

Бірінші бөлім

БАЯНАУЛА АЯСЫНДА

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе – дүниедегі жақсы-жаманды таниды дағы, сондай істен көргені көп... адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса – сонда іске жарайды...»

Абай ҚҰНАНБАЙҰЛЫ,
19-сөз, 1893 жыл

«...Менің тұлғамды Сіз жеткілікті білесіз: мен қазақпын – жаратылысым да, жаным да қазақы; ой-түйсігім бойынша да қазақпын; алдағы өмірімді тек қана туып-өскен Қазақстанда өткізбекпін; бұл жолда айға қол созған армандарға беріліп асқақтаудан адамын; сондай-ақ сөзсіз кездесер қиыншылықтан алабөтен безінгім келмейді; жан тыныштығын да шат-шадыман тұрмыстан гөрі рухани күрес жолында өткізгенді жөн көремін; сол үшін тіршіліктің барлық күйтінен бас тартып, Қазақстан қиырында «кезбе» болып, өмір-бақи кен іздеуге құштармын... »

Қаныш СӘТБАЕВ, 8 ақпан, 1927 жыл
Таисия Сәтбаеваға Мәскеуден жолдаған хатынан

«Әлемнің отыз алтыдан бір бөлігін бостандық сүйгіш қазақ халқы жайлап отыр. Қазақ деген сөздің өзінде еркіндік рухы атойлап тұр. Сол үшін де біздің халық талай ғасырды үздіксіз күреспен өткізді. Оның сана-сезімінде бұл сөз киелі де ұлы ұғым болып қалыптасқан...»

Қаныш СӘТБАЕВ, 1949 жыл

КЕНЖЕТАЙ

I

Сәтбай қажыға қарасты Кіші ауылдың тұрғындары көктем шуағы жылт еткенде-ақ қыстауды тастап, Қарамұрын қырқасына қоныс аударған. Рас, бәрі емес, жол-жөнекей тігетін ұранқай үйлерімен ғана көшкен. Ас-су, қазан-аяқ қорада. Жайлауда, күн қызған шақта тігілетін үлкен үйлер де қоймада жатыр. Бұлар қора іргесінен аулаққа қонып жұрт ауыстырып жатқанда, төңіректегі ауылдар жайлауға көшуді бастаған. Соның алғашқы белгілері қыр астындағы қара жолдың бойынан белең беріп, кешелі-бүгінді боздаған түйелер даусы мен арбалар шиқылы, үрген ит, дабырлаған адамдар үні естілген.

Сәтбай ауылы бірақ қыбыр еткен жоқ, жайбарақат қалпында отыра берді: күннен-күнге қызуы молайып жадырай түскен күн-шуақты сезбегендей, бірер апта бейғам отырса – қаржас ауылдарының қалың көшінен қара үзіп, күллі Ақкелін атырабында сопиып оңаша қалатынын білмегендей сыңай аңғартты...

Сәтбайдан екі ауыл тарайды. Бірі – қажының қарашаңырағы орнаған Обалы биігінің іргесіндегі Үлкен ауыл да; екіншісі – Қарамұрын дөңінің түстік етегінен ірге тепкен Кіші ауыл –Имантайға қарасты екі-үш үй. Екі ауылдың арасы қозы көш жер. Ортада шалғыны белуардан келетін кең өлке жатыр, оны қақ жарып, Айырық атты жіңішке өзен ағады.

Айырықтың теріскей жағасына Имантай ауылы шаңырақ көтергенде небәрі екі түгін еді – Имантайдың отау үйі мен аталас ағайын Қасеннің отбасы. Бертінде бұларға тағы да екі үй қосылды. Айналасы бес-алты жылда жатаған қырқаның етегі өріске шығарар қараң-құраңы едәуір, көрікті мекенжай болып бой көтерді. Бүгінде Кіші ауылдың түтіні бұрынғыдан да жоғары. Екі ауылдың үлкен-кішісінен бір жан Имантайға: «Би-аға, мұның не? Топырақ қауып ескі қыстауда қашанғы отырамыз?» – дей алмайды. Қайсысы болсын, алдына шақырса – бидің қабағын бағып, не айтасыз дегендей қол қусырып қарап тұрады... Имантай бидің қадірі өзіне қарасты екі ауылмен ғана шектелмейді, оның бірауыз сәлемін ат шаптырым төңіректегі қаржас, бабас, атығайда, бүкіл Ақкелін болысында екі айтқызбай орындау – соңғы 10-15 жылда бұлжымас рәсімге айналған өнеге.

Сөйте тұра ол да кеудесін кернеген өксіктен құралақан емес-ті. Имантайдың өмірдегі зор өкініштерінің бірі – бала зары. Бәйбішесі Нұрым Тасболат қызына ол алпысыншы жылдары үйленген. Содан бері отыз жыл өтті. Жастай қосылған жарына өкпесі жоқ, өмірдің небір қызық, бақуатты кезеңдерін жарастықпен өткізіп келеді. Тағдырдың қатал жазасына не шара, ертеректе көрген Күнше есімді қыз бала ғұмырлы болмады, жүгіріп жүргенде дүниеден өтті. Ал бала зары жасы ұлғайған сайын зорайып, жүрегін сыздатады...

Имантай би мен Нұрым бәйбіше осы өксікті сәби үнімен басу үшін ырым етіп, бала баланы шақырады деген жорамал үмітпен жастары елуге еңкейгенде тетелес інісі Жәміннің Әбсәләм есімді ұрпағын жөргегін құрғатпай бауырына салған. Сол жылы Үлкен ауылдан бөлініп, өзеннің теріскей жағасына, Қара мұрын қырқасының етегіне жұрт ауыстырды. Екі-үш жыл өтті. Бүкіл әулет

сол күнде қазақ қауымына міндет еткен орыс рәсіміне ден қойып Сәтбаев атанғанда, Әбсәләм балақан Имантаев болып жазылды (Осы кісіден тараған неше тізе әулет күні бүгінге дейін сол уәжді бұзбай, Имекең есімін иеленіп келеді). Әбсәләм мұсылманшылық парызын өтеп, сүндет атына ие болды. Кіші ауылдың еркетотайы атанса да соңынан не іні, не қарындас ертпеді. «Баласыз үй – қу мазар, ұрпақсыз ата – жұртта азар» қаупі кіші ауылдың иесінің жасы ұлғайған сайын көңілін құлазытып бұрынғыдан да ұлғая түсті.

Құса күндердің бірінде Имекең әлде қайдан келе жатып иесіз далаға түнейді. Айдалада жалғыз жатқаны көңілін елегізтті ме, кім білсін, әлден уақытта ақбоз атты, ақ сәлделі, ақ шапанды әулие кейпіндегі жан иесі үстіне төне түсіп: «Ей, пенде, құла дүзде жападан-жалғыз жатқаның қалай?» – деп шүйіледі білем. Жолаушы аң қуып жүріп серіктерінен адасып қалғандығын айтады. «Е, байғұсым, жоққа жеткен жүйрік көрдің бе, сағым қуған адамда ырыздық болмайтынын білсең керек-ті. Бұдан былай жалғыз жүрмін деп бекерге налыма, жарқыным, қойныңа жаратылыстың үш шаранасын салдым, соларға емініп мауқынды бас!» – деп ғайып болады. Әлденеге күсталанған жолаушы олай-бұлай қарманса – түлкінің, қасқырдың және барыстың (кейбір айтушылар арыстанның деседі) көзін енді ғана ашқан күшіктері екен, бейкүнә мақұлықтар қашудың орнына қолтығына кіре түседі-міс...

Таң саз бере біржола оянған би өрекіген көңілін баса алмай, әлгі бір ғажап көрініске жан дүниесі елжіреп біраз жатады да, едәуір бұрыс болса да, Төртуыл* жұртының батагөй қарты Құрмантай абыздың ауылына ат басын бұрады. «Жақсылықтан үмітінді үзбе, қадірменді Сәтекем ұрпағы! – дейді абыз Имантайдың түсін қуанышқа жорып. – Ауылыңа барған соң әке-шешеннің алдынан өтіп, төсек жаңғырт. Алла хош көрсе – үш перзент көресің, біреуі түлкідей сыландаған көрікті қыз бала болар, екеуін бөрідей айбарлы, арыстандай қайратты ұлдарға жорыдым... Аққа оранып келіп аян берген, сірә, Қыдыр атаң, өзің ұзақ жасап, бақ-жұлдызың жарқырап, перзенттерің атыңды алты алашқа таратып, бақытқа шаш етекпен кенеледі екенсің. Тәубе деп, хақ тағаланың шексіз құдіретіне құлшылық етуден жаңылма... »

Астындағы жүйрік торыны батагөй абызға атаған Имантай ауылына жеткенше асығады. Келе-ақ көрген-білгенін сол күнде жетпісті еңсерген әкесі Сәтбай мен шешесі Күнсұлуға жеткізеді. Олар да тәубе десіп, боз бие сойғызып, құрмалдық жасаудың соңында ибалы қылығымен өздеріне сүйкімді келін болған Нұрымға сөз салады һәм еріне кіші қосақ таңдауды оның өзіне міндеттейді. Шарасыз жағдайды жүрек ділімен түсінген Кіші ауылдың бәйбішесі төсек күндес жанды алты шақырым жердегі жақын ағайын Шорман ауылынан таңдайды: ол – күйеуі Қанафия (Қашапеддин) Мұстафаұлы жастай өліп, жесір қалған Әлима, имандылығымен елге танылған Иса қажының қызы еді...

Имантайдың төсек жаңғыртуы – 1890 жыл. Әлиманың жасы сол күнде жиырма сегізде деседі. Аққұбаның әдемісі, қой көздері адамға жылы шыраймен жымия қарайтын тәрбиелі Әлима жаңа жұртында да үлкен-кішіге бірдей сыйлы болып, жұғымды қылығымен танылады. Үлкен шаңырақтың қадіріне лайық ибалы мінез көрсетіп, кең пейілді, қолы ашық, абысын-ажынға

жағымды жан болған. Ауыл-аймағы оны «Тоқал», «Кіші қатын» деп кемсітпей, «Ақ жеңеше» атандырады. Әлиманың қадірі, әсіресе перзент көтеріп, ауыл ағасының өзегін өртеген өмір бойғы зар-күйігін іңгәлаған бала даусымен тарқатқаннан беріде өзгеше арта түседі. 1882 жылы туып, ақсақалы төртінші мүшеліне тақаған шағында сүйген тұңғышының есімі – ҚАЗИЗА. Екі жылдан соң Әлима тағы да перзент көтереді. Жасы қырық тоғызға шыққанда төртінші мүшелінде зарығып та, сағынып та көрген ұлына Имекең ерекше қуанып, ат жарыстырып, палуан күрестіріп той жасаған деседі.

Қасиетті Құран кітабын қолына ұстап отырып, азан айтып, аузы дуалы Құрмантай абыздың нәрестеге еншілеген есімі – ҒАБДУЛҒАЗИЗ, арабшадан аударғанда ҒАБДУЛ – құл, ҒАЗИЗ – адал деген ұғымның баламасы, демек ол адамның емес, Алланың адал құлы болуға тиіс. Алайда адам баласы долбарлайды, ал жазмыш өзінше жасайдының кері болды: Имантай шаңырағына мол қуаныш әкелген сәби анасының сол сәтте аузына оралған Бөкеш деген байырғы қазақы есіммен ауыл-аймағына танылды. Тек ресми құжаттарына азан аты қысқарып, Ғазиз деп жазылмақ. Көшіп-қонумен күн ұзатқан қазақ ауылының ежелгі тірлігімен аттай бес жыл өтті. О күндегі жұрт алға ентелеуді тілемеген, уақыттың шабан өгіздей сылбыр жылжығанына тәубе деген. Тұла бойы тұңғышы Қазиза жетіге шықты. Қолаң шашы екі бұрым боп өріліп, үкілі тақия киіп бұлаң өскен, кезек әлпештеген екі анасының қойнына алма-кезек жатып жүрген еркекетай бүлдіршін де қазақтың етене ғұрпынан құтылған жоқ, жасы беске жетер-жетпесте Мырза ауылынан құдалар келіп, баланың шашбауына жіп тақты: сірә, Әлимаға әмеңгерлік құқын сақтамай, Сәтбай ауылына жол берген есесін қайтаруды ниет еткен; сол күннен бастап Қазиза қыз Шорман биден туған «төрт асыл тастың» (Біржан сал Қожағұлұлының Сара ақынмен айтысында қолданған теңеуі) бірі – Әужанның (Әбу-Сина, Әбуғали) Ақыш деген жасөспірім ұрпағына атастырылды. Ал бір өзі екі есімге ие Ғазиз-Бөкеш болса бұл кезде сүндет атына мініп, екі ауылдың ортасында оны-мұны шаруаға жүріп-тұруға жарап қалған-ды. Ырымшыл Имантай әулие абыздың баяғы жорамал сөзі не имандай сеніп, нәресте күтуден жаңылмаған. Қос қосағынан сол ойын жасырмай: «Құдай берерінен жазбасын деңдер, тағы бір мәрте бала сүйемін. Біздің әулеттің атағын тегінде шартарапқа жаятын нағыз барыс сол болады», – дейді екен. Әлиманың алғашқы күйеуі Қанафия марқұм өкпесін дендеген құрт ауруынан опат болған. Құдай қосқан жарына марқұмның қалдырып кеткен «мұрасы» да – кеуде дерті. Сол дерт байғұс әйелді жаңа жұртында да босатпай, балалы болып, бағы жанып, қадірі артқан сайын бойын мендеп, шыр айналдырып баққан. Әсіресе, биылғы қыс. Бір күн сау болған жоқ, ыңқыл-сыңқылы көбейіп, көш-қонды, жол тауқыметін көтере алмайтын дәрменсіз халге жеткен. Оның үстіне байғұс әйелдің аяғы ауыр, босанатын мезгілі таяу-ды. Сол мезет жақындаған сайын қажыға қарасты екі ауыл жүкті ананың қасына кексе әйелдерден күтуші қойып шыдамсыздана тосуда..

Көкек айының туарына бір тәулік қалғанда ақ түйенің қарны ақтарылды. Әлима ұл туды. Бұл жолы да Құрмантай абызға жаушы жіберіледі. Жайлауға ұзап кеткен жолынан батагөй қарт кейін қайтады. Екі ауылдың үлкен-кішісі Имантай бидің қонақ үйіне жиналып, алқа-қотан отырады. Енесін арда емген

жабағының астау толы еті желінгеннен кейін дастарқанға бата жасалады. Исі қаржастың үлкені саналып, дүйім ел қадір тұтатын Құрмантай ақсақалдың (Бұқар жырау Қалқаман ұлының ақындығы дарыған, XIX ғасырдағы Күреке аталған ұрпағы) алдына құндақтаулы нәресте келтіріледі.

– Қадірменді Имеке, – дейді абыз ауыл иесіне қарап, – мына баланды ел билейтін бек, иә болыс, мырза, әлқисса батыр деген балама есімге байламаймын. Мұның да есімін ат ұстар үлкенің Ғабдулғазизге ұқсатып Ғабдул қоямын. Тәубәшіл көңілің разы болғай, жадағай-жабы құл емес, еңсесі биік һәм мәрте белі құл атансын деген үмітпен Ғабдулғани атаймын... – Қарт абыз нәрестенің үлбіреген бетін ашып, ашық маңдайын еміне иіскеп, құлағына тақай түсіп, – Ей, бейкүнә балақан, бұдан былай сенің есімің ҒАБДУЛҒАНИ, ҒАБДУЛҒАНИ, ҒАБДУЛ ҒАНИ болады! – деп үш мәрте қайталап, дұға оқып, рәсімді батасын жасап, бетін сипады.

Нәресте қыбыр еткен жоқ. Өзі үшін өзгеше оқиғаны сезбеген, маужыраған қалпы Нұрым шешесінің алдына қайтарылды.

– Ғабдулғани! Ғабдулғани! – деп қостайды үйдегі үлкендер.

Төл шаңырағындағы осы оқиғаны Имантай би қастерлеп ұстайтын Құран кітабының қалың мұқабасының ашық жеріне: *«Доңыз жылында, жаңа есеппен 1899 жылы наурыз айында, яки марттың 31-жұлдызында мейірімі мол Жаппар Жаратушы Имантай есімді құлына ұл сыйлады. Есімін Қасиетті кітаптан қарап, Ғабдулғани қойдық»*, – деп тәптіштеп жазып қойыпты.

Есімге ие болған балақан сәлден соң өз анасының қасына апарылады. Алды-артына тау ғып үйілген құс жастықтардың қымтауында, үлкенді-кішілі абысындарының қоршауында отырған бақытты Әлима кішкене бөбегін мейірлене иіскеп:

– Мәртебелі құл деді ме абыз ата? – деп қайыра сұрайды да, кенет ойнақы қылықпен жымып, басын шайқайды. – Жоқ, Би-атаң перзенті ешкімге құл болмайды, иә, иә, құлдың мәртебесі биік еңселісі де... Ең абзалы, бұл шіркінді ҒАНИ дейміз. Қысқа әрі нұсқа! Әлде ҒАНЫШТАЙ дейміз бе? Иә, тап солай, есімің құтты болсын, Ғаныштайым менің, ұзақ жаса, мәңгі менің қызығым!

Жазмыштың жазуы десек те рауа, күллі ауыл қуаныштаған мерейлі сол кеште, орауда отырған Әлима анасы аузына алған есім нәрестеге біржола бекіген: ауыл-аймағы баланың азан атын ұмытып, Ғаныштай деп, бертінде Ғаныш дейтін болды (Шамалауымызша, мектепке қатынап, сірә, орысша жазу үрдісіне түскен кезде сол есім тағы да өзгеріп, ҚАНЫШ болып түрленген)...

***

Сәтбай ауылы құртақандай Қаныш пен оның дімкәс анасы Әлиманың бабын ойлап, қыстаудан көкекті ұзатып көшкен. Жолшыбай да үдере қозғалмай, әлденеше жерде еру болып, ат-көліктерін тынықтырып баппен жүріп отырып, мамырдың аяғында ғана Шабақай өзенінің жағасына жеткен. Бұрнағы жылдары олар Нияз тауынан да әрі асып тоқтайтын. Ақкелін болысының биінің қалауы

биыл өзгеше болып, кішкентай бөбегінің шілдехана тойын осы арада, исі қаржас ауылдары жиын отырған төр жайлаудың кіндік ортасында өткізуді жөн көрді.

Өкеден олар төртеу еді: Имантай, Әмін, Зейін, Жәмін. Төртеуі де балалы-шағалы. Енші алып, бөлек ауыл шыққан Имантай ғана. Тетелес екі інісі кенже болғандықтан қара шаңырақ иесі атанған

Жәміннен ірге бөлмей, бірге отыруды жөн көрді. Ағайынды үшеуінің өріске шығарар малы – осы төңіректегі төрт түлікті мың-мыңдап айдаған ағайындарының қатарына жеткен жоқ, бірақ кейіндеп қалған сорлысы да емес...

Ф.А. Щербина экспедициясы 1897 жылы күллі ресейлік санақ деректерін қажетіне жаратып жарыққа шығарған «Павлодар уезі» кітабының 152-бетінде «Ақкелін болысының №1 ауылында тұратын Сәтбай Шотектің (кітапта солай, «ауыл ақсақалы» деп көрсетілген) қарауында 8 түтін: адам саны – 60, олар 9 үйде қыстап (біреуі ағаштан бұралған), жайлауға 11 киіз баспанамен көшкен; ортақ малы – 265 бас жылқы, 119 ірі қара, 30 түйе, 611 бас қой мен 95 бас ешкісі болған; соларды бағу үшін отбасымен екі бақташы жалдаған, жаз бойы екі ауыл 650 шөмеле шөп шапқан; қыстауында суы кермек татитын екі құдығы болған, ал қыста қар суын пайдаланған» деп көрсетілген.

Имантайға қарасты Кіші ауыл еншіге тиген бірер үйір жылқымен жүз қаралы ұсақ малды көбейтпеген. Шақтап ұстаса, ел арасындағы дау-дамайға билік айтқан сайын құлқын қамын ұмытпаса – бөлек ауыл шыққаннан бергі жылдарда қолындағы дәулет қаншаға көбейер еді? Алайда Имантай би парамен мал жиып, шіріген бай болуды ту бастан тәрк еткен; алдына жүгініске келген даугерлерге әділ төрелік айтып, тура қазы атанудан айнымаған. Сол үшін де қаржастың мың айдаған байы болмай, қолы ашық, сері көңілді, аузы уәлі, билігі баянды әділ азаматы атанған. Қанағатшыл кексе би бұған да тәубе дейді. Дүниеден перзентсіз өткенде қайтер еді?..

Жасы елудің төртеуіне шығып, ел ағасы атанып, егде тартқан шағында үшінші мәрте балалы болған соң несіне тартынсын?! Шабақай жағасындағы ата қонысында Қаныштың шілдехана тойы өтетінін жариялады: сөйтіп, төр жайлаудың кіндік ортасы сойыстан құр болмады; думан-қызықтан екі ауыл да жаз бойы арылмады; белдеуден ат, жерошақтан от сөнбеген деседі осы тойдың дақыртын естігендер..

II

Ресей империясы өзіне қараған бодан халықтардың жер иелігін шектеп, ақыр аяғын да біржола тартып алу саясатын бекем ұстанғаны мәлім. Соның жол-жобасы қазақ даласына күнбатыс пен теріскей шебінен кіріп, бекіністер мен іргелі қалалар сала бастағанда-ақ жасалған. Ал дала халқын біржола иеленуге бұғалық 1822 жылы «Сібір қазақтарын басқару Жарғысы» аталған жаңа нұсқаның өмірге енуімен түскен: Орта жүздегі хан билігі жойылып, оның орнына сегіз дуан құрылады; солардың бірі – 1833 жылы ашылған Баянауыл дуаны, оған 11 болыс ел қараған... Жаңа дуанның әкімшілік орталығы 1826 жылы ірге тепкен Баянауыл станицасында орныққан. Станица атанғандықтан оның негізгі тұрғыны казак-орыстар болуға тиіс. Соған орай нулы-сулы өңірдің шұрайлы жері мемлекет қарамағына алынып, жаңа қоныстанушыларға үлестірілген. Ал олар Ресейдің ішкі өңірінен мың-мыңдап көшірілетін крестьяндар мен казактар болмақ. Ақыры, солай болды. Қазақ сорлы неше атасынан бері құтты мекен болған құнарлы аймақтарынан айырыла бастады.

Шорман бидің әулеті ертеден орныққан ата қонысы Мырзашоқының да күндердің күнінде қазына жері атанып, станицадан алысырақ өңірден жер іздеуге мәжбүр болуы – соның салдары. Кім-кім, Баянауыл дуанына әлденеше жыл билік жүргізген полковник Мұса Шормановтың өзіне қарайтын жер-суды емін-еркін пайдалануға құзыры жетсе керек-ті. Жоқ, жетпеген!..

ҚР Мемлекеттік мұрағатының 345-қор, 329-ісінде Қаржас болысының 18 азаматының Батыс Сібір генерал-губернаторына жолдаған өтініші сақталған: *«Біз төменде қол қойып, таңбаларымызды бердік. Үшбу хатны қазыға Баянаулаға, Диуан махкә мәсін жері Ақкелінге ағаш үйлер салып, егін екпекші болдық, соның бәрін біз бес жылға келтірмекшіміз, есептеп бізге үшбу бұйрық болғаннан бастап. 1851 жылғы октябрьдің 17 күні. Управитель Мустафа Шорманұғлы, Әбуғали Шорманұғлы... Сәтбай Шөтікұғлы қолым қойдым...»*

«Егін екпекшіміз...» деген уәждің астарында жайылым мен шабындығы мол Ақкелін қорығын иемдену амалы тұрғандығын ескерту لازم: себебі, үкімет егін екпекші шаруаға жер бөлуге қолдау көрсетіп, алғашқы жылдары алым-салықтан босатқан; құрал-жабдық сатып алуға қаражат та берген... Әсілі, бұл амалдың орыс заңына жүйрік Мұса Шорманұлының ақыл-кеңесімен жүзеге асқаны сөзсіз. «Павлодар уезі» кітабының 122-бетінде жарияланған мына дерек те осы қарекеттен туған: *«54 года тому назад потомки Малкозы (Осы өңірге Төртуыл елін бастап келуші Олжабай Малқозыұлының бастапқы атақонысы – М.С.) были вытеснены из Аккелинских гор, которых захватил Муса Чорманов, добившийся к этому времени звания старшего султана, благодаря своей энергии и выдачи двух киргизских героев, братьев Тайжана и Сейтена (Ағайындылардың әкесі – Сәти мырзаның туған ағасы Азнабай Ақмырза баласы, Мырзағұлдан тарайтын алты ұлдың үлкені. Демек, Мұса Шорманов Ресей өкіметіне жатты емес, немере ағаларын ұстап берген – М.С.), принимавших очень видное участие в движении Кенесары... Богатый, влиятельный хищник нередко захватывает пастбища, принадлежащие другому роду. Муса Чорманов, например, в бытность свою султаном, поселил на кочевьях рода Тайкельтыр свыше ста кибиток своих родичей из рода Каржас...»* – деп алмағайып уақыттың өрескел қиянатын бүкпесіз жария еткен.

Жоғарыда келтірілген құжат Сәти мырзаның немересі Шорман әулетімен қоса, Шөтікұлы Сәтбайдың да Қызылтау қолатындағы алғашқы қонысын тастап, 1851-1853 жылдарда Баянауланың күнбатыс бөктеріндегі Ащы өзенінің кеңқолтық бойына түпкілікті орныққанына куәлік етеді. Шорман бидің қара шаңырағы суы көктемде айран-асыр жайылып, қаулап өскен шалғыннан ұсақ мал көрінбейтін кең қорықтың ту ортасындағы Аралтөбе қолатына, ал Сәтбай ауылы алты шақырым түстікке, Айырық өзенінің жағасындағы Обалы биігінің етегіне қоныстанады. Сірә, Баянаула орманынан кесілген қарағай үй де сол кезде бұралған. Сәтбай Шөтікұлы бұл қарсаңда отыз жаста, бірнеше баланың әкесі атанған шағы. Обалыдағы жаңа қоныс Сәтбай отбасына қайырлы болды: 1855 жылы ол төртінші мәрте әке атанып, нәрестенің есімін Жәмін қояды. Шәмшіқамар атты кенже қызы үш жылдан соң туыпты. Сәтекеңнің шөбересі Ғалымтай Ғазизұлы Сәтбаевтың (1912-

1999) осы кітап иесіне ұсынған жазбаша естелігінде үлкен атасының осы балаларды екі әйелден көргендігін ескерткен...

Осы ауылдың көшбасшы ақсақалы туралы екі дерек Қ. Исабай мен С. Байжан жариялаған «Қажыға барған қазақтар» кітабында келтірілген: алғашқысы – баянауалық тәуеп етушілердің 1901 жылдың 31 желтоқсаны күні Ресейдің шекара кеденіне берген ресми қолхаты; екінші құжат – Ақкелін болысынан Меккеге аттанған сегіз адамның тізімі, үшеуі –75 жастағы Иса Шорманов, 80 жастағы Сәтбай Шөтікұлы Сатаев және 74 жастағы Алтыбасар Жылқыбаев сол сапардан туған жұртына оралмаған, үшеуіде Меккеде опат болған.

III

Әлиманың денсаулығы ораудан тұрып, жайлауға шыққан соң да оңала қоймаған. Әлбетте, дімкәс ананың омырауы нәрестені жарыта алмаған. Балпандай толық, ұзара өскен қарын шашы қалың, басы бақырдай үлкен, көзін аша алмай, жарыққа сығырая қараған қызылшақа нәрестені тұңғыш рет жерден көтеріп, кіндігін кескен Кіші ауылдың байырғы қоңсысы, жылқышы Қасеннің келіншегі Мейіз деген мейірімді кісі екен. Ауыл иесінің айтуымен сол ана омыраудағы өз перзентінің аузынан жырып, кішкентай Қанышты да еміз ген-міс.

Әкесі кексе, шешесі саркідір тартқан шағында жарық дүниеге келген сәби, әрине, бүкіл ауылдың ерке-тотай сүйіктісі болған. Шыр еткен дыбысы шықса-ақ қолдан-қолға көшіп, үлкен-кіші жабыла өбектеп, есі қалмай күтеді. Әсіресе анасы. *«Өз шешемді жете білмеймін, есімде сақталмаған. Үлкендердің айтуынша, керемет балажан кісі болыпты. Әсіресе «Кенжетайым» деп мені ерекше жақсы көрген. Алдында жатып ұйықтап қалсам – оянып кетеді деп тырып етпей, қол-аяғы ұйығанын елең қылмай отыра береді екен...»* – деп сыр шерткен бертінде балаларына Қаныштың өзі. Сәтбай ауылының өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін өмір сүрген есті егделерінің жадында Әлима жайында бірлі-жарым айғақтар сақталған: ойлау қабілеті өте күшті, сөзге ұста болыпты және орайын тауып сөйлеген; әсіресе ертеке пен ескі жырларды сүйсіне шырқаған; жұмбақ, жаңылтпаш айтқанда қарсыластарын көп білетіндігімен, тапқырлығымен жеңеді екен. Ақ жеңешенің ауылдастарына өз жанынан шығарып айтқан көп жұмбағының біреуі мынау: *«Алыстан қара көрінді, қарайғанмен қара емес, қампайғанмен бөрі емес; арқасында азық көп, ірімшік емес, құрт емес, сары май емес, жент емес; жерге түсті, ін қазды, қарны өсті, сыздады, тиген жері қызарды; бұл не?...»* Қапелімде ешкім шеше алмайды, әлде өтірік білмегенсиді. Имекеңнің кіші қосағы кенет жайрандай күліп, іргені нұсқап: *«Әне, бүйі кетіп барады, біреуің өлтіре салыңдаршы!»* – деп жұмбағын өзі шешіп, жұртты күлдіреді екен.

Бергі жылдардағы сұхбат үстінде ғалым туған анасынан гөрі үлкен шешесі Нұрымды көбірек есіне алған. Нұрым бәйбіше ақсақалының кіші әйелінен туған балаларына ғана емес, барша ауыл-аймаққа мінезі жайлы, ешқашанда қабақ шытуды білмейтін сабырлы, сонысымен де үлкен-кішіге сыйлы, қолы ашық, мейірімді кісі болған. Ауылдастары оны «Нұр апа» атандырып, ерекше құрметтеген. Әлимаға да салқын қабақ көрсетпеген, әсіресе сырқаты меңдеген соңғы жылдарда бағып-күтіп, одан туған балаларды қағажусыз өсірген.

Екі шешенің ортасында тел өскен, бүкіл ауылдың сүйіктісі болған еркекетай кенже ай санап жетіле берген. Қаз тұрды. Жүрген соң кешіккен жоқ, былдырлап тілі шықты. Үлкен-кішіні сәби қылығымен баурайтын болды. Ат көрсе мінем деп ұмтылады, тұғырдағы құсты да қолына алам деп талпынады, қозы-лақты ұстаймын деп қуады. Қалайда ұзақты күнге дамыл көрмей тымпындап жүгіруден жалықпайды.

Көп жылдар өтсе де, ауылдастары жадынан кішкентай Қаныштың кейбір балалық қылықтары ұмытылмаған. *«Қанкежан біржосын тыныш бала болды, – деп әңгімелейді оны бесікте тербеткен Нұрлан ҚАСЕНОВ. – Басы бақырдай үлкен еді, көп ұйықтайтын. Жер басып отырған шағында, жүре бастаған кезінде басы ауған жағына құлап, зәремді алғанын қалай ұмытайын. Би атам сол күннің өзінде: «Менің осы балам не сөз ұқпайтын маубас, не елден асқан данышпан болады. Бас бітімі өзгеше зор жаралған дейтін-ді».* Тағы бір ауылдасы САДЫҚ қарт: *«Менің анық білетінім – Қаныш бала болып өскен жоқ, кішкентай кезінен онда үлкеннің мінезі болды», –* деп таңырқаса, ҚАМЫШ есімді замандасы: *«Ойнап өспейтін бала бола ма? Қанышпен асық та ойнадым, алысып та ойнадым. Бізден ерекшелігі – бір ойынды көп ойнамайтын, тез зерігетін. Ойын үстінде әр алуан тапқырлық жасап, зейінімен ұтып кететін...»* – деген куәлік айтады. Ғалымның дербес мұрағатында мұндай естеліктер әлденеше. Мұқыш ШӘДЕТОВ естелігін де мынадай да оқшау ой айтылған: *«Жайлауға шыққанда сиырдың өлі жүнінен доп жасап қақпақыл ойнайтынбыз, жсалықсақ, әлдеқандай бір тақырды меншіктеп алып асық соғамыз. Қаныш та бізден қалмайды, тек ұзақ ойнап жарытпайды. Өзен табанынан ақ тас іздеп, көбіне өз бетімен лағып жүреді...»*

Өрнеге әсерленген балақай ақ тасты, сірә, бір ғана қасиетіне бола қызықтаған. Өйткені қараңғы түскенде, иә кешті күтуге шыдамы жетпесе, атасының күпісін бүркеніп, ақ тастарды бір-біріне соққыласа – көк жасыл ұшқындар шашып, айналаны от жаңбыры орап, таң-тамаша қызыққа кенеледі. Есейе келе баланың талғамы өзгерді. Жуа іздеп тауға шықса, сасыр алу үшін сайға құласа, көбелек қуып өзен жағаласа – әлдебіреу жолына әдейі шашып кеткендей-ақ түрлі-түсті әдемі тастар көзіне бірден ілігеді: жылан жонды шұбар ала, аспан реңдес жасыл көк, сынған беті шырша кескінді ирек-ирек, иә қолдан қиғандай қошқар мүйіз өрнегі бар ақшағыл, мөлдірлігі шыныдай опырылмалы жұп-жұқа тастар – бірде-бірі даланың қара қошқыл жертасына ұқсамайды, жаратылысы жұмбақ жыныстар... Қалайша тастап кетесің? Көтере алса сол қалпында, әйтпесе бір мұртын сындырып әкетеді. Кішкентай Қаныштың қалтасын тесетін құрт, ірімшік, асық емес – даланың нақышы бөлек жабайы тасы. Үлкен апасы аузын бүрмелеп арнайы тіккен асық қалта да ақыр аяғында тас салатын дорбаға айналған...

Сезімтал бала көңілі өзгеше ермек іздейді. Сайын даланың бұйығы тірлігінен жалығып, қанат біте бастаған қиялы қияға самғар кең өріс тілейді. Өттең, жүріс-тұрысына тежеу көп. Оған себеп – екі ауылдың өзіне деген ерекше ілтипаты, әсіресе әкесінің өзгеше қамқорлығы. Көзінен титтей таса болса, өзінен қарға адым қашық жүрсе, биден маза кетеді: кіші баласы әлдекімнен қағажу көретіндей күпір сезіктен сірә да арылған емес. Қаныш – соңғы

қызығы әрі шаңырақ иесі. «Кенжетайым» деп марқұм анасы біліп атаған екен, бұл күнде ол шынында да кенже. Қаныш екіге толғанда Әлима қосағы дүниеден қайтты. Ара ағайынның «тағы да төсек жаңғырт» деген қамқор сөзіне Имантай құлақ асқан жоқ, қалған ғұмырын үш қарғасының жолына бағыштап, өмір кешуді жөн көрді...

Ойын баласына, әлбетте, ермек көп. Қаныш та барлық сәби атаулыға тән шалдуарлық қылықтың талайын көрсеткен. Ұйықтап жатқан әпкесі Қазизаның қойнына құрбақа салып жіберіп, иә торға түскен жарқанатты қазандағы сүтке тоғытып үй ішін шошытқаны – Сәтбай ауылының үлкендері кейіннен ертегідей тамсана жыр ететін еркелік нышаны. Қыстаудың желкесінде бір беті түйетайланып біткен жалпақ тас бар. Балалар асықты көбіне соның үстінде ойнайды, ал қыста бұл жер – тамаша сырғанақ. Шошақ төбенің желкесіне көтеріліп, шанаңды ылдиға қарай қоя берсең – қарсы алдыңнан тымық күнде жел саулап, көзіңнен жас парлап құйындай ұшасың, ақыры өзен жарына барып бір-ақ тірелесің...

«Қаныштың Алыпсоқ дейтін иті болған. Бір күні қызық болды, – деп әңгіме шертеді Нұрлан ақсақал. – Күзеуден қораға келіп қонғанбыз. Шаруаның көбейіп, үлкен-кіші түгелдей әбігерге түсетін беймаза мезгіл. «Пәлі, Кенжені қараңдар!» деген дауысқа жалт қарасам, қолында сүйреткен бірдемесі бар Қанкежан Қарамұрынның үстінен бері түсіп келеді, соңында арсалаңдаған Алыпсоқ. Тұра жүгірдім. Қырдың сұр қояны екен, тамағынан ит қысып тастаған... Біз шаруа қамдап жүргенде, Қанкежан жаз бойы көрмеген үйреншікті ойын төбелерін аралауға шығады. Ажалы ғой, қалқан құлақ сорлы қараған түбінен тұра қашыпты. Жүйрік Алыпсоқ қоя ма, дөң асырмай бас салған. Не керек, күздің қара суығында бүрсеңдеп жүрген бізге аяқ астынан себеп табылды. «Балаң аңшы болды, өз бетімен қоян алды» деп, Нұр-апаның еркіне қоймай, марқа сойғызып, етке тойдық...»

Дүз аңына әуейілік – құртақандай Қанышқа әкесінен ауысқан өнер. Әділін айтқанда, аңқұмарлық оған үлкен ағалары Әбсәләм мен Бөкештің әсерімен дарыған. Ауылға қонақ келсе, иә қар жауса, жігіттер аттарын суытып, тазы, құстарын баптауға кіріссе, кенжеден маза кетеді: үлкендердің соңынан қалмай елпілдеп жүгірумен болады; аңшы меймандар неше түрлі әңгіме айтып, жоқты бардай етіп өтірік соғып жатса да, құлағы делдиіп, аузы ашылып тыңдап отырады. Әсіресе Бөкештің Қарашаңырақ аталған қыран қаршығасын айналсоқтап, құсты жемдеуге көмектесіп, ағасы жоқта «Кәл, кәл!» деп шақырып, тұғырда мүлгіп отырған қыранды елеңдетіп қояр еді.

Көктем шыға ауыл жайлауға бет түзейді. Қаныш үшін бұл – сағынып күтетін ерекше күн! Бұл сәтті балалар қыс бойы шыдамсыздана күтеді. Төр жайлауға жеткенше неше тәулік жол жүру керек. Үрдіс жүрмей, жолшыбайғы бұлақ, суларда екі ауыл бес-он күн тоқтап, мал мен жанға тыныс беріп, біртіндеп жылжып отырады. Көбіне қонатын жерлері – Батпақкөл, Шыбындыкөл, Шөптікөл, Айнабұлақ, Шабақайдың басы, Нияз таулары...

Жомарт табиғаттың сезімтал балаға әсері өзгеше. Шыр етіп жерге түскеннен бері ол соның аясында. Даланың шыжыған ыстығын да, қарлы боран, қақаған суығын да қаршадай кезінен көріп пісіп-қатқан, бәрі-бәріне

көндігіп, күн санап, жыл санап қанаты қатайған қыран бүркіттің болат тұяқ балапанына ұқсап жетіліп те келеді..

«ҚАШАҒАН ҚҰЛЫН ҚАСҚЫРҒА АЛҒЫЗБАЙДЫ»

I

Сол күндегі қазақ ауылының тірлігі сыпыра көшіп жүріп, алдындағы малына жайылым іздеумен шектелмеген. Ертеңін ойлаған қамкөңіл ел жақсылары жан сақтау әрекетімен қоса келешек өміріне рухани азық болар кәсіп іздеп, інкәр көңілі тояттар суаттар да қарастырған. Осы жолда қанағат көрген бір нұсқасы – жасөспірім ұрпағының мұсылманша тілін сындыру. Шама-шарқы жеткен ауылдар молда ұстайды, балаларын ұрымтал жердегі медреседе оқытып жүргендер де аз емес.

Баянауыл атырабындағы қалың елге осы үлгі дуан болған кезде-ақ тараған. Сол өнеге қазына қаражатына ағаштан қиылған алғашқы мешіт Баянауыл станицасында шаңырақ көтергенде-ақ етене болған. Алайда келімсек казак-орыстар өздері тұрақ еткен мекенде мұсылманшылық орталық болуын хош көрген жоқ: ағаштан қиылған мешіт 1844 жылы тып-типыл өртеніп кеткен. Мұса Шорманов дуанбасы болған кезде сол жерге тастан қалатып, кең де еңселі жаңа мінәжатхана, ауласында бала оқытатын медресе үйін де тұрғызады. Мәшһүр Жүсіптің Мұса мырзаны жоқтаған қазанамасында: «Дін шырағын жандырдың, Баяндайын қалаға, Медресе-мешіт салдырдың. Нұр балқыптраушан жүзіңнен, Жұртыңның мейірін қандырдың...» – дегені тегін де ақын-пірөдардың өз басынан кешкен жайт. Көпей перзенті сол медресеге бес жасында, 1863 жылы қабыл-данып, үздік оқып, он алты жасынан былай өзі туған Әулиелі Қызылтауда бала оқытуға кіріскен. Бірер жылдан соң Түркістанға барып, одан Тәшкент, Самарқан, Бұхараны кезіп, ақырында мұсылман жұртына атағы мәлім Көкілташ медресесінде жеті-сегіз жыл ұдайы білімін көтеріп, Баянаулаға сақа жігіт атанып есейген кезінде қайтып оралған. Өз ауылында медресе ашып бала оқытқан, өлең кітаптарын жазған, «Қазақ шежіресін» толғаған, ел мен жер тарихын қағазға түсіріп, қолжазба жияр «Қара месіне» тоғыта берген тамаша өнегесі Төртуыл жұртының үлкен-кішісіне үлгі боп тараған.

Оқу-білімнің тіршілікке қажет екендігін Шорман бидің ізбасар тұяғы, тумысынан алғыр, аса зерек Мұса мырза да көрсеткен. Оқуы тек – «өмір мектебі», би әкесінің Тұзқаладан (Ертістің оң жағасындағы Жәміш бекінісі) шақырып, ауылында екі жыл ұстаған Александр Лукин деген казак-орыстан үйренген жазу-сызуының арқасында орыс тілін мектепсіз меңгеріп, өзі араласқан патша ұлықтарымен тілмәшсіз түсінісіп, қазына қағаздарын да өзі оқитын білім дарлыққа жеткен. Соның арқасында он алты жасынан бастап болыс управителі не сайланып, одан әрі Баянауыл дуанында қазы, аға сұлтанның кандидаты болып жүріп, ақыры он бес жыл бойы, 1869 жылдың аяғына дейін, яғни дуан тарағанша аға сұлтан міндетін үздіксіз атқарып, полковник дәрежесімен зейнетке шыққан. Әрине, орыс оқуына деген ділгерлікті Мұса Шорманұлы өз ұрпағына ғана емес, құзырындағы ағайын жұртына да таратқан. Мысалы, әр болысқа қарауындағы елден жыл сайын бірнеше баланы Павлодар мен Омбыда оқытып, қаражатын көтеруді міндет қылған...

Шорман бидің естияр ұрпағын орыс тіліне үйреткен үлгісі заманы бір ру басыларына, сол уақытта атқа мініп, ел билігіне шыққан игі жақсылардың бәріне де өнеге болып тараған. Шоң, Қазанғап билердің, Сүйіндік-Айдаболдың сол күндегі ірі шонжарлары Боштай, Айтбақы сияқты байларының ізбасар

ұрпақтары Омбы қаласына барып, кейбірі одан да ұзап, орысша білім алуға құлықты болған. Кейбірі Троицкідегі мұсылман медресесінде оқыған. Сол үлгіні Сәтбай ауылының да жас құрақтай жетіліп келе жатқан жас толқыны да қызу қолдаған...

Әлбетте, бастапқы жол-жоба Сәтекеңнің ізбасар үлкені Имантайға түскен. Ауылда жүріп мұсылманша сауатын ашқан соң-ақ ол 1862 жылы он жеті жасында ту қияндағы (салт атты жолаушыға үш күндік жол) Омбы шәріне аттанып, Әбдірахим есімді тғұламаның медресесінде үш жыл дәріс алып, араб, парсы, шағатай тілдерінде кітап оқитын сауатқа жетеді. Орысшаға да тілі жаттығып, аз-кем түсінік алған (1897 жылғы санақтың арнайы сұрауына Имантай Сәтбаев: *«По-русски понимаю, читаю»*, – деп жауап берген).

«Омбыда оқыған кезінде Шоқан Уәлихановпен танысып, жақын араласып, бір пәтерде біраз уақыт бірге тұрады», – депті академик Ә.Х.Марғұлан «Қазақстан мектебі» журналының 1969 жылғы 4-санында жариялаған естелігінде. Демек, Имантай жас жігіт күнінде Шоқан білімпаздың кімді болсын өзіне баурай білетін игі әсерін сезінген. Шоқанның ұшан-теңіз білімдарлығына өмір бойы тәнті болып, өз ұрпағына сүйсіне әңгімелеуден жаңылмаған. Соған дәлел: біртуар азамат 1865 жылы дүние салғанда, әкесі Шыңғыс төре Жетісуға, марқұмның мүрдесі жерленген Алтын-Емелге өкілетті топ аттандырғанда, мінәжат етушілердің санатында нағашы жұртынан да (Шоқанның анасы Зейнеп – Шорман бидің тұңғышы) бірнеше кісі қосылған, алыс сапарға ықылас білдіргендердің бірі – жиырма жасар Имантай Сәтбайұлы...

Имантай Сәтбайұлы Омбыдағы үш жылғы оқудан өзге мектеп көріп, білім алмаған. Бірақ өз бетімен ізденіп, білімін молайтудан өмір бойы жаңылмаған, ескі тарих, шешендік сөздерге, өлең-жырға, батырлық дастандарды тыңдауға ерекше құмар болыпты, кейбір әндерді домбыра сүйемелімен өзі де көп-көрім шырқаған деседі. «Зарқұм», «Қызыл табан Хасен», «Шәкірат» сияқты ұзақ қиссаларды әлденеше кеш жырлайтын дүлдүл жыршыларды ауылында қонақ етіп, сый-сыяпат беріп, құрмет көрсеткен. Жасырақ кезінде Имекең аңшылық, құсбегілік өнерді де меңгеріпті. Алайда ән-жырды қастерлегендей ұзақ елікпеген деседі. Бәлкім, өз ауылынан бұл өнердің Мағаз (Жәмін Сәтбаевтың баласы), өз ұрпағынан Әбсәләм, Бөкеш тәрізді хас білгірлері жетілген кезде құс баулып, тазы баптауды соларға артып, өзі қызықтаушы болып қалған...

«Жас кісінің Имекең алдынан өтуі оңай болмайтын. Тезге түскендей, не профессорға емтихан бергендей сезім кешетін, – депті академик Ә.Х.МАРҒҰЛАН ілгеріде біз сілтеме жасаған естелігін де. – Өйткені Имекең жастарға сын көзімен қарап, олардың болашағына зор ынтамен ден қойған... Бұл туралы мынадай оқиғаны еске түсіруге болады: 1916 жылы, жаз күні, Имекең мен Сәкең (Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов – М.С.) әңгімелесіп отырғанда, екеуінің үстіне Қазанда оқып жүрген бір топ студент кіріп келеді. Олардың ішінде заң факультетін бітіргелі жүрген Мұқыш пен Базарбай бар. Студенттердің мінезі, сөйлеген өрескел сөздері Имекеңе ұнамайды. Ол кісі көзінің қырын Сәкеңе тастап:

– Мырза, осы балалардың оқуы, білімі Шоқанның оқуынан қалай? – депті.

– Шоқанның оқуы бұлардан әлдеқалай төмен. Ол тек қана кадет корпусын бітірді. Бұлар университет бітірейін деп жүр. Арасы жер мен көктей.

- Менің ойымша, бұлар мен Шоқанның арасы да жер мен көктей сияқты. Шоқанның ойына жете алмаса, бұлардың көп оқығанынан не пайда? Шоқан аз оқыса да көп тоқыған. Оның білімі, ойы, бұларға қарағанда асқар таудай емес пе! Шоқан сөйлегенде кәрі де, жас та, білімпаз да оны тыңдауға құмартып, бар ынтасын салып құлақ тұруші еді. Шоқанның қасында бұлар кім? Екі сөздің басын құрап сөйлей білмейді, ешкімді Шоқандай өзіне тарта алмайды. Тек тірі болғай... – деп ойшыл қарт сол кездегі жастарды қатты сынайды...

- Имекеңмен әңгімелесу бір ганибет еді.

Ол кісінің XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласында болған оқиғаларды жүйрік білуі, оны төндіре айтуы жас кісіні білім сарайына кіргізіп жібергендей әсер қалдыратын...»

Қазақ даласын ғылыми тұрғыдан зерттеу мақсатымен XIX ғасырдың екінші жартысында Баянаулаға келушілердің Шорман мен Сәтбай ауылдарына ат басын бұрмағандары кемде-кем. Сөйтудің түп себебі – өз заманының білгірлері Мұса, оның үлкен баласы Сәдуақас (Омбы қаласында гимназия тәмамдаған), солардың қақ ортасында зерделі білімпаз Имантай Сәтбайұлына жолығып, сұхбат құру...

Ш.Уәлихановтың шығармалар жинағының бірінші кітабының 653-бетінде «Жоқтау жырларының үлгісі» жазбасына мынадай түсінік берілген: «Бұл нұсқаны Бұхар жыраудың ұрпағы, баянауылдық белгілі жыршы Қүрекенің аузынан Имантай Сәтбаев 1880 жылы Г.Н.Потанин үшін жазып алған. Бұхар жыраудың осы жоқтауына белгісіз біреудің қазақ тілінде жазған хаты беріліпті. Оның орысша аудармасы мынау: «Привет г-ну Имантаю. Прошу записать от Куреке (внука певца) отдельные эпизоды и повествования Бухар жырау об Аблае, в частности: осуждение Аблая, восхваление его коня, эпизод об отправлении сына своего Адиля вместе с Жарылгапом в Китай; на какую тему его посланцы вели разговоры с императором Китая? Рассказы о войне с калмыками – сколько раз воевали? Как именовали калмыкских ханов? Для записи этих рассказов (песни Бухар жырау) приехал товарищ Чокана Г.Н.Потанин с супругой...» Ш.Уәлиханов бұл жырларды 1855 жылы, қазақтың халық поэзиясының үлгілеріне қызығып жүрген шағында жазып алыпты. Имантай нұсқасы қағазға Шоқан жазбасынан 25 жыл кейін түскен. Екі нұсқаның да айырмашылығы жоқ, көшірмелердің мәтіні мен тілі бірдей, кейбір шумақтар мен өлең жолдары бірін-бірі толықтыра хатталған. Сөйтсе де қазақ сөздерін нақтылап жазуы жөнінен И.Сәтбаев нұсқасы анығырақ, Ш. Уәлиханов жазбасындағы танылмаған кейбір сөздерді ажыратуға кілт ретінде құнды болмақ».

Имантай ақсақалдың бұл – ғұмыр бойы тірнектеп жинаған әр алуан ізденістерінің бізге мәлімі. Ал белгісізі қаншама?! Мысалы, «Қаржас руының ата таралымының» қолжазбасы немесе «Олжабай батыр Толыбайұлы» дастанының И.Сәтбаев көшірмесін қай қаладан, қандай ескі мұралар қоймасынан іздейміз? Болмаса сегізінші атасы Олжагелдіде қосылатын түбі бір қандас туысы Бұқар жырау Қалқаманұлының Имекең жинаған асыл жырларын? Бүгінде соның бәрі – сыпыра жұмбақ жайттар. Кезінде орыс зиялыларына өз қолымен тапсырғандарының біразы сол білімпаздардың ұқыптылығымен ескі мұрағаттар қорына өткізілген, кейбірінің ізі бар. Тәубе делік. Ал өз қолында қалғанының тағдыры?.. (Имекең өз жазбаларын арнайы сандықта ұстаған, сол қойма ол кісі дүниеден озғанда өзге мұрасымен қоса үлкен баласы Ғазизге ауысқан. Рухани мұраның одан

арғы шерлі тағдырын филология ғылымының докторы, Имекең немересі Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаева «Сәулелі әулет» кітабында зор өкінішпен: *«1937 жылы НКВД қызметкерлері Ғазиз ағаны Омбыда ұстағаннан кейін үйін тінтіп, бірсыпыра кітаптарын, қағаздар салған бумаларын үш жәшікке толтырып... салып алып кеткен...»* – деп мұңая шертеді. Естелік иесі сол кезде тоғыз жаста, яғни алды-артына зердемен қарайтын шамада. Демек, ойда жоқта «халық жауы» боп шыққан бейкүнә жанның ескі кітаптары мен қолжазба қазынасы «ескі өмірді көксеуші» иесімен бірге құртылғаны айқын.

Алайда бізге басқадай да ақиқат мәлім: Сәтбай ауылы жастарының білімге құштар өнегесі құнарлы жерге түскен дәндей өнікті болды. Осы жолда бұл әулеттен озық оқыған Зейіннің үлкені Әбікей еді. 1881 жылы дүниеге келген ол Үлкен ауылдағы молда алдынан өткен соң-ақ Омбыға аттанған. Сол шәрде жүріп орыс оқуына құнығып, 2-басқышты орыс-қазақ училищесіне ілігеді. Одан соң тоқтап қалмай, шалғай қала демей, Семейдегі мұғалімдер семинариясында оқып, 1908 жылы тәмамдаған. Бұдан әрі жас білімпазды сайын даланың әр жерінде ашыла бастаған бастауыш мектептерде сабақ беретін алғашқы мұғалімдер қатарында көреміз.

Әбікей Зейінұлының игі үлгісі Сәтбай қажының немерелеріне де дарыды. Жәміннің Мағазы (1888-1944), сол шаңырақтың ән-әуен әлеміне әуей тұяғы Әбдікәрім (1894-1937) де оқуды мұсылманша бастап, соңынан Омбыдағы орыс мектебінде оқыған. Күндердің күнінде оқуға ынтығу кезегі ауылының өлкелі жердің құрағындай бойлап өскен жастарына да дариды: ең әуелі Әбсәләм, одан кейін Қазиза мен Ғазиз Нұрым шешесі оюмен көмкеріп, әдемілеп тігіп берген боқшаларын арқалап, Үлкен ауылдағы молда алдына жаяу-жалпылап қатынай бастайды; бұл болса қыстауға қонған қара күзден көктемге дейін, жайлауға шыққан жаз күндерде де үзілмейтін тірлік; Сәтбай атасынан бастап ауыл ағасы Имантай, өзге де үлкендер, жеті-сегіз жасқа іліккен бала атаулы мұсылманша хат танып, қасиетті Құранның бірнеше аятын жатқа білу – парыз; ал одан әрі оқуынды қай тілде, қанша жыл оқысаң да – талабың мен зейінің шешер әрекет...

1910 жылы аймақтық көш-қон басқармасы жүргізген қосымша санақ деректері жарияланған анықтама кітапта («Материалы по обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области», 1 том, стр. 2-3, Семей, 1912 ж., «Плещеев және К.» баспаханасы) екі ауылдағы күллі Сәтбаевтар әулетінде 26 қыстау-қора (жайлауға олар 11 киіз үй және 9 қоспен шыққан), ат жегіп шөп шабатын 3 машина, 3 тырнауыш, 53 арба мен шана болып, ал төрт мүлік малдан – 474 жылқы, 256 сиыр, 1240 қой, 111 ешкі мен 36 түйеге иелік еткендігі нақты көрсетілген.

Ауыл дәулеті бұдан 13 жыл бұрынғы санақ деректерімен салыстырғанда айтарлықтай өзгермеген, сол деңгейде сақталған. Оның есесіне Сәтбаевтар өзімен көрші төрт түлігі қомақтырақ ауыл тұрғындарынан рухани жоғары деңгейімен дараланғанын аңғарасыз: қажының екі ауылында 1910 жылы 69 адам болыпты (34-і еркек кіндіктері), олардың 55 жастан асқаны – 7 адам, 18 бен 55 жас аралығындағы – 34 адам, 18 жасқа дейінгілер – 28 жасөспірім. Солардың ішінен 8 бала санақ жүрген жылы болыстық орыс-қазақ мектебінде білім алыпты.

Көш-қон басқармасының есепшілері ресми хаттаған анықтамада Сәтбай әулетінің 21 адамы, яғни осы атадан тарайтын қомақты ұрпақтың әрбір үшіншісі: «Орысша не мұсылманша сауаттымын, жаза да, оқи да білемін», – деп нақты жауап берген. Бұл XX ғасыр басындағы қазақ қауымы үшін сиректе тағылымы мол дерек!..

Имантай ақсақалдың жас ұрпақ тәрбиесіне талабы да аса қатаң болған: ес біліп, етек жиган бала ертелі-кеш ойын қумай, нақты қарекетпен айналысуға тиіс; молдалыққа жалдаған адамдары да – әсіре шарифатшыл немесе шала сауатты дүмшелер емес, оқуы озық қалаларда медресе тәмамдаған оқымысты жандар... Талабына қарай сұрауы демекші, алдындағы шәкіртке олар Құранның аяттарын сыпыра жаттатудан гөрі оқығанын ұғып, жаза да білетін сауатқа жетуін көбірек қадағалаған. Араб, парсы тілдерінде басылған кітаптарды оқу – шәкірттердің бірінші парызы, ал аятты мақамдап жақсы оқу – екінші, үшінші жылдардың еншісі... Бір жайт анық: Обалыдағы осы мектептен сауатын ашқан бірде-бір шәкірт кейінгі ғұмырында дін жолына құлай беріліп, молда атанып, басына сәлде салмаған; көбі Имантай мен Әбікей ағаларына еліктеп үлкен қалаларда, білікті мектептерде оқуға құштарлық аңғарт қан.

Имантай бидің кенжесі Қаныш та мұсылманша «тіл сындыру» мектебінен қалыс қалмайды. Шәкірт бала ұстаз алдында тізесін бүгіп, жазу тақтайын көлденең ұстап, қағаз-қарындашын сайлап, төмен қарап мөлиген қалыпта тым-тырыс отыруға тиіс. Молдекең кітабын қолына алады да, қарсы алдында қойдай жусаған балалардың бірін таяғымен түртіп: «Бәтшағар, сен бастайсың!» – дейді. Таңдау түскен байғұс бала тамағын кенеп, молдекең қолына ұстатқан кітапты мақамдап оқи бастайды. Өзге шәкірттер біреу қуып келе жатқандай-ақ іле оны қостай жөнеледі. Сол-ақ екен, там үйдің іші жамыраған дауыстан у-шу болып күңіреніп шыға келеді.

Еркі өзінде болса Қаныш бір күн де бұл үйде отырмас еді: Қарамұрынның басынан сырғанақ теуіп, болмаса құла тайын ерттетіп алып, екі ауылдың ортасында желмен жарысып жүруі хақ; немесе Бөкештің оқу кітабын тізесіне қойып, тасқа басылған терідей қалың беттерін сипап, суреттерін тамашалау қандай қызық!.. Иә, оның кітабы өзінікін дей емес, ерекше әдемі безенген. Әсіресе суреттері керемет! Шауып бара жатқан құлын, жайқалған тоғай, сауыт киген орыс батыры айна-қатесіз дәл бейнеленген. Оның мұғалімі өздерін оқытатын молдадай қатыгез емес, қолында таяғы да жоқ деседі. Қашан көрсең де: «Әйін, малай қазақ, мінің мәктәбіме син қашан киләсің?» – деп күліп тұрады. Бірақ, амал қанша, өзі соны білмейді. Әкесінің құзыры солай. Бөкеш бастаған ересек балалар Мырза ауылындағы бастауыш орыс мектебіне қатынайды; олар атпен барады, ал өздеріне қар бірер жауғанша жөнді көлік тимейді, екі ауылдың арасында жаяу-жалпы малтығып жүреді...

Қаныштың бірақ жолы болды: ол оқуға барған кезде Обалыда Троицк медресесін тәмамдаған Жұмаш Жолдыбайұлы есімді жас білімпаз молдалық еткен (қазақ қауымына ол кезде мұғалім түсінігі енбеген, болса да ондай жандарды «өшетел» немесе бұрынғыша молда деп атаған). Жұмаш «молданың» алдында Қаныш екі жыл отырады. Көп жылдар Имекең тәрбиесінде болып, Кіші ауылда өскен Тармызи Әбсәләмұлы Имантаев бұл жайында: «Қанкенің оқуға зеректігі сонда-ақ мәлім болған. Ол біз құсап ескі оқуды әлденеше қыс мыжыған жоқ, сөзді де ежіктемей бірден оқып кетті. Мұхтасар мен биданды (арабша оқудың алғашқы басқыштары) тез меңгерді. Сол себепті би атам оны молда алдында көп ұстаған жоқ...» - деген куәлік айтады.

Сол жылдарда кішкентай Қаныш тағы бір ұстаздан дәріс алған. Әдетте, бұл сабақ өз үйінде, әкесінің алдында өтеді. Әмбе оның кесулі уақыты болмайды, қысы-жазы бірдей, екеуінің көңілі қалаған кезде жүреді.

– Балам, жыр сабағын ұмытпалық. Кітабыңды әкел, – дейді әкесі. Былғарымен тысталған қалың кітапты құшақтаған Қаныш әкесінің алдына келіп отырады да, саңқылдаған ашық дауыспен оқи бастайды. Оқуы аса жатық емес, әредік дұрыс оқып отырмын ба дегендей күдікпен әкесіне жаутандап қарайды. Кейде әлдебір сөзге тілі келмей кібір тіктепте қалады. Кітаптың тілі балаға аса ұғынықты емес, түркі шағатайша, кейбірі парсыша жазылған. Ақындардың есімі де бейтаныс: Руми, Сағди, Хафиз, Жәми, Науаи... Сөйтсе де бұларды оқу – молдекең алдында шарт жүгініп отырып, Құранның түсініксіз аятын жаттағаннан әлдеқайда қызық. Көбіне оқитыны жүздеген бет ұзақ жырлар: «Жүсіп - Зылиқа», «Ләйлі – Мәжнүн», «Гүлстан», «1001 хикмет», «Диуана пәни». Әкесі солардың кейбірін жатқа біледі. Кенжесі әлдебір сөзді ажырата алмай ежіктей бастаса, тұтас бір шумақтарды жатқа айтып, солардың мазмұнын да қазақшалап түсіндіреді. Тек екінші қайтара оқығанда:

– Қане, балам, енді өзің айт, – деп сабырмен тосып отырады.

– Науер – қорқу, үрейлену. Пақыр – бейшара. Ал хәль... хәль... – деп Қаныш кібіртіктесе, әкесі жалма-жан: «бір уақыт, сәт мезгіл, қас қағым», – деп сүйемелдейді.

Осылайша бірде парсыша, кейде арабша жүретін сабақ талай күн, талай сағаттарға созылып, айлап-жылдап жалғаса береді. Анығында жыр оқу жас шәкірт зеріккенше созылады. Бірақ оны зеріктіру де оңай емес. Баланың ұғымталдығы ғажап. Небір қиын сөздерді, тұтас сөйлем шумақтарды екі айтқызбайды, естіген сәтінде қағып алады. Оқуға құштарлығы да өзгеше. Білсем, көрсем деп ынтығып тұрады. Сыншыл әке перзентін әлде қызықтап, әлде болашағынан үміт күтіп: «Осы баламның зейіні бөлек, мұны анау-мынау жеңіл сөзбен шығарып сала алмайсың», – дейді екен...

Әке еңбегі зая кеткен жоқ. Талапты шәкірт ескі заман ақын-дарының асыл мұраларын өз бетінше оқитын болды...

(Арада көп жылдар өтеді. Сауықтыру орнында жатқанда, дос-жарандарымен бас қосқан мәжілістерде, оңаша қалып, ойға түскен сағаттарда Қаныш Имантайұлы парсы тілінде мақамдап сөйлеп кетер еді. Әдетте, бұл Қожа Хафиздің иә Омар Наямның ғазалдары болады. Қасындағылар аң-таң. Қай уақытта оқыған, қалай үйренген?.. Шынында, ол парсы, араб ақындарының кейбір жырларын ғана білетін. Шаршаған, әлденеге қамыққан кезінде солардың мөлдір қайнарынан ләззат алып, бойын сергітіп, өзінше демалып отырар еді).

Баланың өлең-жырға, ән-думанға құштарлығын ауылдастары ерте аңғарған. Ауылға қонақ келсе, әсіресе домбыралы, қобызды меймандар топтап түсті ме – кішкентай Қаныш дегбірсіздене бастайды. Қиыла сұрайтыны – қонаққәде алу. Оның өтеуі – ертегі, жыр, ән. Әкесінің бір тізесіне жайғасып алып, жыршының аузына қарап телміреді де отырады. Есейе келе өзі де Бөкешке еліктеп домбыра шертетін болды. Үлкендер мадақтап: «Біздің Қанкежан да әнші болады, айналайын, айта ғой!» – деп көтермелесе, шырқапта жібереді.

Ақын-жыршылардың Айырықтағы Кіші ауылға ат басын жиі бұрып, еру болуы кездейсоқ емес-ті. Тегінде бұл – ауыл иесінің ел сөзін ұстап, би

сайланғаннан бергі машығы емес, бойына ежелден біткен қалыбы. Сөз өнерін күдірет тұтқан сері һәм сауықшыл қауымға ол құрметпен қарайды. Әсіресе шешен сөйлеп, ел шежіресін төндіре шерткен зиялылармен сұхбат құруға. Ал даулы іске билік айтқанда өзі де ескі билердің нақыл сөздерімен мақалдап сөйлейді.

Өрнеге еліктегіш кішкентай Қанышқа туған ағасы Бөкештің әуей өнегесі де айтарлықтай әсер еткен. Ғазекен келіні Шәрипа Смағұлқызының ауызекі әңгімеде бізге: *«Ағатай қағазға өте ұқыпты кісі еді, әсіресе кітап жинауға. Семей мен Омбыға жолаушылап барғандарға ақша беріп, ылғи бір жаңа кітаптар алғызатын, – деген-ді. – Күн сайын бір беті ажырайтын күнтізбек алдырып, бірақ оны жыртқызбай, өткен күннің бетін жіптің астына қыстырып қоятын. Сол бетке ауа райын, желдің бағытын жазып, жасауын-шашын иә боран келе жатқанын күн ілгері есептеп шығарып, ел-жұртқа ескертіп отыратын-ды...»*

II

Орыс патшасы қазақ елін бодан еткелі бір ғасырдан асты: ұлан-байтақ жеріміз бен мал-жанымызға пана болады дегенбіз. Жүз жылдық қитұрқы һәм езгілеу саясатының нәтижесінде хан мен билердің өктем құзырынан ада болдық, бөтен жұртқа тәуелділік қамытын кидік, ақырында рухани азуға ұшырадық. Байырғы қазақ атымыз киргизға айналды, тіліміз татаршамен шұбарланып, дініміз қыспаққа түсті, ежелгі тарихымыз да тонауға ұшырап, өмірден өше бастады.

«Орыстандыру саясатының зардабы қазақтардың мұсылманишылық парызын өтеуге де кеселін тигізуде, әкімшіліктің рұқсатынсыз олар ешқайда тырп ете алмайтын дәрменсіз халге жетті, – делінген 1905 жылдың 26 маусым күні Қоянды жәрменкесіне жиналушы 12767 қазақ қол қойған, Ресейдің Министрлер Кеңесінің төрағасына жолдаған құзыр хатта. – ...Сол себептен де мешіт салу, медресе мен мектеп ашу туралы арыз-хаттарымыз әрдайым жауапсыз қалып келеді. Халықтың мүддесімен де, оның тарихи құқықтарымен де санаспай, бәрі-бәрі соның орыстандыру саясатының жолына құрбандыққа шалынып отыр».

Жә, сонда билеуші үкімет бодан халыққа қандай қам-қарекет, рухани тірлік ұсынған?

XIX ғасырдың аяғында Павлодар уезінде 185787 адам тұрған, оның 169804-і, яғни 91,4 пайызы осы өңірдің ежелгі мекендеушілері – қазақтар. Казак-орыстың тұрақтағаны – 9031 адам, келімсек мұжықтар – 1839, мешандар – 3685 жан, яғни уездегі орыс тілділердің жалпы үлесі – 7,83 пайыз. Татар мен өзге бұратана ұлттар өкілі – 1429 адам, яки 0,76 пайыз. Ояз орталығында сол жылдарда 14534 тұрғын болыпты. Өлбетте, көпшілігі орыс ұлты, сөйтсе де бұл есепке бірлі-жарым қазақтар мен қала іргесіндегі «Көкжатақты» мекендеушілер де енген. Павлодарда сол кезде 3-сыныпты қалалық училище, қыздардың кәсіби гимназиясы, ауыл шаруашылығының төменгі сатылы мектебі, бастауыш қыздар училищесі – жиыны 6 оқу ұясы тұрақты жұмыс істеген. Оларда шамасы үш-төрт жүздей шәкірт болған. Ояз есебіне 16 казак-орыс станицасы тіркеліпті, солардың үшеуінде ғана шағын шіркеу болған, демек, соншама приход мектебі де ашылған... Қысқасы, бүкіл уездегі 27оқу ұясында 45 мұғалім еңбек етіп, осы өңірге бертінде қоныстанған халықтың 7,83 пайызын құрайтын орыс тілді жұрттың рухани ділін қанағаттандыруға қызмет атқарған. Ояз орталығындағы ауыл шаруашылығының төменгі сатылы мектебінде ғана он шақты қазақ

шаруасының балалары бастауыш оқу бағдарламасы көлемінде орысша сауат ашып, көбіне жер өңдеу кәсібіне үйренген. Билеуші өкіметтің бодан халықтарды сауаттандырып, дүниеге көзін ашуға ниеті болмаған, бұрынғыша қараңғы қалпында ұстауды көздеген. Керісінше шен-мансап үшін өзара таластырып қойып, молырақ қамтып пара алуды ойлаған шенеуніктер пиғылы үстемдік құрған...

Әлбетте, дала тұрғындары ортасынан заман ағымына ілесіп, балаларын Омбы, Семей, Ақмолаға апарып, мұғалім жалдаған қазақтар да болған. Сөйтуге тек Шорман, Айтбақы, Боштай, Сәтбай әулеті сынды әлділердің ғана шама-шарқы, әділін айтқанда, ақылы жеткен. Ғасыр басында осы елдегі тұлпар руынан шыққан Сұлтанәлі Жуанышбаев мұғалім болып келіп, қазақ балаларын орысша оқыта бастапты. Өз ортасынан үздік шығып, орыс оқуын ертерек меңгерген Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев та көп жылдар ағартушылық еңбекпен шұғылданған...

Десек те, заман өзгерді. Шорман ауылында 1903 жылы қазақ жеткіншектерін орысша оқытатын мектеп ашылды. Ғажапты қараңыз: Дала халқының талап-тілегімен емес, мәртебелі губернатор кеңсесінің арнаулы жарлығымен... Осындай оқу ұясы Павлодар оязының тағы екі жерінде – Қараоба, Маралды болыстарында шаңырақ көтерген. Келесі жылы тағы үш мектеп – Баянауыл, Тереңкөл, Шақшан болыстарында ашылды. Бәрінде де сабақ орыс тілінде жүреді, ал шәкірттері – қазақ балалары. Ойда жоқта аспаннан түскендей таңғаларлық қамқорлық? Кеше ғана емес пе еді, «Семипалатинский листок» газетінің сайқымазақ бір тілшісінің: *«Ояздарда тұратын киргиз жақсылары Орынбор, Омбы және Семипалат шәрлерінде ұлттық гимназия ашу үшін ақша жинапты. «Тауыққа бидай неге керек, тары тұрғанда?» дегендей, киргиз сорлы алдындағы бес ешкісі мен жалғыз тайын қасқырға жегізбей, барымтаға алғызбай аман ұстап, үйінде тыныш отырса қайтеді екен?»* – деп қазақ оқығандарының игі талабын әжуа еткені?

Нақ сол жылдарда Ресей халықтарының бірден-бір қамқоры атанған патша ағзам Екінші Николай Романов Торғай облысының әскери губернаторы Ломачевскийдің *«Киргиздар үшін оқу орындарын ашудан ешқандай пайда жоқ»* деген ұсынысына: *«Келісемін, Халық ағарту минисі трінің назарына!»* (М.Касвинов. «Двадцать три ступени вниз». – М., «Мысль», 1978, 136-б.) – деп нұсқау берген соң, кімге өкпелеу керек? Алайда тумысынан көрсоқыр тоғышарларға бай Ресей заман талабына қарай бейімделе білетін іскерлерден де кенде емес. Бұлардың ниеті жоғарыдағы шенеуніктердің кереғар пиғылынан сәл бөлек: *«Киргиздарды ұтымды басқарып, өзімізге пайдасы тиетін қайтарымға не көмекші етеміз десек – сауаттандыру керек. Олардың ортасынан хат танитын адамдар әзірлеп, шаруашылық, әкімшілік жұмыстарды солар арқылы жүргізу қажет»*. Ал Н.И.Ильминский сияқты ағартушы-миссионер ғалымдардың ойынша, татар, башқұрт, мордва, бурят және киргиз балаларын орыс әліппесімен сауатын ашып, орыс мектебінде оқыту-православие дініне тартудың ең төте жолы. Бұл осы халықтарды рухани мұра, байырғы жазуларынан тезірек ажырататын басты жедел амал деген. Яғни бәрінің де түп есебі – бұратана елдің көзін аз-маз ашып, соңынан сауын сиырдай мәңгі-бақи сауу...

Губернатор кеңсесі де осы амалды құп көрген. Сол себепті өткен ғасырдың соңғы жылдарында ояз орталықтарында ашылған арнаулы пансионаттарға әрбір болыстан екіден бала жіберіп, орысша оқытуға жарлық еткен. Оқуға алынған шәкірттердің жасына бірақ қатаң шек қойған: 15-16 жастан кем болмауға тиіс және тек қана ер балалар... Өйткені бұл мектепті олар қысқа мерзімде бітіріп, бірден кеңсе қызметіне кірісуге тиіс; оқу бағдарламасы да болыс хатшысы, тілмәш, іс жүргізуші сияқты жеңіл-желпі қызметтер атқаруға бейімделген; төрт жыл оқып, жасы жиырмаға келген шәкірттің, әрине, әрі қарай оқимын деп басынқатырмайтыны, тезірек үй болып, мал табуға ұмтылатыны ескерілген...

«Мектеп деген аты ғана, анығында бұлардың бәрі де алғашқы жылдарда ағарту орнына ешбір ұқсамайтын жөнең баспаналар еді. Әлдекімнің ауыз үйінде иә бұрынғы қозы үйшігінде қысылып-қымтырылып отырып сабақ бастадық... Алғашқы мектептер болыс ауылында ашылды. Сол себепті ең алдымен мырза балалары оқыды, олардан қалған орынға жақын маңдағы ауылдардан ат-көлігі бар ересек шәкірттер қамтылды, – деп куәлік етеді ұстаздық қызметін 1904 жылы Тереңкөл болысында ашылған ауылдық мектепте бастаған Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі Н.Е.АЛЕКСЕЕВ Павлодар облыстық өлкетану мұражайында сақтаулы естелігінде. – Сабақ орыс тілінде жүреді. Ал шәкірттеріміз, орысша сөйлеу түгілі, туғаннан бері тірі орыс баласын көрмеген. Оқулық атымен жоқ, негізгі құралымыз – орыс мектептерінің алғашқы басқыштарына арнап шығарылған кітаптар. Иә, тағы бір екінші алданышымыз – Семей, Ақмола облыстарындағы халық училищелерінің директоры әрі инспекторы А.Е.Алекторовтың қазақ балаларын орысша сөйлеуге жаттықтыру үшін арнайы жазған «Әліппесі» мен «Хрестоматиясы». Мұндағы сөздердің қазақша баламасы орыс әріптерімен басылған, сондықтан әліппені меңгерген балаға оны оқу қиын емес. Оқу мерзімі – төрт жыл. Төрт жылда біз алдымыздағы шәкіртке орыс тілі мен грамматикадан, жатқа оқу, арифметика, табиғаттану, жағрафия, орыс тарихы және көркем жазу пәндерінен, яғни осы заманғы бастауыш мектеп бағдарламасы көлемінде білім беруге тиістіміз... Оқудың төртінші жылында шәкірттерге болыс кеңсесі шұғылданатын іс қағаздарын сауатты жазу үйретіледі. Қысқасы, барлық ынта, тәрбиеміз – тілмәш, хатшы, іс жүргізуші кадрлар әзірлеу».

Өзі тақылеттес мектептерге қарағанда Ақкелін болысындағы білім ұясы көңтерімді жағдайда болған. Оның себебі Мырза ауылының беделді ұрпағы Сәдуақас Шормановтың қырдағы тұңғыш мектепке қамқоршы болып тағайындалуында. Әлбетте, мемлекет қаржысымен өз ауылында ашылған тұңғыш орыс мектебіне ол зор ілтипатпен қараған. Бұған дәлел – ауыл-аймағын шақырып той өткізгендігі; сол жиында ол оқу ұясына туған інісі Біләлдің ізбасары Көкеннің ағаштан қиылған, қала үлгісімен асты-үсті тақтайланып, еңсесі биік, терезелері әйнектелген екі бөлмелі отау үйін Шорман әулетінің атынан сыйға тартатындығын мәлімдеген...

Адуын қарқынмен жылнамаға кірген жаңа ғасыр, ішкі Ресей мен Еуропадан құйылған қомақты қаржы иен даламыздың жер байлығымен қоса қойнында

қозғаусыз жатқан қисапсыз мол пайдалы қазынасын тезірек игеруге жол ашты. Қалалар қауырт өсті, даланың небір алыс түкпірінде кен қазатын, оны қорытатын өндірістер пайда болып, соның бәрі арзан жұмысшы күшін талап етті. Мысалы, Баянауыл дуанының иелігіндегі 37 мыс және 10 көмір кеніштеріне негізделіп, 1860 жылы шағын болғанмен 9 зауыт металл қорытқан. Ал 1899 жылы құрылған, Павлодар көпесі А.И.Деров пен Киевтің қалталы байы Л.И.Бродский иелік еткен «Воскресен тау-кен өндіріс қоғамы» Екібастұзға Ертіс айлағынан темір жол тартып, 9 шахты қазып, мыс қорытатын зауыт тұрғызғанда, оған Баянаула мен оның төңірегіндегі 9 кеніш-тен – Көктас (Крещенский), Екітөбе (Царице-Александровский), Елемес, Күмістөбе, Балақоянды, Жуалы, Жанғабыл (Покровский), Сарыадыр (Успенский) және Қазанауыз деген жерлерден кен тасын түйемен тасыған...

Қарқынды заман іскерлікті, орысша сауаттылықты, кеңсе қағаздарын тез жазатын жылпос шенеуніктерді қажетсінген. Болыс басқарушыларының да бұрынғыдай ата даңқымен иә мал-пұлымен мөрге иеленіп бармағын сүйкеуші емес, жазу-сызуға жетік болуын талап етті.

Ауылдық орыс мектептері анығында осы мақсат үшін ұйымдастырылғанды...

III

Имантайдың өз шаңырағынан бұл мектепке тұңғыш қатынаған түлек Бөкеш еді. Бұл – 1907 жыл. Екі жылдан соң оған Қаныш та қосылады. Тоғызыншы жылы ол он жаста. Ал губернатор кеңсесінің «болыстық мектептерге тек қана 15-16 жастағы киргиз балалары қабылдансын!» деген қатаң бұйрығы неліктен ескерілмеген? Избасар ұрпағының жастай орысша оқып, өнер-білімге талпынуын ойлаған Шорман ауылының иелері шәкірт жасына шек қойған ережеге бертінде өздерінше «түзету» енгізген.

Соның пайдасы кішкентай Қанышқа да тиеді

Жалбыраған кекілі ұйпаланып маңдайын жапқан, қоңыр көзі кісіге томсырая қараған, құлағы қалқиғандау, тәмпіш мұрын, талдырмаш бойлы аққұба бүлдіршін ересек балалармен бірге дайындық бөлімінде отыр. Әлсін-әлсін айналасына жаутандап аңтарыла қарайды, бұл жерге қалайша тап болғанына таң сияқты. Балалардың кішісі болғандықтан оған тағанның алдыңғысы тиген (әрине, ол кездегі ауылдық мектепте парта болмаған, көпшілігі үстелге де жарымаған). Құла тайдың құлағынан әрең көрініп, жұдырықтай Қаныштың мектепке келе жатқан кейпі де бір түрлі қызық. Қаршадай болып осынікі не азап деп жаның ашығандай...

Ақкелін мектебінде бұл қарсаңда Григорий Васильевич Терентьев сабақ беретін-ді. Шыққан тегі татар, бірақ жас кезінен Еділ бойындағы орыс арасында өсіп, православие дініне кірген, жоқшылық көре жүріп Қазандағы мұғалімдер семинариясын бітірген білімпаз азамат.

«Мұғаліміміз Григорий Васильевич тамаша кісі еді. Қазақша өлең айтатын, қарттармен кеңес құратын. Бірақ класқа кірісімен қазақшаны «ұмытып», тек қана орыс тілінде сөйлейтін, – деп әңгімелеген ҚАНЫШ

ИМАНТАЙҰЛЫ 1949 жылы туған еліне келген сапарында күйеу баласы, жазушы Қайнекей Жармағамбетовке. *-Григорий Васильевич атбаз кісі болатын. Алғашқы жалақысына сатып алған, сырт тұлғасы өте көркем көк аты болды. Жұрт оны «Қрыша көк» дейтін. Григорий Васильевич атына «жат»десе – жатады; «тұр» десе – тұрады; «шап» десе – далаға шаба жөнеледі. Ауылдағылар соған да таң болады. «Тілсіз жануарды дегеніне көндіріп алған кісі балалардың орысша сөйлемеген еркіне қоя ма? Оқу бұған әбден қонған, мұның айтқанын бұлжытпай орындау керек», – десін, бір-біріне мадақ айтқанын талай рет естігенмін».*

Ересек шәкірттердің, олардың дені сол күнде үйленер межеге жақындаған ересек жігіттер, аюдың қонжығынша қорбандаған кішкентай Қанышқа жаны ашып мүсіркей қарауы жыл өтпей-ақ сап тыйылып, көбіне бас шайқап таңырқайтын болды.

– Шәкірт Сәтбаев, тақта алдына! – дейді Григорий Васильевич.

Қаныш жан-жануарлардың суреті ілінген тақтаға келеді.

– Мынау не?

– Жеребенек.

– Дұрыс, балақан. Түсі қандай?

– Саврасый.

– Осы құлынды қасқыр жеп кетті дейік. Соны енді Имантай атаңа қалай айтасың?

Бала томсырайып тұрып қалады.

– Қане, қасқырды орысша қалай айтасың?

– Білсем де айтпаймын! – деп шәкірт теріс айналады.

– Әй-эй, сірә, ұмытып қалғансың, ә?

– Потому что не мог жеребенка съест волк. Наш Касен-ага – шибко смелый табунщик, не дал бы ему...

Ересек балалар ду күледі: мына шіркіннің құртақандай болып қиқарлығын қара! Терентьев қолын жайып, жас шәкіртінің ұтымды жауабына сүйсініс білдіреді.

– Сөйтсе де, Қанышжан, мысал үшін айтып көрсеңші. Қане, не дер едің? – деп түсін суыта, үнін де қатайта қайыра сұрайды.

Қасқыр сияқты жыртқыш аңның атын атауға болмайтынын білмейтін ұстазына Қаныш томсырая қарап:

– Отец, саврасого жеребенка не съел хищник, потому что... потому что он далеко уускал, – дейді...

Балғын шағындағы ұмытылмас қымбат күндері жайында ғалым ауызекі естелігін де былай деп әңгіме шерткен:

«Шорманның немересі Зында малды кісі болды. Оның түйелері де бірталай еді. Жүні тықыр, ұзын сирақ, қара ләгі болатын. Тентектігі сұмдық. Әсіресе көктемде, келеге түсер кезінде, екі көзі от шашып, езуінен көбігі бұрқырап, құйрығын шабақтап, көзіне түскен жанды шайнап тастауға құлшынып тұратын. Көбіне ол кісендеулі болады... Біздің ауылдың балалары

мектепке өзен бойындағы тура жолмен келуге бурадан қорқып, жар астымен қигаиш жүріп қатынаушы едік. Ауылға асыққан қу балалардың бірі кейде жарысып қайтуды ойлап, кенеттен «Қара жынды келіп қалды, ойбай!» деп айқай салып шаба жөнелетін. Біз де атымызға қамшы басамыз. Осылайша күліп-ойнап алты шақырым жердегі ауылға қалай жеткенімізді білмей қаламыз...»

Болыстық мектепте бір-ақ мұғалім сабақ береді. Ал сынып саны – төртеу. Оның алғашқысы – дайындық бөлімі. Ауыл тіршілігіне орай сабақ бір мезгілде, күндіз өтеді. Демек, соңғы сыныптағы ересек оқушы мен мектепке тұңғыш келген дайындық бөлімінің шәкірті бір бөлмеде қатар отырып сабақ оқиды. Қолайсыз жайт, әсіресе шәкірттер үшін: төрт жыл бойы оқитын сабағыңды бірінші күннен тындап отырасың...

Бір күні мынадай оқиға болған. Жоғары басқыштың оқушыларына арналған тексерме есепті тақтаға жазып қойып, Григорий Васильевич төменгі басқыштың балаларымен сабақ бастайды. Әжептәуір күрделі есеп, «сақалды» шәкірттерінің оны бірер сағат мыжытынына сөз жоқ, сондықтан да дайындық бөлімдегілермен алаңсыз шұғылданып жатқанды. Григорий Васильевич кенет екі оқушының әлденеге келісе алмай, таласып отырғанын аңғарады. Құлағын салса, Қаныш пен Зында болыстың бозбала баласы.

– Жоқ, оның дұрыс емес, – дейді Қаныш сыбырлай сөйлеп. – Өзің бері қарашы, есебің екі амалмен шығады.

– Өй, сен, не былшылдап отырсың?! Сендердің есептерің – өте оңай. Ал біздікі – қиын, амалы да көп болады.

– Көп болғанда шаруаң қанша? Дұрыс шықса болды емес пе, қисық сөйлейсің, ойлансаңшы. Мә, тезірек көшіріп ал!

– Қой, әрі, жайыңа отыр. Танауың сүрте алмай жүріп, ақыл айтады, – деп намыстанған жігіт теріс қарайды.

Григорий Васильевич екеуінің қасына келеді. Болыс баласы соңғы басқышта оқиды. Қаныш болса мектепке екінші жыл ғана келіп жүр: есептің төрт амалын жуықта ғана үйренген; сөйтсе де өзінен едәуір үлкен, үйленгелі жүрген ересек жігіттен артық меңгерген; күрделі есепті оп-оңай шығарып қойыпты...

Осы оқиға себеп болды ма, әлде зерек шәкіртінің ерекше қабілеті ойландырды ма, 1911 жылдың көктемінде Григорий Терентьев Имантай биге арнайы келіп тосын әңгіме бастайды.

– Мына балаңыз, би, зерек қана емес, тума дарын, жаратылысы бөлек жан, вить. Имеке абзи, Қанышты қалада оқыту керек! – дейді.

– Жагор шырақ, әуелі сенің оқуыңды тауыссын да. Әлі екі жыл оқуы керек...

– Тауысты деп есептеңіз, ақсақал. Менің Қанышқа берерім шамалы. Білгенімді беріп болдым, вить.

– Апырай, көп-көрім оқуың бар сықылды еді, шынымен түгесіп қойдың ба?..

– Бәлкім, таусылмаған да шығар. Бірақ, абзи, ұстаздық тәжірибем айтады: зерек баланы болыстық мектепте ұзақ ұстау – болашағына обал... Қазірдің өзінде ол орысша жап-жақсы сөйлейді. Кем-кетігі болса қалада түзеп алады. Ең

бастысы, оқуға зейіні, ынтасы керемет! Имеке абзи, Қаныш балақанның болысқа хатшы болғанын мен қаламаймын. Сіз ақылды адамсыз, баланың бағын байлап, ауылда ұстамаңыз, абзи! Жас күнінде оқып алса әйбат болады, вить!..

– Япырай, Жагор шырақ, мұның енді мен үшін оңай шаруа емес...

Терентьев сабақтан бос уақытын өзі тұратын болыс мекенінен де гөрі Сәтбай ауылын да өткізетін-ді: Мырза ауылы қашаннан ос-падар қылығымен атағы шыққан, небір оғаш қылыққа үйір, кішілеріне дейін соны мақтан көретін кердең жандар; дәрежесі тең кісі болмаса – өзіндей жалғыз-жалқы нашармен сөйлеспейді. Ал Сәтбай қажының күллі жұрағатының рәсімі бөлектірек: ешқашан да қыдырма қонақтан бос болмайды; Сібірден қашып келе жатқан шеркес, шешен, үңгіштер де, атасы басқа жарлы-жақыбайлар да бұл ауылда айлап жатып, әл жияды, кейбірі тіпті ат мініп аттанып жатады... Олардың өнерге де құрметі өзгеше: оқу-білімге үйір, ауыл-аймағымен аңшы; жүйрік ат ұстайды, қыран құстың да неше түрін асырайды. Сауықшыл ғұрыптары қандай!..

Григорий Терентьевтің өзі де мұндай өнерден құралақан емес. Қолы босаса-ақ осы ауылға келіп, ителгі, қаршыға салған құсбегі жігіттердің қасында болады. Дү ниетанымы терең ауыл ағасымен де қона жатып әңгіме-дүкен құрады. Балаларының сүйікті ұстазы, мінезі биязы татар жігітінің ауылында жиі болуын Имекең де жек көрмейді. «Жанассаң жақсымен жанас. Әңгімелессең – жаның жадырайды әрі өнегесі жұғады» деген сөзді кексе би, әсілі, осындай өнерлі кісілерге балап айтқан.

Сол жылы Имантайдың жасы алпыстың ал тауына шыққан. Төрінен көрі жуық шамада. Зарығып, сағынып керген үш қарғасы желкілдей өсіп, жетіліп келеді. Өмір заңына не шара, екі ұлдың алдындағы Қазизасы жат жұртқа жаралған бала, енді бірер жылда құтты орнына қонады. Ал мына егіз қозыдай екі ұлы?.. Екеуіде, еркіне жіберсе, қала асып, ұзағырақ оқуды тілегендей. Оқыған інілері де сөйткенін жөн көреді. Бірақ?.. Иә, бұл туралы ойлай бастаса-ақ қарт бидің жүрегі сыздап, ет-бауыры езіледі: екеуін де тезірек аяқтандырып немере сүюді қалаған көңілі пендешілікке де бұрғандай. Құлазыған көңілге кім демеу, дәтке қуат не? Бөкеші ересек, мінезі алғыр, өмірге танымы бар. Ал Қанкежаны?.. Тірі пенденің момыны, ерекше жуас. Денсаулығы да жақсы емес, терісі сүйегіне жабысқан қатпа бала. Бейтаныс қалада бір күні ауырып қалса?.. Көз алдынан тасаға, жат қалаға оқуға жіберіп, ауылда өзі қайтіп отырады? Көктемде он екіге толды, ес білмейтін әңгүдік шағы емес пе, тәйірі?..

Алайда оқытпай болмайды. Жагордың ақылы көңілге қонады. Дені сау болып, тірі жүрсе, бұл баласының бір биіктен көрінерін жүрегі сезеді. Жүріс-тұрысы, сөз саптауы, ақыл деңгейі, оқуға ынтасы – еріксіз мойындатқандай.

Жазғы демалысқа келгенде Қанышты қалада оқыту жайында Әбікей де айтатын болды. Бұл кезде ол Керекуге ұрымтал жерде, Ертіс бойындағы мектепте бала оқытатын.

– Қанкежанның ендігі тәрбиесін маған жүктеңіз, би аға. Оқуына өзім басшы боламын, – деп ол да қолқа салып отыр.

Жаз бойы әрқилы толқуда болған әке көңілі ақыры осы уәжге тоқтады: Бөкеш қолында қалады, үйленіп өзіне қолғанат болады; ал Қаныш бақталайына жазғанын байқап көрсін. Тек алысқа емес, Керекуге барады.

...Тамылжыған жаздың соңғы күндерінің бірінде Шідерті өзенінің жағасында, жайлауда отырған Сәтбай ауылынан пар ат жеккен, соңында бір топ салт атты ілескен жеңіл арба Ертісті бетке ұстап жолға шықты. Делбеде Бапай палуан, жолаушысы – әкелі-балалы Сәтбаевтар. Бөкеш, Нұрлан бастаған саяқ жігіттер бұларды күншілік жерге ұзатып салып, ұзақ қоштасып, Қанышты қайта-қайта бетінен сүйіп кейін қайтты. Қос ат сар желіске түсті. Қалаға асыққан балаға солар аяндап келе жатқан сияқты: алып ұшқан көңілі елегізіп, алабұртқан жүрегі де өзгеше дүрсілдеп дегбірсізденіп келеді; «Қашан, қашан жетеміз? Неғылған ұзақ жол?!» деп қобалжығандай. Қобалжыған сайын делебесі қозып, сағым ойнаған ұшы-қиырсыз иен жазыққа жабырқай қарайды. Амал не, асыға күткен қала жуық маңда жеткізер емес...

Үшінші күннің кешінде жолаушылар қала оттарын көреді.

БИГЕ ШЫҚТЫ ДӨҢГЕЛЕП

I

Семейлік өлке зерттеуші Н.Я.Коншин 1901 жылы жариялаған «Павлодардан Қарқаралыға дейін» атты жолжазба кітабында ояз орталығын былайша сипаттайды: *«Оқушы, өсімдік атаулыдан жұрдай, сарғыш топырақты тақыр жазықты көз алдыңызға елестетіп көріңізші; Ертіс жағасы мұнда да ерекше тік, кей тұсында құлама жар болып біткен; жазықтың өзенге еңкейген шетінде ағаштан қиылған жатаған баспаналар сап түзеп тұр; солардың ішінде еңсесі көтеріңкі, әрі көзге толымдысы – түрме үйі, тұрпатына қарап, оны Сарай деуге де болады... Дала өлкесінің барлық қалаларындағы сияқты мұнда да сүрең тіршілік: клубтары бар екен – карта ойнап, кейде билеп тұратын; білімдар қауымы өзара қоғамдасып, оқу залы мен шағын кітапхана ашыпты...»*

Он жылдан соң уездік шағын қаланың қаншалықты өскенін шамалау қиын емес. Әрине, жылан жалағандай жалаңаш жазықтың жүдеу келбеті сәл-пәл өзгерген. Көшелері лас қалпында, аттылы болмаса, жаяу кісі қыста қарға омбылап, көктемде толарсақтан саз кешіп, жазда балағымен топырақ сыпырып әрең жүреді. Жаяу соқпақ салу, көшеге тас төсеу – бұл қала үшін аспандағы жұлдызға қол созғанмен бірдей орындалмас қиял. Рас, көшелер ұзара түскен, кірпіш үйлер көбейіп, солардың қатарында банк, көпестер жайы, делдалдар клубы тәрізді еңселі ғимараттар тұрғызылған.

Темір жол Павлодарға жеткен жоқ-ты, ішкі қалалармен жалғастыратын бірден-бір қатынас – Ертістің сеңнен ашылған кезі: Семей көпестері Төменге жіберетін заттарын осы шәрге үйеді; Орталық Ресейден, Омбы, Тобыл қалаларынан келетін жүктер Коряков айлағына түсіріледі; өйткені өзеннің суы азайған жылдарда Семей мен Павлодар арасындағы кеме қатынасы жаз ортасында-ақ тоқтап қалады; сол себепті кең үйлердің ауласы, жар қабақтың ат шаптырым жайдақ үсті де жүк қоймаларына айналған. Дала түкпірінен

түйе қомымен әкелінетін жүн-жұрқа, мал терісі, Ертіс бойындағы казак-орыс станицалары беретін мол астық, Коряков көлінің аткөпір тұзы, Екібастұздың көмірі, Баянауылдың (Сарыадыр және басқа кеніштердің) мысы тоғысар жері – Керекудің биік даңғазалы кең қоймалары... Анығында, жергілікті кәсіпшілер қойманы көптеп салып, жалға беруден де пайда табуға машықтанған. Қолөнер кәсібі тек шамалы өркендеген: бәрі де майда-шүйде ұсақ кәсіпорындар – былғары илейтін екі зауыт, сабын, май қайнататын, кірпіш күйдіретін шағын екі өндіріс, мал соятын қасапхана бар; соңғы жылдары бұларға Гиссен мен Герценнің бумен жүретін диірмендері, миллионер Осиповтың тұз ұнтақтайтын фабрикасы мен қаладағы ең қалталы капиталист мордва Деровтың тау-кен өндірістері қосылған...

...Мың шақырымдық Ертіс қорғаныс шебінің бекіністерін күшейту үшін соның ұзына бойына жеті жерден форпост (қарауыл күзеттері) тұрғызу жобаланған, солардың бірі – 1720 жылы ірге тепкен Коряков станицасы. Бертіндегі жазбаларда Коряковты көпес деушілер бар. Анығында ол -Ертіс өңірі не әскери міндетін өтеуге отбасымен көшірілген казак-орыстардың бірі, жүздік шені болған, форпост салынған кезде іргедегі көлден (бұрынғы аты – «Апай көлі», Павлодар қаласы орныққан жер де арғынның Бәсентиін руының Апай бұтағының атақонысы) ас тұзын өндіруді алғаш ұйымдастырған адам. Ертіс жағасынан салынған елді мекен содан беріде Коряков атанған, жергілікті қазақтар оны Керекуге айналдырған. 1770 жылы Ертіс бойын аралаған саяхатшы ғалым П.С.Паллас бұл өңір туралы: *«Коряков күзеті тұрғызылған Ертіс жағалауы қатынасқа өте қолайлы. Ал Коряков көлінде ас тұзының мыңдаған пұт сарқылмайтын мол қоры жатыр»*, – деп тамсана жазған. Тұз кеніші туралы Сібірді түбегейлі зерттеген саяхатшы Ипполит Завалишин де 1862 жылы Мәскеуден шығарған «Батыс Сібірдің сипаттамасы» атты ғылыми еңбегінің 369-бетінде: *«Коряков көлі емдік қасиетті ерекше тұзымен Батыс Сібірді ғана қарық қылып отыр ған жоқ. Оның дақпырты Орал тауының арғы бетіндегі Орынбор, Пермь губернияларының талай жеріне жетіп, мол тұзбен жарылқай бастады. Көлдің тұзы ет, балық, көкөніс, саңырауқұлақты кептіруге пайдалы. Оның тұзы сіңген тағам ешқашанда бұзылмайды. Көлдің ұзын тұрқы – он, ал көлденеңі – екі шақырым. Азиаттарға ол ертеден мәлім болған. Тобыл қаласы ірге көтерген соң бұл көл орыстардың да назарын өзіне аудары бастады. 1747 жылы генерал-майор Киндерман осы көлді мұқият зерттеп, үш жылдан кейін тұз өндіруге әмір берген. Ал одан бұрын оның тұзын Коряковты күзетуші казактар наряд бойынша алыпты. 1812 жылға дейін тұз кеніші жалға беріліп келді, қазірде – Тобылдың қазына палатасының құзырында... Соңғы екі жыл ішінде, яғни 1857-1858 жылдары Коряков көлінен миллион пұттан астам ас тұзы өндірілген...»* – деп барынша әспеттеп сипаттаған.

Кеме жүруге қолайлы Ертіс өзені мен дәмі ерекше тұз көлі қарапайым елді мекеннің бағын ашты да, 1861 жылы небәрі 602 тұрғыны бар жөнең станица епті адамдардың жылпостығымен тіркеуден тысқары қала құқығын алып, сол кезде бір жастағы тақ мұрагері Павелдің құрметіне Павлодар атанғаны мәлім. Жеті жылдан кейін қала жаңадан ашылған уездің, ал жетпіс жылдан соң үлкен облыстың орталығына айналды.

Уездік жөнең қаланың ағарту орындары саусақпен санағандай аз. Өткен тарауда біз түстеген алты оқу ұясына жаңа ғасырдың алғашқы он жылында екі-ақ мектеп қосылғаны да жүдеу тірліктен туған амал. Соның бірі – 1909 жылы ашылған екі басқышты орыс-қазақ училищесі. Ол Орал тауының арғы бөктерінен кәсіп қуып келіп, осы өңірдегі тау-кен кеніштерін шұқылаумен қалтасы қалыңдаған мордва алпауыты А.Деров сый еткен, Ертіс жағасындағы

екі қабатты тас ғимаратқа орналасқан (Сол қарсаңда Артемий Деровтың кәсіпорны банкротқа ұшырап, қалталы кәсіпкер Мәскеуге қоныс аударғанда, өзі тұрған екі қабат үйді қазақ шаруалары мен орыс мұжықтарының жасөспірім жеткіншектеріне білім беруге тиіс жаңа училищеге тарту еткен). Бұл оқу орнына болыстық мектептерді тәмамдаған, оқудың бастауыш бағдарламасын толық өткен шәкірттер қабылданған. Мұнда олар төрт жыл оқып, осы күнгі педагогика колледжі деңгейінде білім алуға тиіс. Училищенің мұғалімдері – әртүрлі пәндер бойынша маманданған ұстаздар. Олардың білім дәрежесіне де ерекше талап қойылады. Тағы бір өзгешелігі – бір сыныпта орыс, украин, қазақ балалары тізе түйістіріп қатар отырады. Облыстық мектепте сауатын ашып, орысша тіл сындырып келген ауыл перзенті орыс балаларымен бірге жүріп тілге жаттығады.

Бұған дейінгі өмірі сайын даланың қиян шетінде өткен, үйінен қарға адым ұзап шықпаған Қанышқа, әрине, уездік шағын қала дүниенің кереметі болып көрінген. Әсіресе, жыпырлаған көп үйдің бір жерде жиын отырғаны. Бірде-бірінде пішен иә мал қора жоқ, болса да көрінбейді. Өйткені әрбір үй биік дуалмен қоршалған, кеш батты-ақ есік-терезелерін мықтап жауып алады. Жер жетпегендей, бір үйдің үстіне екіншісін мінгестіре тұрғызғандары ғажап! Мұндай үйлер көп емес, бірнешеу ғана. Сірә, ең биік әрі әдемісі – өздері тоқтаған көшедегі Гирбасов көпестің екі қабатты тас үйі. Шымқай қызыл кірпіштен қаланған. Ал базар алаңындағы жыпырлаған дүкендер ше?! Бір-бірімен арбасып, өздеріне жұтына қараған піркәшіктері бала түгілі, үлкеннің өзін есінен тандырғандай. Тағы бір үлкен үйді «Айтықовтың мануфактура дүкені» дейді екен – тақтай сөресінде ақ, қызыл ала, көк, жасыл түсті гүлдер шегілген маталар тау-тау боп үйіліп жатыр, бір-бірінен өткен әдемі. Дүкеннің ішіне ертеңгілікте бас сұға алмайсың. Үлкендерге ілесіп келген кезде Қаныш та барған, базар күні еді, сөреге тек жете алмады, топырлаған көп қаршадай баланы іп-лезде қақпа сыртына ығыстырып тастады. Осынша көп адам бір жерге қалай сыяды, немен күнелтеді, қайда жатады?.. Бір ғажабы, бәрі әлдеқайда асығып, сіңбіруге мұршалары келмей жүгіріп жүреді. Бір-біріне тіл қатса, айқайлап, даурығып сөйлейді. Мұндағы қазақтардың мінез-құлқы да бөлек сияқты: қыр адамының байсалды, сөйлесе қалса кеңінен толғайтын ұзақ-сонар қалыбы жоқ; амандасулары да тым келте, көбіне бас изеп өте шығады.

Қанышқа осының бәрі қызық, бәрі таң: алыстан ілезде хабар алып, қасында отырғандай тілдестіретін телеграф үйі де; соның күні-түні ызыңдап ән салып тұратын, ұшар басына сым ілінген бағандары да; қара қошқыл түтіні шүйкедей шұбатылып, Ертіс айдынында қаздай қалқып кетіп бара жатқан иә Төмен, Омбы жақтан келе жатқан ақ шағала тәрізді кемелер де; тіпті анау соқа, шөп шабатын машинаны жөндейтін ұста дүкендері мен бумен жүретін тас диірмендер де...

II

Оқу басталуға екі-үш күн қалғанда Әбікей ағасы немере інісін училищеге апарды. Меңгерушісі Овсянников шашы едірейген, ұзын бойлы кісі екен.

Қаныштың Ақкелін мектебін екі жылда жедел бітіргендігі туралы куәлігін қолына алып:

– Үздік бітіргенің бек қуантады, шәкірт Сәтбаев! – деп қарсы алдында монтиып тұрған жасөспірімге барлай қарайды. – Ал, қане, қымбаттым, бір өлең оқып жібер. Қаныш қызарандап ағасына қарайды. Әбікей Зейінұлында үн жоқ, жайбарақат отыр.

– Мұныңыз қалай, қымбаттым? Ұмытып қалдың ба? Түсінемін, жаз қызығы, жайлауға шыққан ауыл, кең дала...

– Қандай өлең тыңдауға ықылас етесіз, мәртебелі мырза? – дейді Қаныш кенет Овсянниковке жасқана қарап.

– Мені Яков Игнатьевич деп атауыңызды өтінемін. Кімнің шығармасын жатқа білесіз, рақым етіңіз, соны оқыңыз.

Ұстазы Григорий Васильевич үйреткендей, Қаныш қақшиып тұра қалып, самбырлаған ашық дауыспен:

– Русский стихотворец Федор Иванович Тютчев, «Весенняя гроза», – деді де, рұқсат күткендей ересектерге қарады.

– Неге бөгелдіңіз?

*Люблю грозу в начале мая,
Когда весенний, первый гром,
Как бы резвяся и играя,
Грохочет в небе голубом...*

Балақан мүдірген жоқ, заулата жөнелді, әр ырғаққа, тыныс белгісіне мән бере, мәнерлі үнмен оқыды. Әр сөзін тақ-тұқ, мәнін жеткізе айтады. Әлгінде қаһарлы сияқтанған меңгерушінің жүзі де жыли бастады.

– Алғашқы таныстық үшін жарап тұр! Ризамын, қымбаттым, бек ризамын!..

– Тағы кімді оқиын? Пушкинді білемін, Тургеневті жатқа оқимын. Әлбетте, түгел емес...

– Бүгінге жетер деймін. Сіз маған енді қазіргі билеуші патша әкеміздің аты-жөнін айтып беріңіз.

– Жоғары мәртебелі ұлы патшамыз Николай Александрович Романов, бүкілресейлік өктем құқықты билеуші.

– Дұрыс, мұны да білдіңіз, – дейді Овсянников шынымен риза болып. – Жоғары мәртебелі ұлы патшамыздың есімін жадыңызда ұстауға кеңес беремін. Екінші, біздің училищеде дін сабағын Павлодар шіркеуінің уағызшысы Василий әкей оқытады. Әрине, сізге оның қатысы жоқ. Дегенмен, ескертемін: балалық жасап, шіркеу адамының уағызын қорлайтын әлдеқандай оғаш мінез көрсетпеуіңізді өтінемін. Үшінші тілесеніз де, тілемесеніз де – сізге осындағы мұсылман мешітінің бас имамы Каримов мырзаның діни дәрісін тыңдау парыз. Жұма күні мешітке барып тұрасыз.

– Түсінікті. Құран аяттарын да жатқа білемін.

– Олай болса, барыңыз. Училищенің дайындық курсына қабылдандым деп біліңіз. Үлгілі шәкірт болады деп сенемін...

Бұл мектепке ол Ақкелін болысының пансионатқа жіберген шәкірттері есебінде тіркелген. Қаныш бірақ пансионатта жатпайды, сол жылы облыстық мектептен осы училищеге мұғалім болуға шақырылған Әбікей ағасының пәтеріне орналасады. Әкесінің қалауы солай: денсаулығы төмен баланың жүдемегені жақсы; бейтаныс қалаға үйренгенше оған жанашыр көз керек... Әбікей Зейінұлы Владимир көшесіндегі татар байының ескі үйін жалға алған, үш бөлмелі жұпыны мекен. Соның бір бөлмесі Қаныштың еншісіне тиді – темір төсек, дербес үстелі бар. Бірақ Әбең үйіне қонақ көп келеді, көбіне ел адамдары. Ондай кезде шәкірт бала төсегі ғана емес, бөлмесінен де айырылып қалады. Керекуде оқитын қыр балалары да бұл үйге үйір. Көңілдері ақжарқын, қолы ашық аға-жеңгесі Қанышқа еріп келген шәкірттерге: «Балалар, қарындарың ашқанда, үй дәмін сағынсаңдар, келіп жүріңдер!» – деуден сірә да жаңылмайды. Амал не, үйге сыймай, кейде бастасып-аяқтасып жататын күндерде жиі болып тұрады.

Қазақ ССР-на еңбегі сіңген мұғалім Н.Е.АЛЕКСЕЕВТИҢ естелігінен: *«...1911-1912 оқу жылының бірінші жартысында училищенің дайындық бөлімінде оқыған Қаныш Сәтбаев білімге құштар, ынталы шәкірт екенін аңғартты. Барлық пәндер бойынша әрдайым үздік бағалар алудан танбады. Сол себепті училищенің ұстаздар кеңесі екінші жартыжылдықта оны бірінші сыныптың келесі басқышына бірден көшіру туралы шешім қабылдады. Шәкірт Қ.Сәтбаев ұстаздарының сенімін ақтады. Үздік оқып, жазғы емтихандардан өте жақсы бағалар алды. Сөйтіп ол... училищенің бірінші бөлімін екі жыл оқудың орнына бір жылда тәмамдады».*

Әбікей Зейінұлы осы оқу ұясына орыс тілінен сабақ беруге шақырылғанды. Семейдегі мұғалімдер семинариясын тәмамдағаннан бергі екі-үш жылда ұстаздық өнердің бүге-шігесін меңгерген жігіт ағасы жасындағы мұғалім, әрине, ояз орталығына тап болған соң өзі құралыптас әріптестерінен олқы түспеуді ойлап, өз пәніне ықыласты бұрынғыдан да күшейткен. Әмбе ол жаратылысында қатаң тәртіпке үйренген адам, міндетті ісін тиянақты атқаруға дағдыланған. Ал бала тәрбиесі болса, қашаннан ыждаһат қана емес, босаңсуды, жүрдім-бардым қарауды көтермейтін жұмыс. Сірә, содан да шығар, немере інісінің келешек тағдырын өз міндетіне алған Әбекең Қанышқа да қатаң талап қойып, алдындағы жеткіншектерден оқшауланбай, ынта-жігерін білім деңгейін көтеруге жұмсауды қадалаған. Інісі де өз қолына келген күннен орыс тілін тыңғылықты үйренуге ерекше құмартып жанын сала кіріседі.

Көркем әдебиет кітаптарын оқуға ынтасын аңғарған Әбекең інісін бірде Халық үйіне ертіп барады. Бұл үй өздері тұратын көшеде. Бұрын онда төменгі сатылы ауыл шаруашылық училищесі болған, кейіннен бұқара халық бас қосатын мәдени орынға айналыпты. Жексенбі күндері мұнда көркемөнерпаздар үйірмесінің хоры концерт береді, кейде «Жанды ойын» қояды. Соның бәрінен де балаға халық үйінің кітапхана мүйісі ұнаған. Қашан барсаң да неше түрлі газет-журнал тігінділері үстел үстінде тізіліп тұрады. Тек үйге бермейді, сол жерде оқисың. Мүйістің кітап қоры көп емес, бірақ Қаныш үшін

жарап жатыр. Ағасының есеп карточкасымен алатын ұзын тізбеге көп ұзамай жаңа авторлар қосылды: Толстой, Максимов, Сервантес, Жюль Верн... Ауылда жүргенде қолына түскен кітапқа мәз еді, қазір тандап, талғап, авторларына қарап алады.

Сірә, әдеби шығармаларды көп оқудың әсері шығар, екінші жылдан бастап Қаныштың мазмұндамалары училищенің үлгі тақтасынан түспейтін болды: жазу үлгісі аса көркем емес, ал тақырыпты сипаттап, орыс тілінде қатесіз, еркін жазуы жөнінен училищеде онымен теңесер шәкірт некен-саяқ...

Есеп пәнін Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев оқытады.

– Есепсіз өмір жоқ, есепсіз адамзатқа өсу де жоқ, балалар, – деп бастайды ол сабағын. – Өздерің ойлаңдаршы, жеке дара алғанда бес иә он деген не сөз? Ешқандай мән-мағынасы, салмақ, құны жоқ, әншейін бір атаулар тізбегі. Мысалы, Бір, екі, үш, тіпті жүз дейік. Осыдан не ұқтыңдар?.. Ал енді осылардың қасына әлде-қандай зат тіркеп айталықшы. Мысалы, үш өгіз, бес тауық, жүз сом делік. Немесе біздің сыныпта он бес оқушы бар, оларға бір мұғалім сабақ беріп тұр десек? Бірден түсінікті: сан сапаға айналып, санамызда сыныптың көлемі, онда неше кісі отырғаны жайында нақтылы ұғым пайда болады...

Сол жылдарда Ахметолла Ақтайұлынан дәріс алған баянауылдық Пәуен Жүсіпбаевтың айтуынша, есеп пәнін ол өзінше даралап, оқушыларды екі топқа бөліп оқытқан: бірінші топ - «әлсіздер», яғни ұғымы керенау, есепке қыры жоқтар; бұлардан зиялы білгірлер шыға қоймас, бірақ есептің төрт амалын білуге міндетті; оқытушының жігер-күші негізінен соларға жұмсалады; ал екінші топ – «күштілер», есепке ынта, ұғымы зерек балалар... Бұлар «әлсіздермен» қосылып, жеңіл-желпі есеп шығарып, қымбат уақыттарын зая өткізбей, күрделі бағдарлама бойынша оқуға тиіс. Әмбе бұл топтағы шәкірттер үздік қабілет танытқан сайын есеп те күрделене береді. Мұны ол «Шәкірттердің миын шынықтыру» деп атайды...

Ал Николай Ермилович Алексеев – бір жосын балажан адам. Қашан көрмесін, кімге болмасын, «әкебас, көкебас» деп құрақ ұшып елпілдеп тұрады. Қыр дәстүрін жақсы біледі, қазақшаға да судай. Сол себептен де қиыр шеттен келген, бұған дейін кең далада еркін өскен ауыл, село балалары Николай Ермиловичке көбірек үйір. Үйір болатын тағы бір себебі: Алексеевтің гармонь, сырнай, балалайкада бірдей ойнап, орыстың, қазақтың, татардың неше алуан халық әндерін музыка бөлмесінде сыңсытып отыратын өнерпаз қабілеті; қалайда онымен бірге жүрсең – зерікпейсің; ең құрығанда ертегі айтқызып, болмаса жұмбақ айтысып отырады; ал оның «Кодак» фотоаппаратын сатып алғаны тіпті тамаша болды. Шәкірт атаулы түгелдей фотоәуесқой болып кетті...

Өзі оқытатын жаратылыстану пәнін Алексеев шәкірттеріне ұғынықты, мейлінше ұтымды жолмен жеткізуге тырысады: Ертістің шалқар жағасын кезеді; жағалауда шоқтанып өскен тоғай ішінен гербарий жинатады; Павлодар мешандары әжуа етіп күле қарайтын әуесқой астроном Гришка-кезбенің шатырына ертіп апарып, жұлдыздар жымыңдаған аспан әлеміне телескоптан сығалатады; жүрген жерінен түрлі түсті тас жинату да – Николай Ермиловичтің ойлап тапқан ермегі; солардың әншейін тас емес, ғылымға пайдасы зор қымбат зат екенін, минерал аталатынын да шәкірттер тұңғыш рет сол

кісіден естіген; соның бәрінен де, сірә, ең әсерлісі – қала іргесіндегі Коряков тұз кәсіпшілігіне саяхат болса керек...

Осы арада шегініс жасап, ғалымның жол дәптеріне түскен жаз баларына назар аударайық, әсілі Қаныш Имантайұлы мұндай естеліктерді оқта-текте, геологиялық саяхаттар кезінде бірінші жақпен баяндап, кейде бөгде бір адамның әңгімесі секілді етіп жазған:

«Қоңыр күз. Даланың шөбі сарғайып, төңірек реңі қуқыл тартқан. Ал көлге қарасаң – нағыз қыс, бүкіл жағалау жаңа ғана жауып өткендей аппақ қар. Дөң басында қараша киіз үйлер, жантайма қостар қаптап тұр. Олардың көптігі сонша – құдды бір қала халқы тік көтеріле көшіп келіп, қоныс теуіп жатқандай... Тұз шабу маусымы кезінде Коряков көлінде бір мыңнан астам жұмысшы істейді екен, барлығы да кәсіп іздеп келген қыр қазақтары. Жағадағы мұз тауларының іргесінде белуардан жалаңаштанып, терлеп-тепшіп жұмыс істеп жүрген қазақ жігіттеріне қайран қалып, көлге жақындаймыз. Қызықты қараңыз: қар деп малданғанымыз – тұз екен. Көлдің ортасына дейін тақтай көпірлер жасалған. Соларды жиектей жүріп жүздеген кісі тұз шауып жатыр. Олардың шапқан тұзын жүздеген кісі тәшкемен жағаға тасып жүр. Жағадағы мұз таулары да – солардың жаз бойы маңдай терін сорғалатып, зор бейнетімен тұрғызылған тұз үймелері болып шықты. Қанша артель болса - сонша үйме. Табыстары да сол үйменің аумағына байланысты. Бір жылда Коряковта біржарым миллион пұт тұз шабылады. Оны тәшкемен тасып жағаға шығару керек, одан соң арбаға тиеп, Черноярдағы айлаққа жеткізеді. Неткен сор бейнет десеңізші! Біздің халықтың ас тұзын қасиетті санап, аса қастерлейтін себебін мен сол жолы ұқтым...»

– Мынаған қараңдаршы, балалар, – дейді де, Николай Ермилович қолындағы шыбықты көлге малып, олай-бұлай бұлғап жоғары көтереді. Сәлден соң шыбықтың өне бойына жиналған тұз қабыршақтанады. - Жаратылыстану ілімінде бұл құбылысты кристалдану дейді. Мына тұз кені осылай түзілген: жазда жауған жаңбыр суы, қыста түскен қардың ылғалы жердің тұзын ерітіп, қанық ерітінді түзеді; күн қызуымен су буға айналып әуеге ұша бастағанда, тұз кристалдары қабат-қабат болып көл табанында шөгіп қалады...

Ұстаздар құрамы күшті десек те, ашылғанына небәрі екі-үш жыл болған төменгі сатылы оқу орнының олқылығы да аз еместі: әсіресе оқу құралдарымен, қажетті аспаптармен қамтамасыз етілуі мүлдем жұтаң; ән-әуен, спорт жабдықтары туралы айтыпта қажеті жоқ... Өйткені соның бәрі там-тұмдап бөлінген жетімсіз қаражатқа, көбіне қалталы мырзалардың рақымымен жиналған. Ал олар көшпелілер мен мұжықтар ұрпағына нота үйретіп, ән-әуенге сауатын ашудың қажеті жоқ деп есептейді. Қайсыбірі: «Дене шынықтыру тәрбиесінің бұларға мүлдем қажеті жоқ, дарқан өмір ол бейбақтарға бұл сабақты туған күнінен үйретіп, мейлінше шыңдап келеді...» – деп келемеждейді. Сол себепті училищенің спорт сабақтары Ертіс жағасында өтетін. Балалар онда ойынның екі-ақ түрімен шұғылданады: сол

жылдары бүкіл Ресей жұрты әуестенген – аяқдоп (футбол) мен таяқтастамға (городки) құмарлық.

Сөйтсе де кездейсоқ бір жағдай училищенің қаражаттан кіріптар халін біршама түзеуге себепкер болды.

Сол қарсаңда Оңтүстік Сібір темір жолы салына бастаған. Оның бір тармағы Павлодарды Ақмоламен қосуға тиіс. Құрылыс басқармасына машиналары мен жүктерін қоятын қойма қажет екен. Соны естіген дене шынықтыру пәнінің оқытушысы Терентьев училище меңгерушісіне күтпеген ұсыныс жасайды: «Бір қысқа мектеп ауласын жалға берейік». «Владимир Никонорович, бізден де гөрі аула сізге қажеттірек емес пе?» – дейді таңданған Овсянников. «Әлбетте, дұрыс айтасыз. Бірақ Ертіс аңғарындағы кең алаң не үшін? Сабақты сонда-ақ өткіземін». Ақыры, солай болды. Жалдау ақысынан түскен қаржыға гимнастика снарядтары, шаңғы, коньки, бірталай музыка аспаптары сатып алынды.

Керекудің зиялы қауымы жарқабақтың үстінен қоршау тұрғызып, Ертіс арнасынан су тартып сырғанақ құятын-ды. Үлкендер мұз айдынына кешке таман, көбіне жексенбі күндері келеді. Күндіз онда жан болмайды. Іскер Терентьев мұның да қисынын келтірді: мұз айдынын тазартып тұруға міндеттенді, есесіне шәкірттері тегін сырғанайды...

Коньки тебуге Қаныш та үйреніп алды. Мұз айдынға ол денешынықтыру сағатында ғана емес, жексенбі күндері, кейде кешке де келеді. Әлбетте, ағасына еріп. Әбікей Зейінұлы бұл өнерге шәкірт кезінде әуес болған, қазір ол – Керекудегі маңдайалды конькишілердің бірі Владимир Никаноровичтің тағы бір қыры ән-әуен саласында танылған. Кесулі сағатта, сабақ кестесі бойынша шұғылдану бір басқа, Терентьевтің бұл өнерге жан-тәнімен берілгені соншалық – демалыс уақытын түгел дерлік училищенің ән-күй бөлмесінде өткізеді. Тынымсыз еңбек зая кеткен жоқ, көп ұзамай-ақ ішекті аспаптар оркестрі дүниеге келді...

Оркестр құрамында екі скрипка болған. Е.Алексеевтің куәлігіне қарағанда, соның бірінде Қаныш Сәтбаев ойнаған. Рас, алғашқыда ол мандолина тартуға құмарланыпты. Алайда *«скрипканың жан-жүйені шымырлатар сиқырлы үніне еліккен, музыкалық қабілеті өзгеше шәкірт тынбай шұғылданып, ақыры оркестрдің бірінші скрипкасын иеленді»*.

Жаз шығысымен соның бәрі сап тыйылады да, оқудан мезі болған, қаланың шектеулі тұрмысынан жүдеп-жадаған балалар ауылдарына қайтады. Қанышты алып қайтатын кісі күні бұрын келіп, Керекуде тосып жатады. Кенжетайын сағынған қарт әкенің әмірі солай. Көбіне келетін Теңізбайдың Бапайы – қолы темірдей қатты, өңі суық, зор денелі адам. Ауылдағылар оны әлде сыйлап, әлде сескенгендіктен Бапаң дейді. Би атаның өзі де: «Біздің Бапаң жөпшенді ұры-қарыға алғызбайтын жүректі, батыр кісі!» – деп көпшік қойып мадақтап отырады. Онысы рас: төр жайлауға дейінгі үш күншілік ұзақ жолға шәкірт бала мен Бапаң ештеңеден сескенбей, екеуден-екеу шығады. Бапаң батыр ғана емес, біржосын сөзуар кісі. Ұзақ жолда неше алуан әңгіме айтып, кейде шырқата ән салып, жас серігін зеріктірмейді. «Оқуды тым көбейтіп барасың, Қанкежан. Бітетін күні қашан?» – деп сұрайды кейде ол. Шәкірт ағынан жарылып: «Әзірге бітпейді, аға, әлі де оқимын» десе, Бапаң кәдімгідей ренжіп:

«Ойбой, Әбең ағаң құсап, біздің қолға түспей алысқа ұзап кетемін десеңші! Несіне арамтер болып, сені ерсілі-қарсылы тасып жүрмін? Қой, айналайын, осы жерден қалаңа қайта ғой...» – деп, атының басын тежеп қалт тұра қалады. Шәкірт бала сенер-сенбесін білмей, жолсерігіне жаутандай қарайды, аң-таң. «Рас-ау, мен осы не үшін оқып жүрмін? – деп ойлайды, албырт көңілі қиял толғап, әлденеше саққа жүгіреді. - Шіркін-ай, оқуымды тезірек бітірсем! «Халық мұғалімі» деген куәлік алып, ауылға қайтсам... Төңіректегі ауылдардың балаларын жиып, Григорий Васильевич сияқты мектеп ашсам...» «Бапай аға, қорықпаңыз. Түбінде ауылға қайтып келемін. Сіздің, Қасен ағаның немерелерін оқытамын», – дейді тоқтап тұрған серігіне жымия қарап. «Онда жүрелік, Қанкежан. Би атаң да екі көзі төрт болып жолға қарап отырған шығар...»

«Шынында да мұғалім боламын. Әбікей ағам бізді оқытса, мен елдегі балалардың көзін ашамын, – деп ойын түйеді Бапаңа ілесіп, қояншоқыраққа көшкен шәкірт бала. – Қайда барсаң да көрерің – теңсіздік, қорлау, кемсіту. Оқымай, қырдағы елдің көзін ашпай бұдан құтылмайсың, тегінде. Мәшһүр Жүсіп атамыз: *«Өнерге ғылым-білім болсаң жерік, Берілер ақыр бір күн басыңа ерік...»* – деп қай заманда айтқан?! Олай болса?...»

Жасы есейіп, ақыл тоқтатып қалған шәкірт жолсыздықтың алуан түрлерін аяқ басқан сайын көріп жүр. Оған алыстан мысал іздеудің қажеті жоқ, екі басқышты училищенің өзі-ақ теңсіздіктің үлгісі: қаладағы мектептердің ең сорлысы, оқу құралын сатып алу да әлдебір қалталының мырзалығына байланысты; мұғалімдерінің жалақысы да 3-басқышты қалалық училищенің оқытушыларынан әлде қайда кем. Өйткені бұлар – семинаристер, ал ана мектепте университет, институт бітіргендер сабақ береді. Ол мектептің оқушылары да «құдайдың қалаулылары» – көпестер мен мешандар мұрагерлері. Екі мектептің айырмасы шәкірттердің киімінен де көрініп тұр: қалалық училищенің ақсаусақтары бір келкі форма киіп, бойларына шақтап тігілген әдемі киімдермен жарқырап жүрсе; бұлардікі – ала-құла, ұсқынсыз бірдеңелер; ал ауылдан келгендердің киімі кісі күлерлік – қолпылдаған сірі тон, көбінің етегі жер сыпырғандай ұзын тігілген; өйткені әлденеше қыс киюге, тон иесінің өсуіне есептеп әдейі кең пішілген; көбінде бұл да жоқ – жыртық күртелер, аяқтарында қонышы қолқылдаған саптама, қайқы бас пималар...

Әбікей ағасынан теңсіздіктің себебін сұраса: «Оқуыңды қадағала, Қанышжан, – дейді. - Ғылым киім талғамайды, көкірегі ояу, ынта қойған кісіге қонады. «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген сөзді шығарма жадыңнан!...»

1914 жылдың қысында, Қаныштың соңғы бөлімде оқып жүрген кезі, халық үйінде тағы бір үйірме жұмыс істей бастады. Неше түрлі бал билерін үйретеді екен. Шәкірттің көңілі бұған да ауады. Бірақ оған қатынасу үшін жасы жетпейді, әмбе жарна төлеу керек...

Амал бар ма, ағасынан көмек сұрауға тура келді.

Әлкей МАРҒҰЛАННЫҢ естелігінен:

«Музыкамен қатар Қаныш биді де артық қадірлейтін еді. Краковяк, подиспан, полька, мазурка, вальс билерін сол кездегі қазақ жастарында

Сәтпаевтардан артық ешкім билемеген. Соңғы жылдардың өзінде Кисловодта демалып жатқанда, бұл билерді Қаныш өте әдемі билеуші еді. Сондықтан Горький атындағы санаторийдің карнавалында бірінші жүлдені әрдайым оған тартатын. Қаныштың бұл өнерді жақсы көруі сонша, демалысқа барған сайын осы күнгі фокстрот, танго, хали-га-ли, ча-ча билерін үйреніп, оларды да әдемі орындайтын. Тіпті бір жылы твист биін үйренуге құмартып, оның да ырғақтарын келістіре, тым әдемі билеп кеткені есімде».

...Осылайша жебедей зымырап үш жыл өте шықты. Он екі жасында Керекуге келген шәкірт бала он беске толды. Бойы ғана емес, ойы да өскен. Үлкендермен жайланып отырып әңгіме шертеді. Сауық құрған мәжілістерде скрипка иә домбыра тартып, ән де шырқап жібереді. Оқыған кітабының оқиғасын майын тамыза әңгімелеп, қайыра айтып беруі қандай?! Сөз саптауы салмақты, жүріс-тұрысында мол парасат бар. Ауылда жүргенде Нұрым апасы өбектеп, жылы болады деп кигізіп қоятын түйе жүн күпісі мен сеңсең тымағын, саптама етігін баяғыда тастаған. Қазір ол қалаша киінеді, қайырма жағалы, жез түймелері жарқыраған қара пальто, шәкірттер аса ұнататын сәнді китель, аяғында қисық табан қызыл етік, бұтында галифе шалбар, шекпелі кең көйлектің сыртынан жібек белбеу буынады, басында мақпал қара бөрік. Қатпа денесі де ширап, бойы ұзара түскен, шаш қояды. Шашы бір түрлі әдемі, толқынданып тұрады.

Ой жүгіртіп сараласа, үш-ақ күндей болып зымырап өте шыққан үш жылда жөнең қаладан көрген-білгені, көкейіне түйгені аз емес. Павлодардың басты көшесі Владимирскаяның бойында Митя Багаевтың (өлкетану мұражайын ұйымдастырушылардың бірі – М. С.) фотошеберханасы бар, Керекуге тап болған алғашқы жылы Қаныш соған барып суретке түскен. Ертіс жағасындағы тұз үйілетін алаңда «Заря» және бір жерде «Фурор» деп аталған кинематограф ашылғанда, аппақ мата керілген қабырғада түрлі фотобейнелердің жан біткендей би билеп, ерсілі-қарсылы жүгіруін ұзақ қызықтап, таң-тамаша болған-ды; базар алаңындағы ағаштан қиылған ауласы кең үйде Коромысловтың көшпелі циркі өнер көрсететін; бір жылы көктемде соның алдындағы тақтай сәкіге атақты қазақ палуаны Қажымұқан Мұңайтпасов шығып, жуандығы білектей темірлерді сымша бұрап, одан соң әлденеше пұт кір тастарын төбесіне көтеріп, ақырында көп кісі тиелген арбаны тісімен сүйреп жиналған жұртты қызыққа кенелтті; Шмидт деген бай көпес тұрғызған «Ливадия» мейманханасының алды да кешке таман неше түрлі ән шырқалып, би биленетін ойын-сауық алаңына айналатын...

Сірә, соның бәрінен де елікпе көңілді жасөспірім Әбікей ағасы мен Қамила жеңгесіне еріп зиялы қазақтардың үйіне қонаққа барғанда, қала іргесіндегі «Көкжатақта» тұратын сері көңіл жамағайындар шаңырағындағы ойын-тойларға шақырылғанда, сол жылдарда атақ-дақпырты дүрілдеп Ертіс атырабына кең жайылған Жарылғапберді, Жаяу Мұса, Ақеділ, Майра, Естай сияқты дүлдүл әншілерді тыңдаудан ерекше сергиді. Жан дүниесі рахатқа

бөленіп, ұмытылмас ләззат алып, өзі де соларға қосылып ән салғандай сүйсіне тыңдайтын-ды...

Сонымен, оқу жолындағы екінші басқыш, тағы бір мектеп тәмам болды. Оны да мерзімінен бір жыл бұрын және үздік бағалармен бітірді. Сөйтсе де қанағатсыз жас көңіл тояттар емес. Бұдан да гөрі биігірек қияндарды тілегендей...

III

Әбікей Зейінұлы сол көктемде Семейдегі мұғалімдер семинариясынан шақыру алған: орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беру ұсынылыпты; еңбекақысы мұндағыдан көтеріңкі; әрі пәтер үймен қамтамасыз етеді... Әбең үй-ішімен, елдегі үлкендермен ақылдасты. Сірә, көңілі ауса керек, «Семинария – екі сыныпты училище емес, деңгейі жоғары оқу орны. Семей де – уездік қала Кереку емес, облыс орталығы. Орыс зиялылары, оқыған қазақ азаматтары жиын жер...» деп толғанып жүрді де, ақыры жазғы емтихан бітісі мен көшуге жинала бастады.

– Ал, Қанышжан, екеуміз ертең екі жаққа жүргелі отырмыз. Оқу жөнін не істейтін болдың? Әлде ауылға барған соң ойланасың ба? Би атаң бұған не дейді?

– Өзіңіз қандай кеңес бересіз?

– Меніңше, сенің алдында үш түрлі таңдау бар. Біріншісі – Омбы қаласы. Сәті түсіп бара қалсаң – әрине, үлкен шәр, мақтаулы оқу орындарының біріне түсіп кетуің хақ. Дайындығың жаман емес. Бірақ ол – елден қашық, таныс кісі жоқ, қатынасқа да қиын. Би аға да Омбыға сені, сірә, жібере қоймас... Екінші оқу – осы Керекуде. Мұнда да биыл екі жылдық мұғалімдер курсы ашылғалы отыр. Оны бітіріп шықсаң – болыстық мектепке мұғалім боласың... – деп ағатайы сәл тоқтады да, – өзіңмен қатар оқыған баянауылдық жігіттер Сәлемхат Күленбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сүлеймен Ержанов, Жафар Әбдіхалықов, Хабиолла Барлыбаев, Пәуен Жүсіпбеутар осы курста оқимыз десіп, өтініш берді. Өйтетін себебі жастары жиырманы орталаған марка жігіттер, тезірек куәлік алып, бас құрап, шаңырақ көтеруді ойлағандарын пәлендей деп сөгуге болмайды... Ал сен үшін үшінші жол – көңілің қаласа, Семейдегі мұғалімдер семинариясына бару керек. Ашылғанына біраз жыл болды, оқытушылары өте білікті. Би аға да мен бара жатқан соң бұған қарсы бола қоймас...

– Өзім де осыны жөн көріп отырмын.

– Онда уәде осы болсын, Семейде жолығайық...

Алайда жасы сол жылы жетпіске ілінген Имантай кенже баласының шалғайдағы Семейге баруын аса жарата қоймаған. Қаныш оқу жайында сөз бастаса естімегенсіп, әңгіме сүреңін басқа жайға аударады. Немесе «Бір жыл ауылда болып демалсаң қайтеді, мынау соғыс дақпырты да жақсы емес. Ел жайы не болады?» – деп қамыққан шырай аңғартады.

Қарт биді ойлаған қатері расқа шықты. Қыс бойы дүйім елді дүрліктірген соғыс өрті бір-ақ күнде, 19 шілдеде бұрқ етті. Соның шарпуы іргеде тұрған Баянауыл станицасындағы халықтың улап-шулаған күйзелісінен-ақ танылғандай: жап-жас казак-орыстар үй ішімен жылап қоштасып, майданға аттанып жатыр.

Қаланың халі қандай десеңші, қыр елінің жайы не болады – ал егер бұл өрт тым созылып кетсе?..

Бұл оқиғаның жалғасын Сәтбай ауылының болашақ күйеуі (Раушан Әбікейқызының), қарт бимен талай мәрте мәжілістес болған Әлкей Хақанұлы 1969 жылы жариялаған естелігінде егжей-тегжей сөз еткен:

«...Байқасам, Қанышжан не тамақ ішпейді, не жарытып кісімен сөйлеспейді, бүгіліп ойға түсе бастаған, – деп есіне алған-ды сол жылды Имекең менімен әңгімелескенде. - Әбенмен ақылдасуға болмады. Ол кісі Өскемен-Жайсаң шығып кеткен. Бірнеше күн ойланып-толғаннан кейін, «қой, баланы жүдетуге болмас. Не де болса, бір жалғызға тапсырдым» деп тамыз айының басында Қанышты ертіп, Керекуге аттандым...»

Имекеңнің қасына айнымас қоңсылары Бапай мен Қозыбағар ереді. Төртеуі бір жұма жүріп, Ертіс бойына таянғанда Қаныш:

– Әке, мен Керекуге бармай-ақ қояйын, онда барсам, оқуға кешігемін.. Мені осы Қызылшырпыдан (қазіргі Ақсу қаласы – М. С.) кемеге отырғызып жіберіңіз, – дейді.

Жолаушылар Семейге баратын кемеңіз келуін күтіп, Қызылшырпыда бір апта жатады.

– Бір күні шай ішіп отырғанда, – деді Имекең әңгімесін жалғап, – келе жатқан кемеңіз даусы естілді. Жүрегім су ете түсті. Қаныш бұдан былай жалғыз кетеді. Өртеніп тұрған соғыс өрті мынау, көңіл жүдеу, ел арасында ауру-сырқау көбейе бастаған. «Он бес жасар баланың тағдыры не болады?» деген ой кеудені кернеп, есімді тандырғандай. Ауылға қайтадан алып қайтуға болмайды. Оған баламның көнетін түрі жоқ. Бұл екі ортада Қозыбағар атты жегіп, жүкті артып қойған. Қанышжан алдымда мөліп, тез шығуды өтініп тұр. Арбаға үнсіз отырып, кемеге келдік. Қанкежан ішке кіріп кетті, бізді кіргізбеді. Кеме жүруге айналды. Қанышжан жүгіріп шығып, бізге қолын бұлғады. Қасымдағы Бапай мен Қозыбағар көздерінен жас мөлтілдетіп, аман болғай деп тұр екен. Өзім де ішімнен соны айтып, елге қайттық...»

ҚАНАТ ҮШҚАНДА ҚАТАЯДЫ

I

Мұғалімдер семинариясы Семейдің теріскей тұсында, қаланың шектесетін шетіне орналасқан. Көше де Степная аталған (қазір Шоқан Уәлиханов атында).

Семинария үйі – сол күннің өзінде қаладағы еңселі, іші-сырты ою-өрнектермен безенген, қақпа, шатыр жиектеріне дейін неше түрлі нақыштармен көркемделген екі қабат әдемі тас ғимараттардың бірі. Қаныш келген кезде бұл ұя шаңырақ көтергеніне он жылдан асып, өзіндік дәстүрі, ұстаздық үлгі-өнегесі қалыптасқан салиқалы білім ошағы атанған кезі. Семинарияның оқытушылары – ағайынды Н.Н. және А.Н.Белослюдовтар, Н.Я.Коншин, ерлі-зайыпты Нәзипа және Нұрғали Құлжановтар, Н.П.Ильинский, В.М.Морозов, Ә.З.Сәтбаев, Н.Сулима-Грузинский, В.Н.Попов...

«Николай Николаевичтің (Белослюдов - М.С.) ақжарқын бейнесі алдынан өткен шәкірттердің жадынан ешқашан ұмытылмақ емес, - деп куәлік етеді семинарист Мұхтар Әуезов. - Бір ғана өз пәнін оқытумен ол тынбайды. Оның әңгімелері ой қозғап, қиялыңа қанат бітіретін. Бұл кісінің дүниетанымы, ұстаған бағытының ізгілігі мен прогрессивті көзқарасы, әсіресе шәкірттеріне деген шексіз бауырмалдығы шын ниетпен құрметтеуге себепші болатын...»

Бұл жерде әңгіме Белослюдовтардың ең үлкені туралы болып отыр. Олар төртеу еді: Николай, Алексей, Виктор, Федор. Төртеуіде жан-жақты білімін әлеумет ісіне, бұқара халықтың көзін ашуға жұмсаған. Сол үшін де ағайындылар жергілікті жандармерияның астыртын бақылауына түседі... Белослюдовтардың көбірек танылған саласы – ағарту жұмыстары, әсіресе өлкетану, археология, фольклор жинау. Замандастарының куәлігіне қарағанда, ағайындылардың Крепостная көшесіндегі (қазіргі Достоевский) екі қабат меншік үйінде 1906 жылы ашылған дербес мұражайда төрт мыңдай мұрағат болған. Онда геология, минералогия, палеонтология, археология, көне заттар (қолжазбалар мен ескі кітаптар, сирек ұшырайтын мүліктер), этнография, нумизматика, картиналар мен суреттер бөлімдері жұмыс істеген. «Сібір музейлерінің інжуі» атанған, Омбыда өткен бірінші Батыс Сібір көрмесінде (1913 ж.) Кіші күміс медаль алған ағайындылардың отбасылық мұражайына Семейдің сол күндегі зиялы қауымы өзгеше ықыласпен қараған. *«Киргиз ертегілері туралы дәріс оқымақпын. Семей жұртышылығын Николай Максимович Ядринцев ардақ тұтқан тамаша ғалым Шоқан Шыңғысұлының еңбектерімен де таныстырғым келеді. Жас өрендерге ол туралы әңгімелеу – тамаша өнеге, көкіректеріне сәуле құяр игі іс болар еді, –* депті Алексей Белослюдов 1915 жылдың қазанында Г.Н. Потанинге жолдаған хатында. – *...Семейдегі оқу орындарына дала жастары қазір көптеп келе бастады. Олардың ішінде білімге шынайы құштарлар аз емес».*

Семейлік өлке зерттеушінің белгілі саяхатшы Г.Н. Потанинге жолдаған келесі хатынан біз қаладағы қазақ оқығандарының үйірме ашқанын, аптасына бір мәрте бас қосатынын, шәкірт жастардың соған қуана жазылғанын білеміз. *«Үйірме қазақтың халық шығармашылығы жайында материалдар жинап, фольклор және этнографиямен шұғылданбақ, – деді одан әрі А.Н.Белослюдов. – Ертекке жүйрік адам іздеп жүрміз. Ұқыптап жазып алып, орыс тіліне көркемдеп аудару, Абай Құнанбаевтың өлеңдерін орыс тіліне тәржімалау да бірінші кезектегі міндет болып тұр...»*

Сапарғали БЕГАЛИН, жазушы («Қазақ әдебиеті», 10 желтоқсан, 1971 ж.):
«Нәзипа жеңгей қуана қарсы алды.

– *Жақсы келдің... Сауық кешіне рұқсат берілді. Соған дайындық бастадық. Бүгін осы үйге біраз жастар келеді, кешті жүргізу тәртібін жасаймыз. Сен де ішінде бол, – деп күлімдей тоқтады. Ықтияр болып, үйдегі анадай-мынадай дайындыққа болысып, кісілерін күттім.*

Бір мезгілде семинария формасын киген екі жас жігіт келді. Ол екеуін өткен күзде осы үйде бір мәрте көргенмін. Бірі – ашаң өңді, ұзын бойлы жасөспірім. Екіншісі – домбырамен ән салатын, аласа, шымыр денелі семинарист. Оларды ықыласпен қарсы алған Нұрекең мен Нәзипа жеңгей:

– О, Жекей, дайындық қалай? – деді.

Шымыр денелі, маңдайлы, сары сұр семинарист:

– Қаныш екеуіміз дайындық істеп жатырмыз, – деп жауап берді. Аңғармаппын, екі жігіт ауыздағы киім шешетін бөлмеге бір домбыра, бір мандолинді сүйеп қойыпты...»

Ерлі-зайыпты Құлжановтар әзірлеген әдеби кеш 1915 жылдың 13 ақпаны күні Семейдің делдалдар клубында өтеді. Бұл туралы «Айқап» журналы сол жылғы бесінші санында «М.М.» деген бейтаныс тілшінің «Қазақша бастапқы ойын» атты хабарын жариялаған:

«...Семейдің піркәшік клубында қазақша әдебиет кеші болды. Ойнаушылар – қазақтың оқыған жастары, оқыған әйелдері. Ойын төрт бөлімге бөлініп, қазақтың бұрыннан сауықшыл, өлеңші, әнші ақындары, ескі кемеңгер билердің шешендігі әр түрлі сөздермен тақпақтап, өлеңдетіп айтылды... Қазір ойналатын «Біржан мен Сара» турасында Нұрғали Құлжанов жұртқа мағлұмат берді... Залдың бір жағына қолында үкілі домбырасы бар, торғын шапанды, ақ қамзолды, орта бойлы, дөңгелек кішкене қара сақалды, кәмишат бөріктің шоқпардай үкісін бұлғақтатып, айқайды сала ән шырқап Біржан шықты... «Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері, Іздеген келіп тұрмын Біржан сері...» деп шырқаған Біржан даусын естіп, қасында жеті-сегіз қыздары бар, бұрала басып былқылдап Сара шықты... Біржан рөлін алған Жүсіпбек Аймауытов та, Сараның рөлін алған Тұрар ханым Қозыбағарова да ойлағаннан артық шығарды...»

(Демек, Жүсіпбек те облыс орталығындағы іргелі оқу орнына келген. М.М.-ның хабарламасы бойынша, ол сол кеште домбыра тартып, кейбір әншілерді мандолинмен де сүйемелдеп, бұған қоса надандық туралы тақпақ оқып, ақырында «Ғалия» әнін келістіре шырқап, «Бастапқы қазақша кештің» көңілді өтуіне айрықша мол үлес қосқан).

«...2-ойында Нәзипа Құлжанова Ыбырай Алтынсариннің жазды суреттеген сөзін сөйледі. Әнші Әлмағанбет «Ырғақты», «Татьяна», «Жарқ етпес» дейтін өлеңдерді домбыраға қосып айтты. Екі домбыра мен бір мандолина қосылып, ұлт күйін тартты. Т.Жомартбаев, Қ.Сәтбаев, М.Малдыбаев (біздің жорамалдауымызша, «Айқапқа» басылған хабардың иесі – осы кісі – М. С.) декламация оқыды...»

Ерлі-зайыпты Құлжановтар мұғалімдер семинариясында ұйымдасқан кезінен ұстаздық еткен. Нұрғали Құлжанов – Торғайда Ы.Алтынсарин 1864 жылы ашқан тұңғыш қазақ мектебінің түлегі, ал жұбайы Нәзипа Сағызбайқызы – өткен ғасырдың аяқ шенінде Қостанайдағы орыс-киргиз прогимназиясында оқыған бес қазақ қызының бірі. Прогимназияны ол аса үздік бағамен, бірінші

оқушы атанып бітіреді де, Торғай қаласындағы қыздар училищесіне ұстаз-тәрбиешінің көмекшісі болып тағайындалады. Сірә, сол қарсаңда осы жерде қызмет істейтін Нұрғали мұғаліммен кездескен. Оқыған зиялылар бірін-бірі сүйеді, бірақ үй болып бірден шаңырақ көтере алмайды... Оның себебін біз Нәзипа Сағызбайқызының Торғай облыстық губернатор кеңсесіне жолдаған ресми арызынан білеміз: қазақ жолымен бейтаныс ауылдасына жастай атастырылғанын; кедей ата-анасының сол үшін қалыңмалын қайтаруға шамасы жоғын, өзінің сүйген жігіті учитель Құлжановқа заңды түрде тұрмыс құруды қалайтынын өтініпті Санкт-Петербург мұрағатында сақталған шағым хатында.

Неке куәлігін патша әкімдерінің қолынан алған Құлжановтар тек Торғай қаласында тұра алмаған, қиырдағы Ертіс бойына жылыстап кетуге мәжбүр болады. Өткен ғасырдың алғашқы жылдарында Семейде тұрақтаған ерлі-зайыптылар содан кейінгі өмірін туған халқының ізбасар ұрпағының көзін ашып, жаппай сауаттандыру жолына жұмсаған. Сол жолда жүріп Нұрғали Құлжанов 1919 жылы Колчак жендеттерінің қолынан қаза тапқан. Ал Нәзипа Сағызбайқызы – 1937 жылғы, ел оқығандарын жаппай отаған «Қызыл қырғынның» құрбаны.

Семинария шәкірттеріне сол жылдарда заң мен құқық пәнінен дәріс оқыған оқытушының аты-жөні – өлкетанушылық еңбегімен оқырманға мәлім Николай Яковлевич Коншин. Ол – XIX ғасырдың 90-жылдарында Петербург университетінің заң факультетінде оқыған білімпаз. Ертіс бойына жер аударылып келген. Өскемен оязында айдауда болып, бертінде облыс орталығында тұруға рұқсат алып, қаламгерлік һәм ағартушылық еңбекпен шұғылданған. *«Мен Абай Құнанбаевпен тұңғыш рет Коншиннің үйінде кездестім. Семейге келген сайын Абай Құнанбайұлы Николай Яковлевичке соқпай кетпейтін...»* – депті семейлік ұстаз А.А.Брюханов ұлы ақынның мұражайында сақтаулы естелігінде.

II

Қаныш келген жылы Семейде қырық мыңнан астам тұрғын болған. Екі жүз жылда қарапайым бекіністен облыс орталығы атанған жасамыс қалаға айтарлықтай жетістік емес. Алайда өзімен қатарлас ірге тепкен Өскемен, Павлодар, Верный, Жаркент, Аягөз, Қапал тәрізді уездік қалалармен салыстырғанда көнтерімді өсу...

О күндегі Семей – Алтайдан Алатауға, Ертістен Есілге дейінгі орасан зор аймақты алып жатқан ұлан-ғайыр өлкенің әкімшілік орталығы. Алты ояз, жүзге тақау болысқа бөлінген қалың ел бағынатын генерал-губернатор кеңсесі де осында. Соған орай Ертіс жағасындағы қала XIX ғасырдың екінші жартысынан беріде тез өскен, көркі де айтарлықтай келбетте. Еуропа мәнерімен салынған еңселі ғимараттар, іші ғана емес, сырты да неше алуан әлемішпен безеніп, орталық көшенің екі жағында сап түзеп тұрады: губернатор кеңсесі, генерал шеніндегі ұлықтың өзі тұратын әдемі үй, Қытай консульствосы шығыстық сәулет өнерінің озық үлгісімен салынған, банк ғимараты, ер балалар мен қыздар гимназиясы, көпестер клубы, қалталы

саудагерлердің өзара бәсекемен тұрғызылған, сән-салтанаты бір-бірінен асқан дүкендері мен тұрғын үйлері – Сібір мен Қазақ даласының өзара түйіскен шебінде тұрған жаңа мекеннің айрықша орнын, тарихи мәнін паш еткендей. Қаланың мешіттері мен шіркеулері де өзара бой жарыстырып, бір-бірінен даңқын асыру үшін ғана емес, бұқара халыққа дарытар уағызы тіршілігінің әр саласына кеңірек тарату үшін де тайталасқа түскендей. Жаңа ғасырдың басында осы қалада 12 мешіт, 6 шіркеу мен жебірей халқының діни құтбасы – синагоганың жарыса қызмет істегені облыс орталығының рухани ділін айқын аңғартса керек...

Ол күндегі Семей – Сібір мен Орта Азияның өзара пұл айырбастап, сауда саттық жүргізетін шекаралық алтын қақпасы. Жаңа ғасырдың екінші жылында ашылған Айырбас алаңы жұмыс істейді. Арғы жылдарда оған он бір мың түйе келіп кетеді екен. Он бір мың жанкешті жануар Тәшкент пен Бұхараның жібегі мен мейізін, Құлжа мен Шәуешектің шайы мен кәрлен ыдыс-аяғын, ішкі Қытайдың күмістелген неше түрлі асыл бұйымдарын Ертіс жағасына тасыған. Орал мен Сібірдің кәсіби шәрлері – Тобыл, Омбы, Ірбіт, Новониколаев (осы күнгі Новосібір), Томның темір-терсегін, әр түрлі қолөнер заттарын, бағалы аң терілерін Орта Азия түкпірлеріне жеткізетін де осы жануарлар. Жаңа ғасырда тек тасымал құралы өзгерді, тауар айналымы да жүздеген есе өсті.

Семейдің өзі де бұл кезде бірталай бұйымдар өндіреді: шегірен былғарысы – жәрмеңке сөресінде бір күн жатпайтын өтімді пұл; қала зауыттары өзара бәсекемен күйдіретін кірпіштер беріктігімен әйгілі; даланың ділгер қажетін өтеу үшін сабын қайнатылады; балауызы мен сырасы да шартарапқа жақсы мәлім... Семейге темір жол 1915 жылы тартылған. Ал пароход бірлестігі «Меркурийдің» қызметін қала тұрғындары екі ғасырдан бері пайдаланып келеді.

Облыс орталығының мәртебелі дақпырты мәдени-рухани деңгейін де күрт көтеріп, уездік қалалардан көш ілгері алға шығуына жағдай туғызған. Он бес жасар жасөспірім бұл айырмашылықты келген бетте-ақ аңғарған. Бұдан үш жыл бұрын, Павлодарды алғаш көргенде 14 мың тұрғыны бар қаласымақты ертегі шәрдей көріп, аузын ашып таңырқағаны әншейін нәрсе болып шықты. Нағыз өркениетті һәм өскелең қала деп мына Семейді айт! Оқу залындағы даңғарадай кең терезелер көпес үйлерінің қақпаларындай керемет үлкен. Халық үйінің сән-салтанаты қандай?! Ал кіндік тұстағы облыстық кітапхана ше? Қаншама мың кітап бар онда, журналдар ше?! Тіпті шетелдік басылымдарда келіп тұрады деседі. Тек соған көкірегің жетіп оқи алсаң!.. Шаңырақтай көзәйнектері қушық бетін тұтас жауып, ертелі-кеш кітапқа шұқшия оқып отыратын оқымыстылар бұл жаққа қайдан келген десеңші. Үлкендердің айтуынша, көпшілігі – өз еркінсіз келген, өкіметке жазалы жандар. Әрине, әлдебір қылмысы үшін. Ал газет-журналға үңілуіне қарасаң – қылмыс жасаған бұзақы адам деп сірә да ойламайсың.

...1856 жылғы жаздың жаймашуақ күндерінің бірінде унтер-офицер Достоевский казарма үйінен шыға бере, қақпа алдында, ат жақты, моңғол пішінді, нұрлы көзі күлімдеп,

өзіне қарай жіті адымдап келе жатқан әскери киімді қазақ жігітімен ойда жоқта ұшырасып қалды. «Апырау, бұл кім?» дегенше, поручик жігіт өзін қапсыра құшты.

– Федор Михайлович! Қымбаттым, сізді іздеп келемін!

– Вали-хан! Қайдан жүрсің? Көктен түстің бе? Ай-ай, Вали-хан достым!

Екеуі дабыралай сөйлеп, айдаудағы жазушының уақытша пәтеріне жеткенше ауыздарын жапқан жоқ. Сірә, бір-біріне айтары аз емес. Шоқан досы Тянь-Шаньға саяхатқа аттануға әзірлік жасауда екен, осы қаладан аттанбақ. Ыстықкөлдің арғы-бергі жағасын түгел шарламақ. Федор Михайловичте жан досына осы өңірдегі қазақтар тарихынан жиған-терген деректерін мақтана көрсетті. Қажет десе, соның бәрін сый етпек. Өйткені Шоқандай жас білімпаз туған халқы жайында аса құнды этнографиялық материалдарды көптеп жариялап, Еуропа жұртын хабардар етуге тиіс...

1858 жылы Семейге екінші мәрте келгенінде де Шоқан Уәлиханов тұтқын қамытынан босаған жазушыға қайыра кезігіп, алыстағы қатерлі сапарға, Қашқар еліне саяхат жасауға біржола бекінгенін досына құпиялап мәлімдеген. Сол саяхатқа оны қадірменді П.П.Семенов-Тянь-Шанский көндіріпті. Өйткені сол ел Еуропа тұрғынын өз ішіне кіргізбейді екен. Жуықта бір шетелдік ғалым сол елге жасырын барамын деп жер жастаныпты-мыс. Ал өзі сауда керуеніне ілесіп, Әлімбай деген көпестің атын жамылып бармақ... Әрине, бірін-бірі айрықша құрметтейтін екі дос бұл жайында, тағы нендей оқиғалар турасында неше күн, неше түн әңгіме шертті. Бәлкім, Бұзауаралға барып, ұзақты күн серуен де жасаған болар-ау. Бір жолы атқосшы алып, мықты аттармен Шыңғыс бөктеріне, оның түстігіндегі Арқат тауына салт атпен еру болып қайтты. Тағы бірде Тарбағатай бөктеріне, Аягөз өзеніне дейін шарлады.

Міне, аурухана ірге тепкен Больничныйдан (қазіргі академик Павлов атындағы) бергі Крепостная көшесі. Өздері тұратын Үлкен Владимир көшесінен теріскейге қарай екі жүз қадам жүрсең-ақ сол үйге тап боласың. Рас, бұл көшеде тас төселген тротуар жоқ, әдейі төгіп қойғандай сусыма құм. Қаныш сол көшедегі жұпыны үйді жақсы біледі: астыңғы қабаты қызыл кірпіштен қаланып, үстіңгісі бөренеден қиылған; Ертіс жақ бұрышында ақ мәрмәрдан шабылған әдемі тақта бар, онда: «1857-1859 жылдары бұл үйде орыстың ұлы жазушысы Федор Михайлович Достоевский тұрған» деген сөздер жазылған. Тақтаны көрген сайын Қаныштың қиял құсы шарықтап, бұдан 50-60 жыл бұрынғы оқиғалар сүреңін көргендей болады: әскери кителін иығына желбегей жамылып, Ертістің ұрымтал тұсындағы аралға қарай кетіп бара жатқан орыс жазушысының жүдеу бейнесін таниды; енді бір сәт әлгі үй ауласындағы ағаш сәкіде Федор Михайловичтің жанашыр досы Шоқанмен әңгімелесіп отырғанын аңғарады; әрине, арман жетегіне түскен жасөспірім одан әрі туған ауылына жетіп, Шоқан Шыңғысұлының бір кезде тамылжыта айтып, көңілін елеңдеткен, ертегі сияқты алуан хикаяттарын әңгімелеген әкесін көреді... Орыс әдебиетінің кемеңгері Достоевский, өз әкесі жігіт күнінен ұстаз тұтып, парасатты тұрпатын жүрегінде сақтаған жүрген қайран Шоқан!.. Енді, міне, араға көп жыл салып, жазмыштың жазуын қараңыз, екі ұлы кездескен, бірін-бірі қалтқысыз сүйіп, мәңгі табысқан Семейге тап болып, талай күн, талай кешті бірге өткізген ескі үйдің қасынан тап өзі, семинария шәкірті, сабаққа бара жатып та, келе жатып та күн сайын жанай өтеді...

Семейдегі өлкетану мұражайы мен Н.В.Гоголь атындағы көпшілік кітапханасы 1883 жылдың күзінде ашылған. Жағырапиялық қоғамның Семей бөлімшесі 1878 жылы ұйымдасып, осы өңірдің ескілі-жаңа тарихын жүйелі

түрде зерттеп, сол мақсатпен кітаптар да шығара бастапты. Көпшілік кітапханасындағы кітап қоры ә баста шамалы болған, алайда Ресей Ғылым академиясы бір жолы 283 том ғылыми басылымдарын сый еткен соң-ақ империяның жер-жерінен әр алуан әдебиеттер жиі-жиі түсетін болған. Мысалы, Санкт-Петербургтің табиғатты сүюшілер қоғамы өздері шығаратын журналдар мен ғылыми кітаптарды жыл сайын жіберіп тұрыпты. Нәтижесінде кітапхананың қоры күрт молайды. Қала тұрғындарының да білім шамшырағына деген ілтипаты ерекше зор: қыр елінен кітап алдырып иә жиі келіп, білім қорынан сусындауға ынталылар да аз емес, солардың бірі – Шыңғыстау қазағы Абай Құнанбайұлы. Хакім ақынның мұражайындағы естеліктердің бірінде Баянауылдағы оқымысты замандасы Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов пен Абай ғұлама Семейдегі Бас мешіттің жұма намазында танысып, осы кітапхананың оқу залында табысқандығы айтылған. Демек, шалғайлығына қарамай, Баянауылдың ат төбеліндей білімпаз қауымы Семейдің кітап қазынасын әредік болса да рухани қажетіне жарата білген.

1885 жылы Ресейдің Сібір атырабындағы түрмелерін аралап, саяси айдалғандардың тұрмыс жағдайын көріп, нақты сипаттап жазу мақсатымен сапарға шыққан американ қаламгері Джордж Кеннан Семейге де соғып, бірнеше тәулік шеру болған. «Сібір» деп атаған жолжазба кітабында сол білгір осы қаладан көрген-білгені туралы: *«Қала кітапханасынан мен Спенсер, Бокль, Дарвин, Льюис, Милл, Тэн, Леббок, Тейлор, Гексли, Лапелль, Тиндаль, Альфред, Рюссель Уэллес, Мэкензи Уэллес және Генри Мэн сэрдің шығармалары мен Скотт, Диккенс, Мариэтт, Жорж Эллиот, Жорж Мак-Дональд, Антони Троллеттің романдары мен хикаяттарын көріп, ерекше таңғалдым. Мынадай мол қазынаны жия білген қала зиялылары осал емес, олардың рухани деңгейінің биіктігін осыдан-ақ шамалауға болады. Айтылмыш тізбені көрген кезде Семей шәрі жөніндегі бұрынғы естіген қауесетке, солардың ықпалымен қалыптасқан теріс пікірім де өзгеріп, өте жақсы әсерге ауысқанын мойындауға тиіспін...»* – деген.

Америка қаламгерінің сипаттап отырғаны – бұдан отыз жыл бұрынғы жағдаят. Жаңа ғасырдың екінші онжылдығында қала ділінің көш бойы ілгерлеп, одан да жоғары деңгейге көтерілгені анық. Мұндағы оқу ұялары, гимназиялар мен кәсіптік училищелердің білімдарлық деңгейі, оларда сабақ беретін мұғалімдердің білімпаздығы, әрине, уездік қаладан ілкі жоғары. Соның бірі – Қаныш Сәтбаев тап болған, Семей облысы атырабындағы бірден-бір орта дәрежелі білім беретін мұғалімдер семинариясы. Дүние жаңалығын тануға құштар жасөспірімге сол жайт та өзгеше әсер еткені айқын. Бұл қарсаңда шәкірт те өзгерген: талғамы өскен, алды-артына оймен қарайды; оны енді таяқ тастап ойнайтын балалар арасынан сирек көресің; мұз айдыны мен би алаңына да күн сайын бармайды, таңдап, талғап қатынайды... Шәкірт Қаныш өнер қадірін қазірде жете аңғарған, білімін қорландырап құпияның да кілтін енді тапқандай. Семинарияның шағын кітапханасын місе тұтпайтын болды. Алғашқы жылданақ көпшілік кітапханасының тұрақты оқырманына айналды. Ағайынды Белослюдовқа ұқсап, қолына басы артық тиын-тебен түссе, кітап сатып алуға жұмсайтын болды. Тіпті соны тамағынан жырып та...

Кітап оқуға құнығып жүріп, бір күні, сірә, бұл Семейге тап болуының үшінші жылы, көпшілік кітапханасынан «Семейдегі құм жалдарының сыры» деген жұқалтаң кітапшаға семинарист жігіттің көзі түсті. Авторы – профессор Владимир Афанасьевич Обручев, Том шәріңде 1915 жылы жарыққа шығыпты. Оқып көріп еді, таң қалдырған ғажап дерекке кезікті: кітапшаның авторы Ертіс жағасындағы қалада бірнеше мәрте болыпты, 1905, 1906 және 1909 жылдары шекара шебіндегі Жоңғар жотасына саяхатқа аттанып бара жатып, әрдайым бірнеше тәулік аялдапты; мына ғылыми еңбекте сөз тек ол жайында емес, Семей тұрғындарын жаз шыға, қыр жақтан қара дауыл тұрғанда, құм боратып, зықысын шығаратын табиғи апат жайында жазылған; шындығында олар сол кесепатпен қалай күресуді, қандай амалмен қала көшелерін басып қалатын құм жалдарынан құтылуды білмейді-міс; профессор Обручев сол құбылысты жан-жақты зерттеген... Ғалым соны сипаттаудан бұрын қыр төскейінен, Ертістің арғы-бергі жағасынан, Бұзау аралдан, қарағайы сыңсыған орман ішінен, тіпті қала көшесінің әр жерінен құм алғызып, заттық құрамын анықтаған. Бірнеше жыл бақылаудан соң мынадай тұжырымға келген: *«Өзен арнасының үстіне келгенде дала төрінен көтерілген құм қиыршықтары ылғалды ауаға тап болып салмағы ауырлайды да, біраз бөлегі суға түсіп, ағысқа ілесіп төменге жөңкіліп кетеді, ал өзгесі оң жағалауға, қала көшелеріне, орман ішіне төселеді. Бұл құбылыс мыңдаған жылдар бойы үздіксіз жүрген...»* Құм жалдарының жаралу тегін анықтаған ғалым сол апатты азайтудың да амалдарын ұсыныпты: бұл үшін өзенмен жарыса түскен ұзын көшелерге жаппай тас төсеу керек, ал үйлер ығына, көшет ағаштардың маңына үйілген құм жалдарын үнемі қала сыртына тасып, екі жағаға да жаппай ағаш егіп, табиғи қорған тұрғызу қажет...

Жұқалтаң кітапшадан оқыған дерек Қанышты ерекше таңғалдырды. Рас, сонда жазылғанның бәрі-бәрін толық түсіне қоймаса да, ғылыми еңбек иесінің профессор деген дабыра атағы, одан да гөрі, ғұлама жанның өзі оқитын қаланың шешуі күрделі мәселесімен ерінбей шұғылданып әрі соны қарапайымдап түсіндіргені көпке дейін ойынан кетпей қызықтырғаны анық. Демек, табиғаттың небір күрделі құпиясын байыппен зерттеп білуге болады. Ол үшін, әлбетте, көп білу керек, терең біліммен қоса ғылыми көрегендік те қажет. Өйтпейінше табиғаттың тылсым сырын, өзіңді қоршаған ортаның бап-күйін тани алмайсың. Олай болса?..

Семинарияның оқу мерзімі – төрт жыл. Алғашқы жылдан-ақ семинарист-шәкірт Құдайға құлшылық ету пәнінен (басқа діндегілерге бұл міндетті емес), ұстаздық тағылым (педагогика), орыс және шіркеу-славян тілдері, есеп, алгебра, пішіндеме (геометрия), тарих, жағрафия, жаратылыстану, физика, сурет пен сызу, көркем жазу, ән сабағы, қосымша ғылымдарды тану (құқық, заң негіздері, ресми қағаздарды жазу рәсімі және басқалар) сияқты түрлі ілім негіздерін жүйелі біліп, тыңғылықты білім алуға тиіс. Әлбетте, шәкірттің білім деңгейі көтерілген сайын оқу бағдарламасы күрделілене түсіп, жаңа пәндер қосылады. Жыл аяғында ауызша, жазбаша емтиханда семинаристтің білімді игеру деңгейі тексеріледі де, келесі басқышқа көшіру иә көшірмеу турасында ұстаздар алқасының шешімі қабылданады. Бағдарламаны

толық меңгере алмаған шәкірттердің бір курсты екі жыл оқитындары да жоқ емес, оқудан шығып қалатындар да бар. Үздік оқығандар жыл қорытындысында мақтау қағаз бен сыйлық алады. Жылдан жылға өте жақсы үлгерген тандаулы жиырма шәкіртке земствоның арнаулы стипендиясы тағайындалады. ҚР Мемлекеттік мұрағатына көшірілген семинария құжаттарының бірін де 1916 жылдың бірінші қаңтарында земство жәрдемін алған 20 шәкірттің санатында Ғабдул-Ғаний (құжат та солай жазылған) Сәтбаев, Жүсіпбек Аймауытов және Мұхтар Әуезов есімдері қатарлас аталған.

Семейде де Қаныш үздік оқиды. Алғашқы екі жылда ол немере ағасының үйінде тұрған. Семинария ғимаратына жету үшін Омбы (қазіргі Ю. Гагарин атындағы), Крепостная және Больничная көшелерін қиыстай жүріп, Степной даңғылына түседі. Жаяуға бұл едәуір жер. Әсіресе шыжыған жазда ыстық құмды толарсақтан кешіп семинария үйіне жету оңай емес. Үскірігі бет қаратпас аязды күндерде иә боран түтеген қыс айларында тіпті қиын...

Бәлкім, осы жайт түрткі болды ма, әлде есейіп қалған шәкірт жігіт өз бетімен өмір сүруді жөн көрді ме (оның үстіне Әбікей ағасы балалы-шағалы адам, бәрі де шиеттей жас), кім білсін, үшінші жылы дербес пәтерге шығады. Ауылдастарының айтуынша, Мұхтар және Жекей деген достарымен қосылып, Ханиса есімді татар әйелінің бір бөлмесінде тұрған-мыс...

Бізге мәлім бірқанша естеліктер мен ауызекі әңгімелерде фамилиясы көрсетілмей, Жекей есімімен ғана аталған шәкірт, ұлтымыздың біртуар перзенті, қаламы хас жүйрік дүлдүл қаламгері Жүсіпбек Аймауытов деген жорамал айтамыз. Кеңес өкіметінің қас жауы ретінде 1931 жылы атылған Ж. Аймауытовтың есімін бадырайтып айта алмағандықтан, Қаныш Имантайұлы және өзге де естелік айтушылар марқұмды осындай лақап атаумен бүркемелеп көрсеткен тәрізді. «Сәтбаев» ғұмырнамасының Мәскеуде «Молодая гвардия» баспасының «ЖЗЛ» топтамасында 1980 жылы жарық көрген алғашқы басылымында мен өзім де осы амалды қолданып, төртінші мүшелін орталаған шағында нақақтан мерт болған сөз зергері Жүсекеңді ашық жаза алмай, бір әрпін ауыстырумен далдалап, Айсауытов деп көрсетуге мәжбүр болғанмын (қараңыз: сол басылымның 27-бетін)...

Облыс орталығына жаз айларында көшпелі цирк келіп өнер көрсетеді. Қала тұрғындары тегінде күрес ойындарына өзгеше әуес. Қызды-қыздымен сол нояндардың кейбірі цирктің атақты палуандарымен белдесуден тайынбайды. Мұндай жүректілер көбіне жүкші, кеме айлағында жұмыс істейтін қазақтар арасынан шығады. Әлбетте, шәкірт жастар намыс отын қыздырар думанды ортадан қалыс қалмай, қошемет білдіріп қызықтаушылардың жуан ортасында жүреді. Палуан атаулы Ертіс жағасындағы көкке шығып, Бұзау аралдағы қымызханалар алдындағы құмжайда күш сынасады. Сол тайталасты қызықтаушы жанкүйер топтың бастаушысы – тағы да Жекей. Күреске ол ересек досы Мұхтармен бірге түскен. Ахмет Омарханұлы Әуезовтің ағасы туралы естелік кітабында екі достың сол жылдарда Семейде тұрған күрес жаттықтырушысы Николай Николаевич Куприяновтан күрес тәсілдерін біршама уақыт арнайы үйренгенін ескертіпті...

Этнографиялық үйірме. Жоғарыда біз сөз еткен «Бастапқы сауық кеші». Абай Құнанбайұлының дүниеден қайтқанына он жыл толуына арналған өткен әдебиет кеші. Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларын жинау. Абай өлеңдерімен орыс

зиялыларын таныстыру... Бәрі де сол кезде Семейді қоныс еткен ат төбеліндей зиялы қауымның өз халқын өрге сүйреп, дүние жаңалығына еліктіру мақсатынан, замана көшінен кенжелеп қалмау ниетінен туған игі әрекеттер. Солардың қайсысы болсын қаладағы қазақ оқығандарының белсенді көмегін талап еткен. Бір кеште, айталық, ақындарды айтыстырып, «Батырларды» сайыстырып, іле-шала ән салып, шешендер сөзін жатқа оқу үшін қаншама актер керек? Кешті ұйымдастырушылар өздері ділгер болған көмекшілерді семинария шәкірттерінің арасынан тапқан. Солардың бірі – Қаныш Сәтбаев, көбіне ол мандолина тартып иә ақындар жырынан үзінділер оқиды; кейде «Топай көк», «Баянауыл», «Көзімнің қарасы» әндерін келістіре орындаған; ойын соңында бойшаң шәкірт сауыт киіп, қолына айбалта, найза ұстап, қазақтың этнографиялық ескі салт-үлгілерін бейнелеуге қатысқан.

Осы топтың жуан ортасында, бәлкім, ұйымдастыру тобында жасы әлі жиырмаға толмаған Мұхтар Әуезов те болған. Сол қарсаңда ол семинарияның үшінші басқышының тыңдаушысы. Үшінші шәкірт – бір өзі *«әрі молда, әрі етікші, ағашшы, әрі шимайшы, әрі домбырашы, әнші болып өскен...»* (қаламгердің «Өз жайымнан мағлұмат» атты ғұмырнама жазбасындағы төл сөзі), тұрмысы аса жүдеу тақыр кедейдің перзенті – баянауылдық Жүсіпбек Аймауытов. Кедейлік салдарынан ол Павлодардағы 2-басқышты училищеге туған жылын жасырып жиырма екі жасында түскен. Білім алуға құштарлық бейнетқор талапкерді Семейге де келтіріп, жиырма бес жасар сақа жігітті мұғалімдер семинариясына шәкірт еткен...

Таңғаларлық мына жайтқа мән бере қараңыз: 1914-1918 жылдар аралығында ескі Семейдің Степной көшесіндегі сәулетті ғимаратында халқымыздың ұлттық мерейін биікке көтеріп, дүние жүзіне танытқан тұлғалы үш арысы кездесіп (Мұхтар Әуезов бір басқыш ілгері оқыған) әрі бір пәтерде тұрып, білім дариясынан сусындаған. Бұлардың алғашқы екеуі ХХ ғасырда ұлт мәдениетінің, әдебиетінің, ғылымының біртуар тұлғасы мәртебесіне ие болып, халқымыздың ұлы перзенттері аталмақ. Ал Жүсіпбек Аймауытов, амал қанша, сол дарынын толық көрсете алмай, нағыз дер шағында, қырық екі жасында мерт болған.

Күресті қызықтап иә аяқдоп тебумен әуестену – мұғалім болуға әзірленіп жүрген семинария шәкірттерінің жастық желеңмен ойынға аңсары ауған кездегі ермегі. Ал сауық кештеріне қатысу, көркемөнерпаздар үйірмесіне мүше болып, әдеби шығармалардан «Жанды ойын» көрсету, үш достың Ханиса ханумның төргі бөлмесін басына көтере дауласып, қыстың ұзақ кештерінде жетілік білте шамның сығырайған жарығына иық тіресе отырып, қазақ өмірінен шағын драма жазып, күлкілі көріністер, әзіл-оспақтар әзірлеуін не дейміз?..

«...Әнге бай, ақын-жырауы, эпос, қисса, жыры мол, сал-серісі, бақсы-балгері де әр ауылдан шығатын өнерлі сахара Еуропа мәдениетінің озық үлгілерінен өзіне лайықтысын неге үйренбейді? Даланың марғау тірліктен оянып, отырықшы ел атанып, мәдениеті ілгері, ілімі озық халықтармен терезе теңестіретін мезгілі жетті. Біздің болашақ мәдениетімізге Еуропаның цирк өнері, театры, әлденеше музыка аспаптары бір сазды қосылып

орындайтын оркестрі, көп дауысты хоры да керек. Тіпті футболшы, волейболишы, палуан спортшылар да керек. Жаппай сауат ашар бастауыш мектептер, тілмаштар дайындайтын курстар ғана емес, терең білім беріп, салықалы өнерге баулитын семинария, гимназия, кәсіби училищелер керек. Оянған қазақ өлкесінің мұндай өнерге, білімге, ғылымға іңкәр болғаны қашаннан... Оны жаңа жағалауға бастайтын көшбасшылар – мына біздер, қазақтың жас оқығандары. Демек, алдағы мұрат-мақсатымыз, өміріміз осы жолға арнауға тиіс. Ол – ағарту жолы! Туған халқыңа қалтқысыз қызмет ету. Өз білгеніңді, бойыңдағы барыңды салып өнер жолына сүйреу!» – деген өрелі ғана емес, таңғажайып толғамды біз Қ.И.Сәтбаевтың күнделік дәптеріне Әлекей деген шәкірт ойы ретінде далдалап көрсеткен қолжазбасынан келтіріп отырмыз.

Дарқан өмірдің ащы-тұщысын әзірше татпаған, маңдайына тас тиіп, шөгір қадалмаған, арман жетегінде жүрген шәкірттер, тегінде, құрғақ қиялға малданған утопистер емес, хал-қадірінше нақты іспен шұғылдануды тілеген ойлы жастар. Мысалы, Мұхтар Әуезов сауық кештерінің бағдарламасын әзірлеумен бірге, шағын драма жазумен әуестенеді. Түпкілікті ойы Халық үйінің өнерпаздар үйірмесіне репертуар әзірлеу. Семинария шәкіртінің осы жолдағы игі талабының алғашқы туындысы – 1917 жылы Абай ауылының жайлауы Ойқұдықта ойналған «Еңлік-Кебек» трагедиясының алғашқы қойылымы. Актерлері – ақын ауылының оқыған жастары.

«1916 жылғы қазақтан жұмысшы алудың артынан пьеса жаза бастадым. Алғаш жазған пьесам (Нұрғали Құлжанов ұнатпаған соң) жарыққа шықпады, – депті Жүсіпбек Аймауытов ғұмырбаяндық жазбасында. – ...«Рабиға», «Жебір болыс», «Қанапия - Шәрбану» – 1916-1917 жылғы жазған пьесаларым. Ең алғаш баспа жүзіне шыққан сөздерім – 1917 жылғы «Сарыарқада» (Семейде шыққан қазақ газеті – М. С.).

Ал Қаныш шәкірт нендей өнерді мұрат еткен?

Төр жайлауға ауылдың қонған кезі. Қыс бойы шаруа қамымен бір-біріне қатыса алмаған ағайын-жұрағат амандаса келіп, жапатармағай қауышып жатқан мәре-сәре мезгіл. Күн қызылиектеніп батып барады, төңірек түгел жайқалған көк, ауыл іргесінде жалтыраған айдын көл. Кенет отау үйлердің бірінің алдынан жайлаудың саф ауасын діріл қақтырып желпігендей, маужыраған табиғатты, шаруа күйлеген ауыл адамдарының назарын өзіне еріксіз қаратқандай сазды үн құйқылжи шығып, жан-жүйенді еліте жөнеледі. Желсіз тымық кеште азан-қазан болып шулап жататын қотан да бүгін әсерлі саз әуеніне елтіп жым-жырт тынған, қыбыр еткен жан-жануар болсайшы.

Кенет тыңдаушылардың бірі қатты дауыстап: «О, бәрекелді! Тусаң ту, Сәтекеңнің төрт арысы! Өнер деп осыны айтыңдар, оқысандар, осылай оқыңдар!» – деп қошемет білдіреді. Төрт арыс дейтіні – өнер көрсетіп тұрған ағайындыларға білдірген қошемет: Әбікей – гармоньда ойнаса, Әбдікәрім (Кәрім) – скрипканың дүлдүлі, Бөкеш – домбыраға жүйрік, ал Қаныш – мандолина мен гитарды бірдей тартады... Ағайындылардың сауық-сайраны, әдетте, жұлдызды түннің бір уағына дейін созылады: ән-әуенге қоса қаладан көрген-

білген жаңалықтарын майын тамызып әңгіме айтады; дауыстап Абай және ескі ақындар өлеңдерін оқиды; ауыл өмірінің көлеңкелі жақтарын әжуалайтын сықақтарды ойнап, жиналған жұртты күлкіге қарық қылады...

(Жылдар өтеді. Кешегі шәкірттер ержетіп, өмір ағысына шыққан. Бірі-инженер, екіншісі – қаламгер. Күні кешегі арманы жүзеге асып, ұлт театры шаңырақ көтерді. Сол театрдың шымылдығын ашқан қойылымның бірі – «Еңлік-Кебек», авторы – кешегі «Қазақша бастапқы ойынның» белсенді қатысушысы Мұхтар Әуезов. Ал ұлт театрының алғашқы қадамын, табысы мен кемшілігін жанашыр көңілімен қуаныштап, әрі сәт сапар тілеп тебірене жазған тұңғыш сыншысы – кен инженері Қаныш Сәтбаев. «...Қазақ ұлт театрының келешегіндегі жолына төменгі үш бағыт негіз болуы керек деп білеміз: бірінші, театр – ел өмірінің түзу айнасы; екінші, театр – ел міндетінің құрулы тезі, төреші ұстазы; үшінші, театр – қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет, өнер кендерінің терең ошағы, ұйытқысы», – деп ой толғаған ол «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 24 қаңтарда жариялаған «Қазақстанның ұлт театры» атты шолу мақаласында).

III

Шәкірттік жылдар зымырап өтіп жатыр. Қаныш қоңыр күз бен қытымыр қысты Семейде өткізіп, жаз елде, көбіне жайлауда болады. Соғыс тауқыметі де қала халқын әбден титықтатып, мейлінше қажытуда. Дүние атаулы қымбатшылық. Рас, пұлын болса, іздегенің түгел табылады. Шәкіртке қанша бап керек? Үсті-басы бүтін, тамағы тоқ болса, жетіп жатыр. Соның бәрі бірақ қыруар бейнетпен келеді. Семинария ай сайын он бес сом стипендия төлейді. Бұл, әрине, айналымға жетпейді. Сенімді үміт – арымайтын ауылда: қысқа қарай өткен-кеткеннен қоржындап ет, қарындап май жібереді; стипендияға сеп болсын деп қаражат та жөнелтіп тұрады. Баянауылдың Семейден салт аттыға алты күн жүретін жырақ орналасқаны қарым-қатынасқа қиын-ақ...

Шәкірттер өзара қосылып, бір-біріне жең ұшымен жалғасып, сенікі-менікі демей, қоржын түбін бірге қағысып, қоңыр төбел тірлікпен өмір сүреді. Сөйтсе де, қаланың жүдеу тұрмысы оларды тоғыз-он айға созылатын оқу жылында әбден титықтады. Сол себепті шәкірт атаулы тезірек ауылға қайтуға асығады. Мұхтарға бұл қиын емес, ата қонысы – жолшыбай бір-ақ қонып баратын Бөрлі бұйратында. Ал Қанышқа жайлаудағы ауылына жету үшін жеті-сегіз күн керек. Сол себепті оқудан босайтын күнін әкесіне алдын ала хабарлайды. Бұл кезде оған Баянауылдан қос атпен келетін адам – елгезек Нұрлан. Межелі күні ол қалаға түсіп, Әбең үйінде тосып жатады. Әрине, соншама қиыр түкпірден үлкен шәрге келген соң оған жүктелген тапсырмалар да аз болмайды. Бәрі де қырда табылмайтын қат нәрселер. Базардағы сауда трашпеңке арба алумен тынады. Іле-шала жолаушылар күнбатысты бетке ұстап жолға шығады.

* * *

Жас Қаныштың әр жылы, оқудан келген сайын парызы санап иыждағатпен орындайтын бір рәсімі – өздерімен қоңсы отырған, Арқаның атақты әншісі хәм сазгері Жаяу Мұса Байжанұлына арнайы барып сәлем беру. Сол

қауышуға Қаныш қана емес, қарт әншінің өзі де құштар. Мерзімді күнінен кешіге бастаса, «Имекеңнің кенжесі келіп пе екен, нәзік бала еді, оқудан ауырып қалмады ма екен?» – деп сұрау салып, іздеп отырады. Шыдамы түгесілсе, сипаң торысын өкпеге тепкілеп Далбадан өзі-ақ келеді. Сол рәсімді Қаныш 1916 жылы да бұзбады. Үйінде бірер апта болып тыныққан соң сенімді серігі Нұрланды алып, әншінің қыстауына өзі аттанады. Жаяудың бұл сексенге ентелеген шағы, қос-қостан айдайтын малы болмаған соң жайлауға бұрын да шықпайтын, ал қазір біржола тыйылған. Жолаушылар келгенде, ол сырқаттанып жатыр екен. Үй іші жүдеу, төрде бір-екі тайтеріден өзге лыпа жоқ...

Бұдан арғы әңгімені сол кездесудің куәгері Нұрлан Қасенов ақсақал жалғастырсын:

Қанкежан сырқаттың көңіл-күйін ежіктеді.

– Оны менен сұрап қайтесің, анау құсымнан білсеңші, – деп әнші тұғырда мүлгіп отырған көк қаршығаны нұсқады.

Қаныш қыранның қасына барып, бөтегесін сипап, топшысын басып көрді де:

– Әнші ата-ау, құсыңыз ашулы ғой. Жаз шыққалы емін-еркін бір ұшпадым деп көк тілеп отыр екен, – деп еді.

Қарт риза болып қолын соғып, мәз болды.

– Пай-пай, тумысыңнан айналдым, асыл Имекемнің кенжетайы! Айнытпай таптың, құсбегілік өнерге ден қойған тегіңе тартуыңа болайын. Көк қаршыға ұшпағанына жүдесе, мен ұша алмағанымға құсамын, ей, қайтесің, қарағым...– деп сері мұңайып қалды. – Жә, Қанкежан, қалаң не дейді, мына соғыстың салмағы қайыстырып болды ғой қыр елін?...

Қанке қала жаңалықтарын әңгімеледі. Қазақтан окоп жұмысына азамат алмақ деген қауесетті де жасырған жоқ.

– Е, патша әкеміздің жайы мәз емес десейші. Мынаның сөзі шылғи өтірік болды, – деп әнші тізесінде жатқан ескі газетті іргеге лақтырды. – Зобалаңның көкесі алда десеңші.

– Жағдай ауыр, – деді шәкірт.

– Балам, бері жақындашы. – Әлдене ойына түскен қарт әнші кенет Қанышқа сынай қарады. – Былтырғыдан бойыңа едәуір қосыпсың, тіл-аузым тасқа! Ал ойың ше, оған да қосқаның бар ма? Әлде азайттың ба?

Қаныш қызараңдап:

– Оны енді... не деуге болады?.. Оқудың тағы бір жылын бітіріп келдім, – деп күмілжіген рай аңғартты.

– Бәрекелді, ризамын. Имекеңнің ақыл-ойын ғана емес, сыпайылығын да айнытпай алғаныңды көріп тұрмын. Жә, бұйымтайыңды айт, менен не қалайсың?

– Бұйымтай жоқ, әнші ата.

– Шынымен көңіліңде ештеңе жоқ па?

– Жоқ, шыным.

– Жә, үш қайтара сұрадым, жоқ деп үш мәрте қайырдың. Шынында да сәлем бере келіпсің, ризамын. Қане, қолыңды жай, балам! Әлгінде өзің

құмарта сипаған көк қаршығам - менің аяқтыға ұстатпай, тұяқтыға қақтырмай қастерлеп, бабында сақтап келе жатқан жалғыз асылым. Сен де, Қанкежан, Имекендей ел жақсысының жастай баптап, ертелі-кеш бағып отырған балапан қанат сұңқарысың. Көк қаршығаны саған байладым. Екеуіңнің бұдан былайғы тілеуің бір болсын, қос қыран! Ұшқан кезде мерейлерің үстем болып, жолдарыңа нұр жаусын, әумин!.. Бұл қазір нағыз бабында, алып кетіп, демалысыңа ермек ет, саят құрғын, қарағым! - деп қарт әнші көзіне жас алды.

Алайда Қанкежан құсты алудан үзілді-кесілді бас тартты.

– Аты менікі болып, заты сізде қалсын, әнші ата! Сауыққан соң менің қаршығамды алып, жайлауға келіңіз. Бұйырған саятты сол кезде көреміз – деп, әншінің өзіне міндет артып, оп-оңай құтылып кетті.

Жақсылар о күнде жұмбақтап сөйлеседі ғой. Аттанарда Жаяу ата бізді есік алдына дейін шығарып салды.

– Бара қалсам, Қанкежан, базарлығың бола ма? Сонша жерге барғаныма тұра ма? – деп тақпақтады. Қаныш та сауыққой қарттың көңілін жазбай түсініп:

– Көп емес, аздап. Сіз үшін бірер ән табамын, – деп жымыды.

– Жарайды, балам, сенің аздабыңды білемін. Барамын ауылыңа, Имекенге үш қайтара сәлем айт! Уәде.

Ауылға келген соң жастар болған әңгімені биге айтады.

– Бәрекелді, құсын алмай келгендерің жөн болған. Ол бір дауы көп, қырсықты қаршыға еді... – дейді ауыл иесі. – Жақында сол құсты қолқалап, Шорекең ауылынан Біләл болыс барыпты. Мырза ауылының кекірейген мінезі қалған ба, аттан түспей, Жаяудың үйіне шабарманын жұмсапты. Шабарманға әнші атаң кісі деп қарамаған, төсектен басын көтермей, газет оқыған қалпы, тіл қатпастан сазарып жата берген... Болысқа бермеген сүйікті қыранын саған атағаны таң қаларлық мінез! Иә, жарықтықтың пейілі солай. Біреуге көлдей жомарт, біреуге шөлдей сараң... Уағда етсе, келеді әнші атаң. Одан, саят емес, дүние әңгімесін естіп, өнер үйрену абзал... – деп Имантай қарт сөзді түйеді.

Амал не, сол жылы саят құрып, серуенге шығудың сәті келмеген. Көп ұзамай жария болған Ресей патшасының 25 маусымдағы жарлығы мал бағып, шаруа күйлеп тыныш жатқан қыр елінің әңкі-тәңкісін шығарып, әрі-сәрі күйге душар етеді. Ер-азаматтың ат үстінде ұйықтап, сәйгүлік ауыздығымен су ішкен қиын-қыстау күндер туады...

ТӨҢКЕРІС ТОЛҚЫНЫНДА

I

1917 жылдың таңы атты.

Жоғары мәртебелі Екінші Николай патшаның құдірет-күші бұқара халықтың жаппай көтерілген дүмпуіне төзе алмады. Аяғы аспаннан келгенін қаһарлы ақпанның аязды таңында бір-ақ білді. Ақпан төңкерісінің жаңғырығы ту

қиырдағы Семейге он бес күн кешігіп жеткен. Аңсаулы бостандық бірақ «кешіктім» деген жоқ, бодан елді дүр сілкінтіп желпіндіре келді.

Ар бостандығы. Ел бостандығы. Жер бостандығы. Сөз бостандығы. Еріктісің, теңсің! Дін мен ділге де азатсың! Алақандай Семейде аз уақыттың ішінде толып жатқан комитеттер мен одақтар, партиялар ұйымдасып, олардың атқару мекемелері, газеттер мен листоктар тайталаса туып, көктемгі көктей қаулап шығакелсін. Күнде жиын, күнде сайлау. Дуылдаған жұрт, гүілдеген сөз. Көтеріңкі көңіл, желпіне сөйлеген шешендер, ергежейлі «көсемдер»...

Мұғалімдер семинариясының сабағы көп жиын, көп комитеттің оңды-солды сүйреген дүрмегіне тап болды. Сабақ мезгілінде өтпейді. Үзілістер кейде әлденеше күнге созылады. Шәкірттер ішінен «орақ тілді тілмарлар» шықты. «Өзің ғана оқымай, өзгеніде оқыт!» ұраны күн сайын талқылайтын өзекті тақырыпқа айналды...

Айтып-айтпай не керек, 1822 және 1868 жылдардағы реформадан кейін, ең шұрайлы, топырағы құйқалы, нулы-сулы, өзенді-көлді атырабына жат жұрттың адамдары шегірткеше қаптап, көшпелі халықтың мал-жайын құмайт, түгі тықыр тақыр жерлерге ығыстыру шарасы жүзеге асқаннан бері сорлы қазақ қыр төскейінде емін-еркін көшуді түсінде ғана көретін болған-ды. Ал олардың құрамы жана ғасырдың басында бес миллионнан асқан. Алайда өзінен шыққан билеушісі жоқ мүсәпір халықтың келешегін кім ойламақ?.. Мұндай түйткілге басы ауырмайтын, өз жұтқынын ғана көксейтін тоғышардың жауабы: «Е, оны бір Алла біледі!» Десек те, еркіндік рухы қанына сіңген халық ортасынан бодандық қамытын лақтырып тастауға шақырған ерлер әр жерден жүздеп шықты. Бір ғажабы, солардың өркениеті озық қалаларда орысша оқыған жастар арасынан атойлап көрінуі еді. Таңданарлық жайт: тап солар – отарлаушы елдің үкіметі кешегі кер заманда аярлықпен ұсынған мәртебелі мансап, биік шендерді қуана қабылдап, туған ұлтына опасыздық еткен, аға сұлтандыққа, болыс, старшын, қазылыққа таласып, өзара қырық пышақ болған бай-шонжарлардың перзенттері. Бұлардың алдыңғы толқыны Қазан, Том, Орынбор, Омбы, Воронеж, Мәскеу, Тарту, Варшава мен Санкт-Петербургтің әйгілі институттары мен университеттерінде білім алған. Енді, міне, орыс оқуын меңгерген білімпаз жастар ортасынан өмір-бақи бодан болуға көнбеген, туған жұртының тілін, дінін, ділін сақтап, ерікті ел атануды мұрат еткен өжет ұрпақ саяси майданға білек сыбанып шықты. Түрме азабын тарту, мәңгі қыс жайлаған теріскей қиырға айдалу мехнаты оларды жасқантпаған. Ұлы мақсат – еркіндікке жету, рухани бостандық! Сол үшін жан пида! Шын-ау, иен жерін сырт көзден қорғап, елдігін, еркіндігін сан ғасыр сақтап келген ұлттың діл-қуаты, жігер-намысы сарқылды деп ойлау күпірлік емес пе?! Жоқ, кебенек көйлегін киген ерлер таусылмапты. «Ер тумаса – ел ғаріп» нақылы әлі де әсерлі екен. Тәубе делік!..

Шынтуайтын айтқанда, сол ерлердің бел буып шыққан күресі оқшашар қарумен жасақталған патша әскеріне бәз-баяғыдай найза, шоқпар ұстап, садақ пен қылыш асынып, XIX ғасырда қарсы тұрған Сырым, Исатай, Жанғожа, Кенесары, Наурызбай батырлар бастаған қарсылықтан бөлек болатын. Сол

күрестің сыр-сипатын қазақ зиялыларының жаңа толқынына көшбасшы болған Ахмет Байтұрсыновтың:

*«Жөн сілмедім қазақ деген намысқа,
Жол сілмедім жақын емес, алысқа.
«Өзге жұрттар өрге қадам басқанда, –
Дедім, – Сен де қатарыңнан қалыспа!» –*

деген үндеуі дәлірек анықтаса керек. Ахаңдай көрегенге серік болған Міржақып Дулатов 1909 жылы жарық көрген «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағына мына сөздерді айдар етіпті:

*«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты!..»*

1905 жылғы төңкеріс кезінде бастау алған тәуелсіздік қозғалысы бірте-бірте күш жинап, әдіс-айла жинақтап, ақыр аяғында қазақ жерінің барлық түкпірін қамтыды. Сірә, соның ең дүмпулі кезеңі – 1916 жылғы, бұратана халықтардан тыл жұмысына солдат алу жарлығына қарсы шыққан жалпықазақтық көтерілістер. Сайып келгенде, сол да 1917 жылдың атышулы дүрбелеңіне ұласты. Қазақтың жер-жердегі ат төбеліндей зиялы перзенттері, әсіресе білім жолында жүрген шәкірт жастар бұл жолғы қозғалысты жаппай қолдап, азаттық туын көтеруге өз үлестерін қосқаны анық.

Солардың бірі – Том шәріндегі Сібір технология институты кен факультетінің төртінші курс студенті Әлімхан Ермеков. Жас өрен оқуын үзіп, Семейге асыға жеткен. Жалғыз емес, өзімен бірге қырық шақты қазақ жастарын ертіп келеді.

Қазақ халқының алғашқы құрылтайы 1917 жылғы 21-26 шілде аралығында Орынборда шақырылып, оған Семейден Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев қатысып, ел басқарудың жөн-жобасын анықтауға белсене атсалысқан. Құрылтайда талқыға түскен өзекті мәселе қазақ жұртының көп жылдар көкейін тесіп, көмейіне тас боп тығылған күпті жайттарды сөз еткен: Ресей құрамында автономиялық еркіндік алу, келімсектер нөпірін тоқтату, өз жеріне иелік ету, діннің саясаттан тыс болуы, әйел мен еркектің тең құқықта өмір сүруі, қазақша мектептер ашу, сот жұмысын ана тілінде жүргізу...

Сол жиында бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне қазақ жеріндегі алты облыс пен Бөкей ордасынан, Орта Азиядағы қазақтар атынан сегіз адам өкілдік алған. Семей облысының өкілі – мұғалімдер семинариясының оқытушысы Әбікей Зейінұлы Сәтбаев...

Алғашқы құрылтайға қатысушылар Алаш қозғалысының бағыт-бағдарын даралап, ұлттық партия құруға да пәтуаласқан. Іле-шала әр жерде Алаш партиясына жазылу жүрген. Бұл іс қазақ даласының күншығыс

өңірінде,әсіресе Семей шәрінде белсендірек жүріп, ұлттық қозғалыстың қарамды тобы төбе көрсеткен. Солардың жуан ортасында семинарияның оқытушыларымен қоса кешегі шәкірті Мұхтар Әуезов, соңғы басқышқа шыққан Қазы Нұрмұхаметов, Жүсіпбек Аймауытов сияқты саяқ жігіттер де болған...

1917 жылдың 12 сәуірінде жасы он сегізге толған семинария шәкірті Қаныш Сәтбаев сол күндерде баррикаданың қай жағында болған? Бізге мәлім жайт: сол көктемде ол аяқастынан сырқаттанып қалып, ауруханаға тап болғаны. Жазғы емтиханға да сырқат шәкірт сонда жатып әзірленеді. Алайда ұстаздар кеңесі оның үш жыл бойы үздік оқығанын ескеріп, төртінші басқышқа сынақсыз көшіруге шешім қабылдайды. Бұл жағдай күйі кетіп жүдеген шәкірттің ас-суы, ағы мол туған ауылына жетіп, ақау түскен денсаулығын түзетуді ойлауға мәжбүр еткен...

Көктемгі сырқаттың шынайы сыры күзде мәлім болады: қайткен күнде оқуын тәмамдауды көксеп, қалаға қайтып оралған шәкірт семинария аудиториясын тағы да қоныс аударғандар ауруханасының палатасына ауыстырады; емханада ол ауыр халде, қан түкіріп айдан аса уақыт жатады. Ақыры, қан тыйылады. Науқасты қараған білікті дәрігер С.Н. Разумов Қаныштың дерті өкпе туберкулезінің ашық түрі екенін, тез арада қаладан кетпесе, өміріне қауіп екенін қатаң түрде ескертеді.

Оқуға құныққан, қаланың сол күндегі дүрмек-шуына да қызыққан албырт жас үшін бұл – ауыр жаза кескен сот үкімін тыңдағанмен бірдей...

Күйеу баласы, жазушы Қайнекей Жармағанбетовке Қ.И.Сәтбаев шерткен естелігінде аумалы-төкпелі күндер туралы былай депті:

«...Ұмытпасам, 1917 жылдың күзі. Семейдің қара суығы. Үскірік жел өңменіңнен өтеді. Күн еңкейіп қалған кез. Семинариядан елге әкетпек кітаптарымды алып, Әбікей ағайдікіне келе жатқанмын. Бір айналмадан бұрыла бергенімде, өңі сарғылт, денесі ашаң, орта бойлы кісі қарсы кездесті де:

– Сәлемет пе, інім? Сен осы Имекеңнің баласы емесісің? – деп оқыс сұрады.

– Иә, Имекең баласымын.

– Мен Сұлтанмахмұтпын. Уақытың болса, бүгін кешке пәтеріме келіп кетші, – деп тұрағын айтты.

– Жарайды, Махмұт аға.

Өзіме таныс татар ағайынның үйі екен. Кештеңкіреп келдім. Оңаша бөлме, үстел үсті десте-десте қағаз, кітап. Сұлтекең ескі танысындай қарсы алды.

– Қаныш қарағым, менің оқуым көп емес. Әсіресе орысшаға шорқақпын. Мына кітаптың мен көрсеткен жерін оқып шығып, мәнін қазақша айтып көрші, – деді де, сырты қалың сары қағазбен тысталған көлемді кітаптың бетін ашып, маған ұсынды. Асты сызылған сөздері көп екен. Көз жүгіртіп көріп едім, өзім де ұғына қоймадым. Екі рет оқығанда сол беттің жалпы сарынына түсінгендей болдым. Айта бастадым. Сұлтекең жазып отыр. Екі

сағаттай отырдық. Шам түтіні екеумізді жарыса жөтелтті. Біраз мұңдасып алдық.

Екеуміздің оңаша сұхбатымыз бұдан кейін де екі кеш қайталанды. Сұлтекең соңғы кеште ас дайындатып қойыпты. Ол кісі ауыз үйге шығып кеткенде, құмарлық билеп, «Осы нендей кітап болды екен?» деп, тыстығын ашып қарасам: «Капитал. Критика политической экономии. Сочинение Карла Маркса, том первый. С.-Петербург...» – деген сөздерді оқыдым...»

Өмір талқысы мен кеуде дерті қат-қабат соққылап әбден титықтаған Сұлтанмахмұт ақын да жас талапқа тезірек елге қайт деп кеңес береді.

– Оқимын дегенің көңілді қуантады, жақсы інім. Тегінде, бұл біздің халықтың кешігіп қуған өнері... Сол олқыны сендей жастар қаузаса игі! Тек оқу үшін денсаулық керек. Қанатсыз қыраннан не қайран, жапалақтай жалпылдап жер бауырлап ұшудың қызығы да болмас...

Екі ойлы болып, қаланы қиып кете алмай жүрген жас жігітке есті ағаның емеуірінмен білдірген ақылы түрткі болды. Ақыры елге қайтуға бел байлады.

Қазан айының орта кезі еді бұл. Ертіс өңіріне қыс сол жылы ерте түсіп, маң дала ұлпа қарға бөгіп, әлдебір тосын оқиға күткендей манаурап жатқан-ды...

Сол қыста Қаныш екі түрлі шаруамен шұғылданған: бірі – Семейден ала келген оқулықтарын жастана жатып, төртінші басқыштың сабағын әзірлеу; екіншісі – екі ауылдың ересек балаларына әріп үйретіп, өз бетінше сабақ беру.

Кеудесін шалған ауыр дертпен күресу де – осы күнгі тән сауықтырудың алуан емдерімен салыстырғанда мүлдем қарапайым. Нұрлан Қасенұлы ақсақал осы жайында бізге былай деп бізге сыр шерткенді: *«Күнде кешке, жылқы күзетіне кетерде, Би атам орта торсық қымызды қанжығама байлайды; торсықтың ішінде құмалақтай күшала дәрі мен бірге қарыстай иікі қазы, көбінесе соның ішектен сыдырылған үлпілдегі жүреді... Ал таңертең әлгілердің қайда кеткенін білмейсің. Тек қайыс боп қалған қазының қатты қыртысын ғана көресің. Осы сусынды Қанкежан күні бойы ішеді. Қырдың қымызы тегінде асыл дәрі, науқасты екі-үш айда-ақ аяғынан тік тұрғызып, өңіне қызыл жүгіртті...»*

II

Ақпан төңкерісінде билікке ие болған Уақытша үкіметтің тарихтан еншілеген мерзімі түгесіліп, 1917 жылғы қазан айының 25-жұлдызында (ескі жүйе бойынша) социалист-революционерлердің В.И.Ленин бастаған большевиктер партиясы саяси сахнаға шықты. Империя астанасында жеңіске үрдіс жеткенімен, большевиктер билігі Ресейдің шалғай қала, алыс уездерінде іле-шала орнаған жоқ: Мәскеудің өзін бірнеше тәулікке созылған қантөгіспен әрең дегенде тізе бүктірген; ал қазақ даласы сияқты алыс түкпірлерді өз құзырына қарату әлі алда болатын...

Ұлттық қозғалыстың Әлихан Бөкейханов басқарған ұйымдастыру комитеті қараша айында күллі қазақ қауымына екі мәрте үндеу жолдаған. Соның

соңғысында: «Россия іріп-шіріп жатыр, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, не болары белгісіз, ортасына ойран түсіп, түп қазығы суырылып, әркім бетіне кетіп, білгенін істеуде. Біз де қазақ-қырғыз болып бірігіп қам қылмай отыра алмаймыз. Мұндай лайсаң заманда закон жоқ, жол жоқ, қорғалайтын пана жоқ. Әркім өзін-өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші мал-мүлкімізді талауға бермеске, үшінші осы лаңның ішіне кірмеске күшімізді, ісімізді сарп етуге керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы...» деген уәж Орынборда шығатын «Қазақ», Семейде жарық көрген «Сарыарқа» газеттері арқылы күллі дала тұрғындарына таратылған.

Алғашқы үндеу бойынша желтоқсанның 5-12-сі күндері аралығында Орынбор қаласында өткен жалпықазақтық екінші құрылтайға жиналған қауым мән-мағынасы бүгінде де таңғаларлық тарихи қарар қабылдаған. Сол құжаттың ықшам нұсқасы мынау: «Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстарында, Закаспий облысының Ферғана, Самарқанд, Әмудария өңірлеріндегі қырғыз (қазақ) уездері мен Алтай губерниясындағы іргелес қазақ болыстары мәдениеті бір, тарихы және тілі бір жұрт атанып һәм қаны бір ежелгі қазақ-қырғыз халқы жиын қоныстанып бір тұтас жерге иеленіп отырғандықтан, ұлттық-аймақтық автономия құрылсын; Қазақ-қырғыз облыстарының автономиясы «Алаш» аталсын; автономия алған облыстардың күллі жері – үстіндегі байлығы, өзен-көлі бар қазынасымен, астындағы кені – Алаш мүлкі; Алаш облыстарын қазіргі жүгенсіздіктен құтқару үшін «Алашорда» аталған уақытша халықтық кеңес құрылсын. Кеңес құрамына 25 азамат сайланады, 10 орын қазақ-қырғыз арасында тұратын орыс және өзге халықтар өкілдеріне беріледі; Алашорда үкіметі қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады; үкіметтің уақытша құзыр етер орны – Семей қаласы...»

Көктем шықты. Дала тынысы кеңіп, күн шуаққа кенелді. Төңіре жадырап, жасыл көкке бөленді. Өріс төлге толды, өзен-көлдерге құс қонды, көштерін шұбыртып он сан ауыл жайлауға бет түзеді

Қыс бойы ауылында жатып тән саулығын күйттеп, әл-қуат жиған Қаныштың көңіл-күйі қазір жадыраған көктем шуағына елігіп мерейлі шырайға ауысқан. Жабырқау күйі тарқап, іштегі өксіктер ұмытыла бастаған. Жасы сол көктемде он тоғызға толды. Осы күнге дейін ой-санасына жиғанын, көкейіне тоқығанын еліне қайырып, жұрты күткен биіктен көрінер кезі. Соны жан-тәнімен сезінеді. Өзін барар жеріне жетпей, орта жолда аялдаған жолаушыдай көреді. Қырда жүргенімен, көңілі қала жақта.

Бұл турасында әкесімен де шөлкем-шалыс дауы бар.

- Қалаға қайтуды қоя тұр, балам. Кеудендегі дерт – қауіпті кесел. Үйдің күтімі керек, қыр ауасынан ұзасаң-ақ қайта жығыласың...

- Семинарияны тәмамдауым, әке, ертеңгі күннің ризығы. Одан бас тартсам-білгендігім қайсы? Заман да өзгерді.

- Заман сенікі, ешқайда кетпейді. Бір жылдың әрі-берісі не? Бойыңды күтіп, тағы бір жыл ауылда бол. Оң жақта амандығыңды тілеумен зарыға күтіп

қалыңдығың отыр. Құйрық-бауыр жесіп, баталасып қойдық. Оны қалай бұзасың? Бұған да ойлан. Жайлауға шыққан соң тойларыңды өткіземіз.

- Жоқ, әке, әуелі оқуымды аяқтауым керек.

- Өкінесің түбінде, балам. Опық жейсің!

- Тым болмаса емтиханға барып келейін. Бұдан әрі кешіксем, біржола қалып қоямын.

Әкесін ақыры дегеніне иліктірді. Ауылы жайлауға асқанда, айнымас серігі Нұрланды ертіп, Семейге аттанды.

Облыс орталығының тірлігі, шәкірттің байқауынша, мазалы қалпынан өзгеріпті. Орталық Ресейді жаппай дендеген Қазан төңкерісінің дүмпуі бұл жаққа ескі жылды жылнама есебінен шығарып барып жеткен. Бұрын астыртын жағдайда болған большевик топтары қаңтарда өзара бірігіп, жұмыскерлер арасында үгітті күшейтіп, Қызыл гвардия топтарын құрып, ақырында 1918 жылғы ақпанның екісінен үшінше қараған түнде Семейде де Кеңес өкіметін орнатыпты. Қалың бұқараның сол күндегі талап-тілегін, көкейкесті сұрауын дөп басқан бәлшебек ұрандары Ертіс жағасында да жолды болып, Алаш қаласының (сол жағалауға ірге тепкен елді мекен былтырдан бері осылай аталып, Алашорда үкіметі де сонда орныққан) қалың кедейі, қасапхананың жалаңаш жалшылары, былғары, сабын зауыттарының жұмысшылары, Затон өзеншілері де Кеңес өкіметіне қолдау білдірген. Кеңестендіру науқаны әсіресе уездерде қауырт жүріпті. Облыстық кеңестің атқару комитетінің төрағасы Яков Шугаев Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне (ВЦИК) жолдаған жеделхатында сәуірдің 20-жаңасына дейін 262 ауылдық және селолық кеңес құрылып, жұмыс істей бастағанын хабарлаған. Заманның саяси ахуалына әрі-сәрі емес шәкірттер үшін көп жайтты аңғартатын жаңалық бұл...

Алашорда үкіметі биліктен шеттетіліпті. Әбікей ағасынан естіген ақпары Қанышты екіұдай ойға бөледі: Ресейдегі Орталық үкіметтің қазіргі басшысы В.И. Ленинге Әлихан Бөкейханов сенімді серіктері – Халел және Жаһанша Досмұхамедовтерді келіссөз жүргізуге аттандырған: ал Алашорданың Семей облыстық комитетінің төрағасы Халел Ғаббасов 2-сәуір күні телеграф арқылы Кеңес үкіметінің бодан халықтар ісі жөніндегі төтенше комиссары И.В.Сталинмен сөйлесіп, нақтап айтқаны – Алашорда үкіметі Кеңес билігін мойындайды, бәлшебектермен тізе қосып, қазақтың ұлттық автономиясын құруға шынайы құштар-мыс... Алайда жаңа үкіметтің адуын комиссары сол ұсынысты хош көрмейті. Алаш өкіліне бірден-ақ саяси күрестен бас тартып, ел билеу ісіне араласпауды талап етіпті. Жер-жердегі ахуал да солай етуге еріксіз мойындатқандай: В.И.Ленин мандатымен елге оралған Әліби Жангелдин батыс өлкеде ұлттық әскер жасақтаған, Қызыл гвардия отрядтарымен күшейтілген сол жасақ Каспий жағалауын, Үстіртті баса жүріп Кеңес билігін орнатқан; сол

бетінде күллі Орынбор атырабын өздеріне тәуелді еткен; күні кеше өктемсіген казак-орыс атамандары өзара күш қосаалмай, қызылдар әскерінен күйрей жеңілген; Алашорда үкіметі жасақтаған екі полк атты әскер ту орталықтан жасанып кележатқан күші басым жасаққа, әрине төтеп бере алмайды...

- Саяси ахуал күн сайын өзгеруде, сол жанталастың немен аяқталарын ешкім білмейді. Бір жылдан кейін жиырмаға келесің, Қанышжан. Алдыартынды байқайтын шамадасың, не істеуді өзің де аңдауға тиіссің. Кім болып, қай салада еңбек етіп, жиған-терген білімінді әжетке жаратуға ойлану керек. Алдыартымызды қамаған мына жағдайдан аман шығу да оңай емес, – деді Әбікей ағасы екеуара бас қосқан сұхбаттың соңында. – Ал біз оңбай тұтылдық. Өлекең, Ахаң, Жақаң сияқты ақылгөй жақсыларымыз «Оян, қазақ!» ұранын көтеріп күреске шақырғанда, ұлтымыз үшін жан пиде деп, қалыс қала алмадық. Өлбетте, ғұмыры қысқа болған кешегі Уақытша үкіметтің барлық ұлттарға еркіндік деген әсіре үндеуіне шүбәсіз сендік. Сайып келгенде соның бәрі әншейін ертек болды, не шара?! Міне, енді бір үміт, бір білек, бір тілекпен ұлт мүддесіне қызмет еткен қанкөйлек тұрғыластарым, мен өзім де кері шығар есік-тесігі жоқ бітеу қорғанға тап болдық. Сірә, қу тағдырдың пешенемізге жазғанын көреміз. Ұстанған бетіміздің оң екеніне имандай сенімдіміз: қараңғы елді сауаттандырып, дүние жаңалығына көзін ашып, алға шығып кеткен озық жұрттардың қатарына жеткізу – еркіндікке апарар бірден-бір сара жол екендігіне титтей де шүбәм жоқ; амал қанша, шама-шарқымыз жетпеді. Не деуге болады? Тегінде, тарих бізді ақтайды, тек қашан?.. Қапелімде ауырып қалғаның, Қанкежан, Қыдыр атаңның жебеуі шығар-ау, біз омалған дүрмектен қашыққа кеткенің, тегінде, оңды болды. Бұған да тәубе. Денсаулығың көтерсе, саған әлі оқу керек. Қазіргі өнердің төресі – жоғары дәрежелі білім алу. Білімді болсаң – біліктісің, білегі мықты да сол!..

Бұрынғы тыңғылықты білімі, елде жатып қыс бойы жасаған әзірлігі де септігін тигізіп, соңғы емтиханнан Қаныш қиналмай өтті.

Ақыры, арманына қол жетті, семинарияны тәмамдап, тиісті куәлік алды. Жанын күйзелткен дерттің де беті әрі қарады. Көңілге қайта ұялаған көк шымшық маза бермей, ұшқыр қиялын тербеп, алыс қияндарға жетелейді, оқығысы келеді: көздеген жері – Сібірдің Том қаласы, Семейге ұрымтал өнерлі шәр; онда университет те, институт та бар; университетті қаласа – математика факультетіне барады; институтты таңдаса – кен инженері болып шығады, екеуі де өрісі кең мамандық...

Алабұртқан көңілін тежейтін гәп: екеуінен де математика мен шетел тілінен емтихан тапсыру керек және гимназия бағдарламасы көлемінде. Есеп пәніне ынтасы жас күнінде-ақ жақсы болатын, осы күнге дейін игергені тек бастауыш мектептің мұғалімі білуге тиіс деңгейде ғана. Жоғары мектеп сынағына мардымсыз әзірлікпен бара алмайсың. Ал шетел тілін мүлдем оқыған жоқ. Не істеу керек? Әкесінің тілін алып елге қайтқаны жөн шығар. Жан бағып ауылда болады. Шаңырақ көтеріп, түгін түтетеді. Ауыл мектебінде жас жеткіншектерді оқытады. Бұл – бала күнінен көкейіне бекем түйген арманы. Кеудесін дерт шалған боз балаға бұдан өзге жол да қалмаған тәрізді...

III

Көктем туа Ресейдегі жағдай тағы да күрт өзгерді. Неміс әскерлері Балтық бойын, Украинаны, Белоруссия мен Қырымды жаулап алып, Солтүстік

Кавказға баса көктеп кірді. Іле-шала ағылшынның экспедиция корпусы Мурман қаласын иемденуден соң күллі Теріскейге ұмтылды, ал жапондықтар Қиыр Шығысқа көз алартқан. Антанта әскерінің алып Ресейді жан-жақтан қыспаққа алғанынан көріп-біліп отырып, іштегі жау - Ақ гвардия күштері мен казак-орыс атамандары қалыс қала ма, олар да бас көтерген. Бұлардың едел-жедел қимыл дауына кешегі қиян-кескі соғыста тұтқынға түсіп, Ресейдің түкпір шетінде ұсталған Чехословак корпусының мамыр айының аяқ шеніндегі бүліншілігі қозғаушы болғаны анық. Қысқасы, 1918 жылдың жазында Ақ гвардияның біріккен күштері Сібір өңірін өзіне түгелдей қаратқан. Нәтижесінде аймақта адмирал Колчак құрған өкімет орасан зор аймақты иеленді.

Семейдегі Кеңес құзыры 11 маусымда құлаған. Оның дүмпуі іле-шала уездерге тарап, бәрі-бәрінде ақ әскеріне іш тартқандардың көтерілісі өрттей қауласын. Соның шарпуы бұған дейін тыныш жатқан түстікті, Жетісу алқабын қамтып, казак-орыс атаманының қарауына көшеді. Сөйтіп, небәрі екі айда бүкіл Қазақстан атырабы Орталық Ресейден ажырап, ақ әскерінің емін-еркін билеген зорлық пен зомбылығына тап болады.

Әрине, соның ауыр зардабын ең алдымен қазақ елі басынан кешкен: большевиктер партиясына мүшелікке өткендер жаппай атылып, іш тартқандар да қосақ арасында қоса кеткен; мал-мүлкін арашалаған шаруа да, ақ әскерінен қарадай қашып-пысқан да, жайлауда бейғам отырған ауылдар да тонауға ұшырайды; ал «азап вагонында» қыршын өмірін үзгендер қаншама; қыз-келіншектерді зорлап, ер азаматтарды жұрт көзінш қорлап ойына келгенін істеу – адами ұсқынын жоғалтқан бейбастақ әскерилер үшін үйреншікті кәсіпке айналған... Қысқасы, бұдан бір жыл бұрын Алаш қозғалысының көшбасшылары бұқара халыққа ескерткен «жол жобасы, қорғайтын панасы жоқ лайсаң заман туады...» дегені болды. Шынында да сол сойқаннан тірі қалып, мал-жаныңды аман сақтау – өмірлік ділгерлікке айналды. Ең шатағы, соған қатыспай бейтарап отыру да оңай емес-ті.

Әредік болса да сол қарсаңда Семейде «Сарыарқа» газеті шығып тұрған. 1918 жылдың ақпанынан қазан айына дейін әдеби-қоғамдық «Абай» журналының 12 саны жарық көріпті. Жауапты шығарушысы – бәз-баяғы тынымсыз жазғыш Жүсіпбек Аймауытов. Басылымның алғашқы санында Жүсіпбек деп тек қана өз есімін қойған бас мақалада журнал редакторы былай депті: «...Өнер, ғылым қаражатпен табылады. Өнер, ғылым қаражат табады. Қаражат жан асырайды, халықтың өнерлі болып жетілуіне де байлық керек. Жалаңаш кедейге өнер үйрен деу – өгізбен жарысып бәйге ал деген сияқты. Надан болсаң да байы десек – ғылымсыз ол да баянсыз болмақ... Ғылым білімге қонады. Ғылымсыз білім сыңаржақ болады: ғылым білімді ұлғайтады; ғылымсыз білім құрғақ, білімді орнына жұмсау керек. Міне, осылар сияқты тіршілікке керекті терең мәселелерге орын бермек журнал ғылыми, әдеби һәм шаруашылық жолын тұтынды. Бұл жол - керуен таңдамайтын кең жол. Терең өткелді, тасты, томарлы қиын жол... Журнал шығарушы бес-алты жігіт не күшіне, не біліміне сеніп шығарып отырған жоқ. «Адамның адамишылығы сті бастағаннан білінеді. Қалай бітіргеннен

емес» деп Абай айтқандайын, талабым – таяғым, жігерім – азығым, маңдайыма ұстаған ақын Абай – қазығы деп үмітпен шығарып отыр».

Бас мақалада баса ескертілген бес-алты жігіттің бірі – келешек сөз зергері Мұхтар Әуезов. Журналдың алғашқы санында «Абайдан кейінгі ақындар» деген әдеби мақала беріліпті, аяғына «Екеу» деген лақап ат қойылған. Қазір олар жұмбақ емес, Жүсіпбек пен Мұхтар екендігі шүбәсіз анықталған. Демек, мұғалімдер семинариясында бірін-бірі тауып, рухани жақындасқан дарын иелері әдебиет жолында да бірге қалам тербеген! Ең ғажабы, олар әлеумет ісінде де тізе қосып, бір салада еңбек еткеніне тәнті боламыз.

Ал біз әу баста оларды үшеу дегенбіз. Үшінші азамат – Қанышта бастапқы ойын тәрк етіп, қияндағы туған ауылына сол жазда қайтпаған. Екіұдай көңілімен әрі-сәрі ойда жүріп, ақыры бір күні облыс орталығындағы жер басқармасына соғады. Бастапқы ойы - ауылдық мектепке жолдама сұрау...

- Қаныш жолдас, шындығында сізді ауылдық мектепке жіберуге болмайды. Сіз мұғалімдердің өзін оқытуға тиіссіз!..

Ойда-жоқта сөйтіп Жер басқармасының қаражатына Семейде ашылған екі жылдық мұғалімдер курсының оқытушысы болып тағайындалған. Курстың меңгерушісі – Троицкідегі үлгілі медресені үздік бітірген, білімдарлығымен сол кезде-ақ облыс жұртшылығына танылған Мәннан Тұрғанбаев. Ал оқу ісін басқарушы – Жүсіпбек Аймауытұлы.

Дүйсебай ЕСЕНЖОЛОВ, мұғалімдер курсының шәкірті: *«Қаныш Сәтбаев бізге жаратылыстану пәнінен сабақ берді. Қазақша оқулықтар ол кезде атымен жоқ, ал орыс тіліндегі кітаптарға «тісіміз» батпайды. Сол себепті сабақ үстіндегі бар қарекетіміз – оқытушының аузын бағу. Класс іші әлей суық, сірі тон, жыртық күңгірейімізді қаусырына түсіп бүрісіп отырамыз. Бүгінгідей есімде: үстінде шолақ былғары тоны бар, қап-қара шашы бұйраланған, аққұба жүзді, кең маңдайлы, уыздай жап-жас Сәтбайұлы келіп, бәрімізге ізетпен амандасып, ірі тістерін ақсита жымиып, сабаққа кіріскенде, тым-тырыс тыныштық орнайды. Өйткені оның әңгімесі бізге ертегідей әсерлі. Бұрын-сонды естімеген қызық дүниелер әлеміне кіріп, жүдеу күйімізді, құрсақ тілеуін де біржолата ұмытамыз...»*

Қалиақпар ТӨРЕБАЕВ, сол курстың тыңдаушысы: *«Менің жете білетінім: Қаныштың білімі сол кездің өзінде осал болмайтын. Бұлай дейтінім – класқа ол бір-ақ кітап ұстап кіретін еді, дәріс оқығанда, бір сағат бойы соның бетін ашпай-ақ сөйлеп, шығып кетеді. Сонда біз, шәкірттер, аңқау кезіміз ғой, «Апыр-ай, мына Сәтбайұлы қандай көп оқыған, бүкіл кітапты жаттап алған» деп таң болушы едік».*

Мұғалімдер курсының тыңдаушылары Семей облысының барлық ояз, болыстарынан жиналған. Жас мөлшері де әрқилы - алды отызға ілінген, арты жиырмаға ентелеген ересек жігіттер. Білім дәрежелері де түрліше, бірер жыл болыстық мектептерде оқығандармен бірге өз бетімен хат таныған шала сауаттыларда бар. Білім деңгейі ала-құла, өзінен ересек адамдарға жаратылыстану негіздерін түсінікті етіп миына құйып беру де оңай емес. Әр

сабаққа тыңғылықты дайындалмаса болмайды. Бір тәуірі, «сақалды» шәкірттерінің оқуға ынтасы ғажап: аузынан шыққан әр сөзге, әр жаңалыққа құлақтарын түрік ұстап қуана қабылдайды; бәрін білмекке деген ықыластары сондай...

Мұғалімдер курсының тірлігі заман көшіне қайткен күнде ілесу үшін түйе жеккен керуен іспеттес. Қаныш болса сол көштің керек бір мүшесі. Таңертең ерте тұрып сабаққа барады. Содан кешке қарай үш-төрт бойдақ жігіт бірігіп тұратын пәтеріне титықтап әрең жетеді. Бірақ «шаршадым» деп төсекке құлай кететін еріншек кісі – Қаныш емес. Түннің бір уағына дейін тапжылмай отырып ертеңгі сабағын әзірлейді. Ертіс арнасы мұз құрсанып, күн суытқалы тағы бір келелі іске кіріскен. Шынын айтқанда, білімдар Семейден кетпей қалғаны да содан...

Сол қыста ол ұзын арқау, кең тұсауға салмай, білімі олқылығын толтыруға қам жасаған. Математиканы тереңдеп игеруге жәрдемдесетін тәлімгерге аса қиналған жоқ: бұрнағы жылы Әлімхан Ермеков Том қаласынан өзімен бірге азаттық таңы атты деп еліктіріп келген жастардың бірі Ғарифолла Нығматулин университетте үздік оқыған білімпаз, Қанышты жетекке алды; ағылшын тіліне үйретер ұстаздың орайын келтірген жанашырлар да табылды...

Математик Ғарифолламен аптасына екі рет кездеседі, ағылшын тілінің мұғалімінен де екі-үш мәрте сабақ алады. Бір күн иә бір сағат бос уақыты жоқ. Бар уақыты есептеулі, әрбір жексенбі де сабақ алуға арналған. Дайындыққа берілгені сонша, 1919 жылдың жазында елге қайтпады. Қарт әкесінің өткен-кеткеннен ренжіп те, қиыла да айтқан өктем сәлемі, ағайындардың үгіті, дем алу қажеттігі... Бірде-бірі емтихан әзірлігіне ден қойған жас жігітке әсер еткен жоқ. Бар ынтасы, бар тілегі – күзге таман Томға жету. Қазірде ол технология институтына, тек қана соның кен факультетінде оқуға құштар. Өйткені жаратылыстанудан сабақ бергелі сол білімге ерекше құмартатын болды. Әсіресе, жер бетінде тіршілік пайда болып, жан-жануарлар ғана емес, пайдалы қазбалардың жаралу құпиясына ынтығуы ғажап.

Амал не, тағдыр шіркін жолына тағы да кесе-көлденең тұрды. Жыл бойғы сарыла отырған күндер мен түндер текке өтпепті, аяқ-астынан ауырып қалды. Үйреншікті кеуде дерті.

– Ну, жас жігіт, Аллаға сенесің бе? – дейді дәрігер Разумов тағы да қан түкіріп, қоныс аударғандар ауруханасына түскен науқастың өкпесін ұзақ тыңдаудан соң.

– Жоқ, доктор, одан гөрі өзіме сенемін.

– Бекер, шырағым, бекер! Сақтансаң сақтаймын деген...

– Сонда, Сергей Николаевич, менің ендігі тірлігім бір жалғыздың ғана қолында демексіз бе?..

Қарт дәрігер тіс жарып үндемеді. Сірә, ендігі жайың солай деп, жас азаматты бекерге қамықтырып, жіңішкерген үмітін біржола үзгісі келмеген тәрізді.

Бұл жолы Қаныш ауруханада екі айдай болады. Қан түкіруі тыйылып, басын көтерді. Жүруге бірақ халі жоқ, өңі аппақ қудай, бұрын да жүдеу еді, енді құр сүлдері қалған... Сол қарсаңда елден де әкесі жіберген кісілер келіп, сарыла күтіп жатқан. Ауыл ағасының қатаң тапсырмасы: науқас жігітті

еркіне қоймай, ауылға алып қайту! Дәрігердің кеңесі де осы тақылеттес. «Оқуды тый, тұрмысы жүдеу қалада бір күн аялдауға болмайды, жас жігіт! Ендігі үміт – қырдың шипа ауасы мен жұғымды аста ғана». Енді амал жоқ. «Қош бол, қимас қала, білімдар Семей! Қош енді, барлық арман, мұраттар да!..» Мұғалім дер курсымен есеп айырысып, керек-ау деген кітаптары мен қағаз-қаламын да қалдырмай, арбаға түгел салғызып, ұзақ жолға аттанды.

Нұрлан ҚАСЕНОВ ақсақалдың ауызекі әңгімесінен:

«Уақыт қатерлі кезең. Би атам Бапан екеумізді бірдей аттандырған. Қазанның бас кезінде Семейден шықтық. Күн суыта қоймаған жайдары мезгіл. Жайдарылығын қайтейін, жолды өндіре алмадық. Қанкежанның жағдайы суыт жүрісті көтермейді. Ертіс жағасынан аттанғанда қыр ауасын ұнатты ма, арба үстінде басын көтеріп отырып, жан-жағына құмарлана қарап, әредік әңгіме айтып, аздап сергігендей болып еді. Орта жолға жетпей-ақ өкпедегі дертіне құрғақ жөтел қосылып, күн өткен сайын сырқаты ауырлай түсті... Бізде зәре жоқ, аман-есен жеткізе аламыз ба деп. Оның үстіне даланың құтырып тұрған кезі. Кеңес өкіметі күш алып тұрақтамаған, ақ әскері қыр төсінде бөріше жортып жүрген қатерлі мезет. Кезіге қалса, сенің жағдайыңмен санаспайды, төбеде бір нұқып, атыңды доғарып алып жөнеп беруі хақ. Құдай оңдап, әйтеуір ешкім кезікпеді. Ел шетіне ілінгенімізде, үш-төрт кісімен, тың көлікпен жетпістен асып кеткен егде жасына қарамай, Би атамның өзі шықты. Бала тауқыметі оңай ма, сірә, ауылдан тосуға дәті жетпеген... Не керек, Қанкенің көрер жарығы, татар дәмі әлі де, шүкір, бар екен. Аман жеткіздік. Тек арбадан өз бетімен түсе алмады...»

ТУРА БИДЕ ТУҒАН ЖОҚ

I

Азамат соғысының қазақ еліне салған ойраны бәсеңдеуге айналды. Большевик үкіметі Орталық Ресейден қыруар әскер төгіп, жол-жөнекей қосылған жергілікті жасақтардың көмегі сеп болып, 1919 жылдың қазан айында Қызылжар, қарашаның соңғы күндерінде Көкшетау мен Ақмола ақ әскерінен тазарды. Содан кейін-ақ адмирал Колчак пен казак-орыстардың атаманы Дутовтың жауынгерлік рухы әбден құлдыраған, қалдық қосындары қаша соғысып, Семей атырабына жөнкілсін. Әскери тәртіптен жүрдай, құлқын тілеуі мен нәпсі көксеуінен өзгені ойламаған, бейбастық тағы тобырға айналған әскерилер легі Қытайға ұрымтал жол өтінде тұрған Павлодар уезін аттап өте алмаған...

Аласапыран уақыттың қилы көріністері жеті жасар балақан, Имантай ақсақалдың тұңғыш немересі ҒАЛЫМТАЙ ҒАЗИЗҰЛЫНЫҢ (1912-1998) жадында күні кеше көргендей қалпында сақталған: *«Бір түні Нұрым әжем шырт ұйқыда жатқан бізді төсектен тұрғызып алып, апыл-гұпыл киіндіріп*

әлдеқайда ала жөнелді, – депті Ғазекен біздің сұрауымызбен бертінде, сексен жасқа тақағанда қағаз бетіне түсірген ғұмырнама естелігінде. - Жерде қар бары есімде, таң әбден атқаниша ұзақ жүрдік. Содан бір уақытта Керегетас деген жерге, Қазиза әпкеміздің ұзатылған жұрты – Шорман бидің ұрпағы Әужан ауылына жеттік. Сол ауылда он шақты күндей болып, ақ әскері өтіп кетті дескен соң қыстауымызға қайттық. Би атам, менің әкем Бөкеш, Ағатай (Қаныш – М.С.) үйде екен. Бірталай қой-ешкіміз, қара мал қолды болыпты. Болдырған аттарын тастап, біздің жылқыдан таңдаулы сәйгүліктерді мініпті. Соның бәрін жирен шапты ақ офицері жасатқан, солдаттары да біржосын тәртіпсіз адамдар десті. Көрші ауылда жалғыз атын бергісі келмей шылбырына оралған Ахметбек деген ақсақалды табанда атып тастапты. Мәди Оспанұлы деген бір көршіміз өжеттік жасап, ақ әскерінің қаңтарулы тұрған аттарын айдап әкетіп, айдалада жаяу қалдырған ерлігін жұрт сүйсіне айтушы еді...»

Ғалымтай Ғазизұлының естелігінде мынадай да мәнді ақпар бар: *«Ағатай төсектен басын көтермей жатыпты, сосын оған тиіспеген, сырқат екені рас болатын...»*.

Ал өз әкесі Бөкеш ескі-құсқы киім киіп, жалшы кейпіне түсіпті. Әмбе тілі жоқ мылқау болып та құбылған. Сөйтіп жүріп, ақ әскері не сұраса, соны істеп аман қалған. Өйткені ауыл ағасы «Қу жанға – бір жұттық мал садақа!» деген. Тек Үлкен ауылдан Әбдікәрім Жәмінұлы оңбай тұтылып, сірә, кербез жігіт зиялы ұсқынын жасыра алмаған, отряд бастығы оны өздеріне жолбасшы етіп зорлықпен ерткен. Қажы ауылы дүрлігіп, не істерін білмей, әбігерге түседі. Алайда Кәрім аға бір аптадан соң әбден арып-шаршап, сүлдерін сүйретіп қайтып оралды. Баянаула атырабынан ұзаған соң-ақ жер-суға ноқай сылқым жігіт жол көрсете алмай, шатаса бастапты. Сәтбай ауылының үлкендері бұған да тәубе, жастай оқу қуғаныңның пайдасы тиді десіп қуаныш білдірген.

Жаратылысынан ширақ Ғазиз балақанның жады түстікке босқан ақ әскерінің ізін баса өз ауылына қызылдар отрядының ойда-жоқта сап ете түскенін тәптіштей баяндайды: *«Би атама сәлем бере ең үлкен бастығы келді. Еңгезердей ажарлы қазақ екен, белінде ешкінің басындай нағаны бар. Біздің ауыл оған тай сойып құрмет көрсетті...»* Ғалекең естелігінде қызыл командирдің есімі аталмаған, сірә, нақты білмеген. Нұрлан Қасеновтің айтуынша, ол – дала комиссары Әліби Жангелдин.

Баянауыл дуанының тұңғыш аға сұлтаны болған, соған дейін Төртуыл елін ондаған жыл уысында ұстаған Шоң би Едігеұлының бір өзінен он ауыл өрбіген. Солардың бірі – Баянауланың түстік беткейін жайлаған Айман ауылы. Сол атаның бертінгі ұрпағы – әкелі-балалы Аббас және Шайбай Аймановтар, екеуі де фельдшер, Баянауыл станицасында ұзақ жылдар еңбек еткен. Семейлік өлкетанушы Л.М.Власовтың сұрауына орай 1968 жылы Қырымнан жолдаған естелік хатында Шайбай АЙМАНОВ (1937 жылғы зобалаңда Сібірге айдалып, 60-жылдары суық жақтан аман оралғаннан кейін бұл кісі денсаулық күйтімен Қара теңіз жағасын мекендеген) 1918-1919 жылдары басынан кешкен, күллі Баянауыл атырабындағы жалғыз дәрігер Асылбек Жұманұлы Сейітовтің (Том университетінің емдеу факультетін 1916 жылы тәмамдаған)

қарауындағы емханада еңбек еткен кезде көрген-білгенін бүкпесіз баяндаған: «Азамат соғысы жүріп жатыр, дүниенің астаң-кестеңі шыққан қиын уақыт. Дәрі - дәрмек таусылуға айналды, оны енді қайдан және қалай табуды білмей дал болдық. Аурухананың жабдықтары ескірген, тамақ жоқ, еңбекақы алмаймыз. Сөйтсе де қолда барды әжетке жараттық... Ақыр аяғында ауруханада Асылбек, мен, әскери фельдшер атағы бар Белденинов үшеуіміз қалдық. Азық-түлік алуға қаражат жоқ, сырқат танғандар тамақты өздері әкелетін болды... 18-жылдың аяғы мен 19-жылдың басында жолында кезіккеннің бәрін сыпыра тонап, Баянаула арқылы Дутов әскерінің қалдығы өте бастады Қалған-құтқан дәрі-дәрмекті тауға тығып қойғанбыз, ақ әскері бізден спирт, дәке, түрлі дәрілер талап етті, бірақ дәнеме ала алмады. Дутовтарды өкшелей қуып қызылдар жетті, елде сүзек ауруы басталды...»

Ғалымтай Ғазизұлы сол кезең туралы: «Інілі болдым, Би атам ісіміз оңғарылсын деп атын Аманжол атады. Қыс әлей қатты болып, бірқаниша малымызды науат қылды. Жазға салым астығымыз таусылып қалып, ылғи дәмсіз қуырдақ жейтін болдық. Қала жақтан жүрек жалғарлық ас іздеген хохолдар, башқұрт пен татарлар жаяу шұбырып келе бастады. Қыр елінде бұрын-соңды болмаған кісі тонаушылық көбейді...» деген тұжырымды баяндаумен алыс күндердің сындарлы сипатын бүкпесіз әңгімелепті.

* * *

Кеңес өкіметі ә дегеннен-ақ Алаш қозғалысына белсене қатысқан зиялы қауымға жылы шырай көрсетпеген. Ал Колчак үкіметі ту баста Алашорда кеңесін қолтығына тартып жолбикелік жасағанымен, бірер ұрыстарда жеңіске ие болып, бәлшебектер үстемдігін Сібір атырабынан тықсырған кезде түп ойын бүкпеген билеуші директория 1918 жылғы 4 қарашада «Алаш автономиясына біржола тыйым салу туралы» жарлық жариялап, «бодан халықтардың төбемізге секіруін тежеп, әсіресе ерекше мардымсыған киргиз оқығандарын тәубеге келтірудің уақыты жетті» деген уәжге ден қойған. Соған орай кей жерде ұлт зиялыларының басына қамшы үйіріп, түрмеге қамап, енді бірін сот үкімінсіз атудан да жасқанбаған. Мысалы, олардың құрығы Семейде ең алдымен жоғары білімді заңгер, ұлт қозғалысын сонау 1905 жылдан дайындаушы болған Жақып Ақбаевқа, «Сарыарқа» газетінің редакторы Имам Әлімбековке түскен. Екеуі де біраз уақыт түрме дәмін татып, Жақыпқа тіпті ату жазасын кесуге әзірлік жасалған. Сөйтсе де Сібір директориясының құзыры Ертіс өңірінде аса пәрменді болмаған. Сірә, Алашорда кеңесі Семейде ұстаған екі полк атты әскері, қырдағы қалың елдің де мінерге ат, ішерге ас беріп қызу қолдауы айтарлықтай күшті болған. Қысқасы, олар Ертістің сол жағалауында, өздері Алаш атандырған қалада өз бетінше билік жүргізген. Ал оң жағалаудағы ескі қалада атаман Борис Анненков бір жыл бойы әскери штабын және комендатура ұстаған. Сөйте тұра Алаш өкіметіне ештеңе істей алмаған. Қоқанлоқы жасағанымен жоғарыдағы екі азаматты да жазасыз босатуға мәжбүр болған.

Сол текетірестің соңында, майдандағы ахуал күрт өзгерген қарсаңда Алаш басшылары ақ әскеріне қолғабыс етуден айнып, қызыл әскер бөлімдеріне жең ұшынан жалғасуға ойысқан. Әккі саясаткер В.И.Ленин де ұлт басшыларының көмегінен бас тартпауды жөн көрген. Сірә, қазақтың шексіз иен даласында соңғы солдаты қалғанша шайқасуды жобалаған Колчак пен казак-орыс атамандарының қаскөй ниетіне тосқауыл қою үшін де өздеріне жергілікті халықтың қолдауы һәм шексіз сенімі керектігін көрегендікпен аңдаған... Сол себептен де Ресей Федерациясының ВЦИК-і 1919 жылдың 4 сәуірі күні Қырғыз өлкесі кеңесінің құрылтайын таяу арада шақыру жөнінде қаулы қабылдайды. Алаш көсемдерін таңғалдырған, бәлкім, күдікті көңілдеріне үміт сәулесін тұтатқан игі лебіз соның екінші тармағында: «Құрылтайға қатысушы барлық қырғыздарға, оның ішінде Бөкейханов

(Алашорда кеңесінің төрағасы - М.С.) тобынан қосылған өкілдердің бас амандығына кепілдеме берілетіндігі...» айтылған. 10 шілдеде Бүкілресейлік Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы «Қырғыз өлкесін басқаратын төңкеріс комитетінің уақытша ережесін» бекіткен. Сол ереже бойынша дала өлкесіндегі әскери-азаматтық билік Кирревком құзырына көшкен. Оған мүше болғандар - Әліби Жангелдин, Мұхамедияр Тұнғашин, Ахмет Байтұрсынов, Бақытжан Қаратаев, Сейітқали Меңдешев, С.С. Пестковский және большевик партиясының байырғы мүшесі Вадим Лукашев. Жеті комиссардың бесеуінің қазақ халқының перзенті болуы да Кеңес өкіметінің ұлттық автономия шаңырағын көтеруге ықыласты екенін айқын аңғартқан. Әсіресе Алаш қозғалысының көшбасшы көсемдерінің бірі, есімі дүйім елге мәлім А.Байтұрсыновтың сол топтың жуан ортасында аталуы – ұлт зиялыларының жағдайымыз не болады деген күдік-күмәнін бірден-ақ шүбәсіз таркатқан.

Тамыздың алғашқы күндерінде-ақ Кирревком мүшелері Орынборда бас қосып, жұмысқа кіріседі.

Орталық үкіметтің игі қадамы, әрине, Алаш жасақтарының әрі-сәрі көңілін Кеңеске жедел бұрып, пәрменді әрекетке көшуіне түрткі болған: Алаштың батыс шептегі атты әскер жасағы генерал Толстовтың ту сыртынан тиісіп, Елек корпусының штабын қолға түсіреді; Шығыс қанаттағы Алаш милициясының бөлімдері М.В.Фрунзе қолбасшылық еткен Қызыл армия тобына қосылады; 1919 жылғы желтоқсан айының бірінен екісіне қараған таңда ақ әскерінің соңғы тірегі – Семей қаласы Кеңес қолына көшеді... Ескертер жайт: Кеңес тарихшылары бертінде көпе-көрінеу бұрмалап жазғандай, сол түнгі қарулы көтерілісті большевиктердің астыртын ұйымы ғана ұйымдастырмаған; көтеріліске эсер партиясы, шаруалардың IV корпусы және Алашорда кеңесі шығарған демократиялық одақ өкілдері белсене қатысқан. Нәтижесінде ақ әскерінің қалдық бөлімдері Қытаймен шекара шепке жөң кіледі...

Сибревком жарлығымен Семейде губревком құрылып, Ертіс бойындағы ауыл-село, станицалар мен уездер билігін өз қолына алады. Алғашқы губревком құрамына Алаш партиясының өкілдері Ә. Ермеков пен Ж.Аймауытов та тең құқықпен кірген; жиырма екі жастағы Мұхтар Әуезов губерниялық атқару комитетінің түрік халықтары бөлімінің қазақ секциясына бастық болып тағайындалған; Әбікей Сәтбаев губерниялық оқу-

ағарту бөлімінің меңгерушілігіне шақырылып, ал Ахметолла Барлыбаев Павлодар уездік комитетіне мүше болып кіреді. Әмбе соның бәрі губревкомның өз ынтасымен емес, Орталық үкіметтің тікелей нұсқауымен жүзеге асқан. ВЦИК арнайы шешім қабылдап, Алаш қозғалысының барлық мүшелеріне кешірім жариялаған.

Алаш партиясының облыстық комитетінің алғашқы дүрмекте тұтқындалған кейбір мүшелері сол жарлықтан кейін бостандыққа шықты, бой тасалап жүрген Алаш көсемдері де оқу-ағарту саласында еңбек етуге рұқсат алды. Ахмет Байтұрсынов КирЦИК-тің тұңғыш оқу-ағарту комиссары болып тағайындалады. Тоқетерін айтқанда, ұлт зиялыларының көрнекті жетекшілері ел билігінен шеттетілгенмен, туған халқын жаппай сауаттандыру, білім жолына бастау мүмкіндігінен бір-жола ажыраған жоқ. Бұл болса ел жақсыларының ежелгі арманы еді.

Десек те, келеңсіз бір жайт қазақ оқығандарының алаңсыз жұмыс істеп, көкейкесті ой-жобаларын жедеғабыл жүзеге асыруға бөгет болған. Анығында сол келеңсіздік ВЦИК-тің бір аймақта екі бірдей төңкеріс комитетін құрған, залал-салдарын жеткілікті ойластырмаған қаулысынан өрбіген. Неге? Орал тауынан Қиыр Шығысқа дейінгі орасан зор аймаққа иелік ету құқығы берілген, Омбы қаласында ірге тепкен Сибревком бірден-ақ 1868 жылға реформадан кейін ресми құжаттарда «Сібір қырғыздары» деп аталатын, негізінен Орта жүз қазақтары қоныстаған байырғы Сарыарқаны түгелге дерлік иемденуді мақсат еткен. Нақты айтқанда, бұрынғы Торғай облысына қарасты Қостанай уезі түгелдей сол кезде құрылған Челябинск губерниясына қаратылған; ал Ақмола облысы іле-шала Омбы губерниясы аталып, оның иелігіне осы облыстан Көкшетау, Атбасар, Петропавл және Омбы уездері берілген; Павлодар, Қарқаралы, Аягөз, Зайсан және Өскемен уездерін біріктіріп отырған Семей облысы да, ВЦИК жарлығы бойынша, губерния құқығына ие болып, Сибревкомның құзырына көшеді... Яғни, 1916 жылы ішінара жүрген санақ бойынша, осы аймақта тұратын бір жарым миллионнан астам қазақ Кирревком билігінен тысқары қалған. Әрине, Сібір ревкомы иелігіндегі қазақ жерінде орыс билігін қаз-қалпында сақтап, соған орай қазақ жақсыларын ел басқарудан шеттетіп, сол рәсімді жедеғабыл жүзеге асыруға тырысқан...

Осынау кереғар саясаттың айқын мысалын өлке тарихын зерттеушілер Омбы мұрағатынан бертінде тапқан құжаттан айқын көреміз: *«Семейге мен 28 қаңтарда келдім. Губревкомның басқару бөлімінде түрік халықтары секциясы құрылған екен. Оны басқаруға Мұхтар Әуезов деген пиғыл-ниеті дүдәмал біреу тағайындалыпты. Губревкомның мүшелігіне қырғыз зиялыларынан Әлімхан Ермеков, жұмысшылардан Төленов кіріпті. Қырғыздардың мұңын жоқтап, сойылын соғушы осы үшеуі болғандықтан, бұлар туралы өзімнің ойымды ашық білдіруді қажет деп білдім: Ермеков – Алашорда партиясының атақты Бөкейхановтан кейінгі беделді һәм білікті басшыларының бірі... Ал Әуезов – соңғы класта оқып жүрген семинарист /?/, жас коммунист бола тұра, Ермековке жан-тәнімен берілген адам. Сол себепті ол Ермековтің айтқанымен жүріп-тұрады... Төленов болса қара жұмыскер, аздап оқып, жаза білгенімен, белсенді іске қабілеті мардымсыз,*

төңкерістік жұмысқа мүлдем жарамайтын босаң адам...» – деген пәлежаласы мол ақпар жолдапты Сибревкомның татар-қырғыз секциясын басқаратын Самат Шарафутдинов 1920 жылдың 6 наурызда Омбыға жолдаған баянхатында. Семей ревкомындағы түрік халықтары секциясының жұмысын жандандыруға Омбыдан жіберілген лауазымды өкілдің ақпары «Семей губерниясындағы саяси ахуал және Сібір өлкесіндегі кеңес аппаратының пиғылы жат элементтермен былыққандығы туралы» деген пәрмені зор айдармен жіберілгені айқын...

II

Қазақ даласының қиыр шетінде, Ресеймен теріскей-батыс шебіндегі Орынборда ірге тепкен Кирревком «күллі қазақ жерін бір орталықтан басқаратын тұтас өлкеге біріктіру» жұмысына ырғалып-жырғалып кіріскенше, сол өлкеге ұрымтал Омбыдағы Сібір комитетінің төрағасы, қажырлы қайраткер деген дабыра атаққа ие, Ресей Компартиясы ОК-нің Сібірдегі бюросының бірінші хатшысы, әріптестері қолпаштап «Сібірдегі Ленин» атанған И.Н.Смирнов өз құзырындағы барлық губерния, облыс, уездерді едел-жедел «кеңестендіріп», Орталық үкімет жариялаған қарарларды тезірек жүзеге асыруға ерекше құштар болған.

Қалың ел зарыға күткен түбегейлі өзгеріс Баянауылға да жетті.

Наурыздың бас шенінде шабарман келіп, әкесінің үйінде жан күйттеп жатқан Қанышты станицаға шақырады. Естуінше, уезд орталығынан төтенше өкілдер келген. Осы маңайдағы елде кеңес билігін орнатпақ. Кеудесіндегі дерт ерекше өршитін, жілік майы түгесілген қатерлі мезгіл болса да сырқат жігіт тәуекел деп атқа мінді, күйзелген ел тірлігі шешілер сәт туғанда жан сауғалап жата алмады.

Баянаула атырабына келген өзгерістің бүге-шігесін Семей губерниялық төңкеріс комитетіне Баянауыл станицасынан 1920 жылдың 18 наурызы күні жолданған телеграф ақпарынан білеміз: *«Уездік ревкомның жүктеуі бойынша, губревкомның осы жайындағы жеделхаты негізінде мен Баянауылдың аудандық ревкомын ұйымдастырдым. Ревкомның төрағасы болып Богаченко, мүшелеріне Қаныш Сәтбаев, Зарембо, Калачин, Айтбакин жолдастар кірді. Осы құрамды тезірек бекітуіңізді сұраймын. Керейбаев».*

Баянауыл ревкомы алғашқы мәжілісінде еңбекшілер арасында мәдени және ағарту жұмыстарын жүргізуге екі бөлім ұйымдастырады. Қаныш соның қазақ бөліміне меңгеруші, ал екіншісіне басқарма мүшесі болып тағайындалады.

Станица жаңа тірлікке бет бұрған. Сол күнде ол әлденеше болыстың басын қосқан ірі аймақтың орталығы. Ревкомның міндеті де соған орай сан алуан: «Әр болыста мектептер ірге көтеріп, әр ауылда сауаттандыру оқулары ашылады, әйелдерге бостандық беріледі, ұрлық пен барымтаға тыйым салынып, жалшы-кедейлердің құқығы мал-мүлік иесімен теңеседі. Жаңа өкіметтің жарлықтарын бұқара халыққа жеткізетін, әрі соны

бұлжытпай орындатуға үгітшілер керек. Олар білімді, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар болуға тиіс...».

Қаныш та сол дүрмекке елігіп, жан күйттеп бос жатуды білмейтін, аттан түспейтін беймаза қызметкерге айналған. Ол енді жаңа өкіметтің жалынды үгітшісі.

«О күннің үгітшілері – бүгінгі насихатшылардан мүлдем өзгеше мазасыз жандар, – деп әңгіме шерткен-ді Белденинов есімді казак-орыстың үйінде Қанышпен бір пәтерде тұрған Мәлікаждар ЕСМАҒАНБЕТОВ бізге 1961 жылы. – Бүгін жер бөлісі туралы түсіндірсек, ертеңінде сол ауылға қайта барып, сүзектен сақтану туралы сөз бастаймыз. Күніне кейде неше мәрте жинаймыз, тіпті ығыр етеміз. Ішкі Ресейді аштық жайлаған кез, соларға көмек деп азық-түлік жинаушы агент те біз...»

Сол кездің аумалы-төкпелі ахуалы жайында Ғалымтай Ғазизұлының естелігінде де айтылған, тек ол сегіз жасар балақанның жады сақтаған сирек оқиғалар: *«Бір күні Керекуден уәкілдер келіп, Мырза ауылында көп адам қатысқан жиын шақырды. Сөйтсек, болыс сайлауын өткізіпті. Сайлау бұрынғыдан өзгеше өткен. Болисполком төрағасын жиналған жұрттың өзі атапты. Ақырында көпшілік қалауы бойынша, болыс болып менің әкем Ғазиз Имантайұлы, хатшылыққа Әубәкірдің Мұхтары сайланады. Сөйтіп, ойда-жоқта болыс кеңсесі жүз жылдай уақыт бекем орныққан Шорман ауылынан біздің Қарамұрынга ауысып, мұны да жиналған жұрт заманның өзгергені, теңдікке жеткеніміз... деп даурығып жаппай қуанған. Сол күнде станицада Кеңес жұмысында жүрген ағатайымды жеделхат арқылы Семейге, әлде Керекуге шақырыпты. Үй ішіміз бұл хабарға ерекше абыржыды...»*

Қыр елінің тірлігі бірте-бірте қалыпты райға көшті. Заман аужайы да көнтерімді жағдайға ауысқандай. Алайда талай жылғы күйреуден соң кетеуі кеткен шаруаны түзеу де оңай емес-ті. Аяқтан шалған қиыншылық сан алуан болатын.

«Сүзектің ең ауыр, қайталап соғатын, дене жаппай бөртін, іш құрылысты да тұтас қамтитын түріне тап болдық, – депті фельдшер Шайбай Айманов семейлік өлкетанушыға жолдаған хатында. - Ауырғандарды әр жерден аралап әкеле бастады. Асылбек Сейітов күні-түні жұмыс істеді. Өзі ғана емес, жергілікті кеңес қызметкерлерін, партиячейке мүшелерін, бізді де сүзекпен күреске жұмылдырды. Аудандағы жалғыз аурухана тарлық еткен соң 5-6 жерден уақытша емхана ашып, солардың қасынан монша, наубайхана және жархана (бит-бүргені күйдіретін орын) жасатты. Дәрігер – жалғыз өзі, першіл – төртеуіміз, мейірбике – бірнешеу, ал аурулар – жүздеген... Жағдай ауырлаған соң санитарлар санын көбейтіп, оларды жаңа жұмысқа едел-жедел үйретуге тура келді. Мұрнымыздан шанышыла жүріп, ұйқы көрмей еңбек еттік. Еңбекақы алмаймыз, дәрі-дәрмек жетпейді, қолымызға әлдеқалай жүз сом тисе, оның құны ертеңінде бір тиынға түсіп қалады... Асылбек Жұманұлы беделін салып, одан-бұдан дәрі-дәрмек тауып келеді, ауылдарға кісі жіберіп, азық-түлік, отын, басқадай ділгер қажеттердің бәрін де алып, тіршілік отын үрлеумен болды.

Индеттің күшейген қарсаңында мен де мұрттай ұшып, өз үйімде жаттым. Асылбек күн сайын келіп ем жасайды. Келген сайын: «Хал қалай, сүзек тоқтай ма?» десем, «Беті әрі қарады, өлім-жітім жоқ. Сен ешнәрсеге қамықпай, тыныш жат. Бірер аптадан соң жұмысқа шығасың...» – деп көңілімді аулап, өзге науқастарға жәрдем беруге аттанады. Сырқатым күшті болып, 18 тәуліктен кейін есімді жиыппын.

Көзімді ашсам – қолында дәрі мен ине, терлеп-тепшіген, үстінде ақ халат, Асылбек қасымда отыр. Таңдайыма қасықпен су тамызды да: «Сен де құрдымға кетеді екен деп зәрем қалмады. Енді ештеңе етпейді, тек қозғалмай тыныш жат. Ертең келемін», – деді де шығып кетті. Шынында да оңала бастадым. Бірнеше тәуліктен соң жүріп-тұруға халім келді. Сол кезде Асылбек маған шынайы жағдайды естіртті: сөйтсем, першілдерден - Бельдеников, Размазин және төрт медбике өліп, ауруханада Асылбектің жалғыз өзі қалыпты; уезд орталығынан ешқандай жәрдем алмаған; өйткені Павлодар мен Ақмолада сүзек эпидемиясы қауырт күшейіп, өздері де дәрігерлік көмекке зәру болған; оларға қарағанда, біздегі өлім-жітім әлденеше есе кем болған. Сүзектен құтылып уһ деген кезде тырысқақ сап ете қалды. Бір ауылда екі кісі мерт болды. Олардың мәйітін өртеп, қора-қопсысын құртып, маңайындағы құдық, өзен-бұлақтарды мұқият тексердік. Асылбек Павлодарға барып 500 адамға төсек-орын, палатка әкеліп, эпидемиямен күресетін отряд ұйымдастырды... Бірінші сәуірден қыркүйектің алғашқы жаңасына дейін 10 болыс елді түгел ақтап, сауықтыру, тазарту һәм сақтандыру шараларын жүргіздік. Тырысқақ та үш мәрте бұрқ етіп барып біржола тоқтады...».

Уезд басшылары жас білімпазға сенім көрсетті. Керекуге кенеттен шақырудың жай-жапсары Қаныш Имантайұлының өмірбаян құжаттарында нақты баяндалған: Павлодар төңкеріс комитетінің тұңғыш төрағасы, теміржолшы жұмыскер П.В.Поздняк орысша сауаты түзік азаматты бастапқыда уезд орталығында ұстап, мәндірек жұмысқа пайдалануды жөн көрген; алайда жас жігіттің денсаулық жайын білген соң ауасы шипа Баян ауылда қызмет атқаруға рұқсат етіпті; сол сапарда-ақ ол халық соты міндетін мойнына артып қайтады.

Ақсақалдар төрелігі мен билер билігінен өзге қазылықты естіп-көрмеген елге енді халық соты үкім айтпақ. Жуанның жұдырығында, өңеші кең кер билердің жемсауында талай заман теңсіздік көрген бұқара халық заң жүзінде де теңдікке жетпек. Кеңес сотының қара қылды қақ жарғандай әділ үкімін естіп, талай жылғы есесін қайтармақ.

Жә, сонда қандай жол-жобамен?

Билікті қолына алғаннан бергі үш жылды толассыз шайқаспен өткізген жұмысшылар мен солдаттар өкіметінің заңдар кодексі туралы ойлауға мұршасы келмегені түсінікті. Қазақ даласындағы өкімет заң қабылдамақ түгілі, шекара шебі белгіленіп, біртұтас республика болып толық құралған да жоқ. Сыр бойы мен Жетісу – Түркістанға қарайды; Ақмола мен Торғай, Жайық пен Есіл бойы, Астархан мен Атырау – Орынбордан басқарылатын төңкеріс

комитетіне, ал Ертіс бойындағы қазақ уездері губерния аталғанымен Сібір өлкесіне бағынышты. Бұхара, Қокан хандықтарының иелігінде, Ташкент маңын әзірше ежелден қоныстанған қандастарының тағдыры беймәлім.

Сайын далаға «Есім ханның ескі жөнімен», «Қасым ханның қасқа жолымен» төрелік айтып, бұрынғы билердің билігін үлгі етуге болмайтындығы және айқын. Бұған дейін даугерлерді бітістіріп, дауласушы руларды бітімге жүгіндіріп келген, өз әкесі Имантай би қолданған ата жолы, ақсақалдар төрелігі әжетке енді жарамайды.

- Бостандық заңы бойынша үкім айтасыз, жас жігіт. Ақ пен қараны адаспай айыратын көзі ашық, оқыған азаматсыз. Төңкерісшіл пролетариат қолыңызға берген құқықты әділ пайдаланып, ар-инабатқа сүйеніңіз... Езілген бұқараның, жалшы қауымның қорғаны болыңыз. Сонда ғана ісіңіз алға жүреді, халықтың сеніміне ие боласыз. Кеңес өкіметінің сенімді өкілі, жалынды үгітшісі атану – сізге басты міндет! – деген-ді большевик Поздняк тұңғыш кездесуде.

Бұл міндетті жас азамат қалай атқарған?

Бұл сұраққа нақты жауап беру үшін сол күндегі сот жұмыстарын ақтарып, нақты деректерге жүгіну шарт. Алайда судья Сәтбаев 1920-1921 жылдары қараған жұмыстарының дені сақталмаған...

Сондықтан көз көргендердің естелігіне жүгінеміз:

– Азан, Сазан деген дәулеттілерден кедей Қоқының көп жылғы еңбегін әперген;

– Найзабекұлы Оспанбайдан, Рақымбайдан еңбекақы даулап келген жалшыларына есе кескен;

– Мұстафа баласы Шәпи болыстан ақы даулаған қоңсыларының жұмысын үлгілі сот мәжілісінде қарап, даугерлер пайдасына шешкен.

Ел есінде сақталған елеулі оқиға – Фатима қыздың дауы: Қозған еліндегі беделді бір атаның сұлу қызы Фатима жастай атастырылған күйеуіне барғысы келмей, өз ауылындағы көрікті сері жігітпен көңілі жарасады. Қыздың қайын жұрты намыс қуып, қызды зорлықпен байлап әкетеді. Қыз бірақ барған ауылындада өжеттік көрсетеді. Жәбірленушінің аз-маз оқуы әрі заман тынысын аңдаған зерделілігі де болған сияқты, арызын өжет қыз өлеңмен жолдайды.

*«Бозторғайдай шырылдаған мен бір құс,
Қапылыста тұтқын болған биылғы қыс.
Сөдия жәрдем етпесе – күнім қараң,
Құрған торда жатырмын еркімнен тыс.
Сіз – қазы болғанда, мен – тұрымтай:
Қырғилардан құтқарыңыз – сол бұйымтай!..»*

10-учаскенің жас соты зорлықшыл ауылға жедел аттанып, ашық мәжіліс шақырады. Аяқ жетер жердегі елді жиғызып, қыр сахарасы тәлім-тәрбие алғандай үлгілі жиынға айналдырады. Әрине, Фатима қыз басына бостандық алған.

«Содан кейін-ақ сот кеңсесіне арыз берушілер көбейді. Әсіресе жәбір-жапа шегіп жүрген әйелдер, жалшылар көбірек келетін болды, - деп әңгімелейді Мәлікаждар ЕСМАҒАНБЕТОВ. – Солар тіпті біз жататын Петькенің үйін де ертелі-кеш босатпайды. Қаныш әділ сөдия болды. Ағайын, рулас, туыс деп ешкімге де бұра тартып, теріс үкім шығарған жоқ. Қасындағы жас серіктеріне: «Өкіметтің ала жібін аттамаңдар, жігіттер. Дүние – бір күндік, арың – мың күндік! Ары тазаның алды – ашық, арты – қорған» деуші еді Онысы рас екен. Сол жылдарда бір күндік билігін пұлдап мал жиған, өз руының сойылын соққан талай сөдияларды көрдік. Бәрі де дәурені өткен соң күресінге тасталған сүйектей далада қалды...»

Әлбетте, жас судья қараған барлық іс Фатима қыздың дауындай оңай шешіле бермеген. Кейде Кеңес өкіметінің кімді жақтайтынын білдіріп, күш қолдануға тура келген. Қыр сахарасы оған оқыған азаматым деп қарайды. Қаныш та ел сенімін ақтап, кеңседен гөрі ат үстінде көбірек болады.

Десек те, жас азаматтың ауыр жұмыстан түңіліп, үкімет мойнына артқан ауыр міндеттен жүйкесі қажитын күндер де жиі кездескен. Сірә, күпті көңілі өзгереді те ауқымдырақ биіктерді аңсаған. *«10-учаскедегі жағдайдың күрделі екенін мәлімдеуге тиіспін, – депті халық соты Қ.Сәтбаев 1920 жылдың 20 желтоқсанында губерниялық соттың төралқасына жолдаған хатында. – Қаралған арыздарды есептемегеннің өзінде 300-ден аса жұмыс кезекте тұр. Кеңсе қағазын жүргізетін хатишы бізде атымен жоқ, ал жұмыс істейтіндер – іс қағазының әліппесін білмейді... Сол себепті, бұл міндетті – 10-учаскенің соты, мен өзім атқарамын. Ал менде бұдан әрі хатишы болып, әрі сөдия міндетін атқаруға шама жоқ...»*

* * *

Сот кеңсесінің қыруар шаруасы жас судьяны Баянауыл төңкеріс комитеті жүктеген әлеумет міндетінен, аудандағы мәдени-ағарту жұмыстарын қоса атқарудан босатқан жоқ-ты. Оны да тыңнан бастауға, қыр сахарасының сол күндегі талап-тірлігіне орай қатарлас жүргізуге тура келген...

Төкен ОРАЗОВ «Қаныштың жастық шағы» кітабынан:

«...Есікті тықылдатып қақты да, ашаң жүзді, ұзын бойлы, аққұба жас жігіт кіріп келді. Бәріміз орнымыздан тұрып сәлемдестік. Суықтан өңі қаиқан балаларды мүсіркей шолып, басындағы қара папағын қолына алды да:

– Сәлеметсіңдер ме, балалар?» – деп, басын иіп амандасты Рақымжан ағаймен (Рақымжан Сағынұлы - Баянауыл бастауыш мектебінің алғашқы мұғалімі - М.С.) қол алысты.

– Отырыңдар, балалар, – деді де, әлгі кісі қасымызға келіп, бос орынға отырды. Көк шұға күзен ішігінің түймесін ағытып, қара бұйра елтірі жағасын қайырып тастап, күлімдеген мөлдір көзін әрлі-берлі аударып, бөлме ішін тағы шолып шықты. Терезенің сынық көзіне үңіле қарады, қиғаш қасын сәл көтеріп, бізге мұңайған кейіппен бұрылды.

Балалардың басында тымақ, аяқтарында саптама етік, үстеріндегі жабағы жүнді күні, жыртық сірі тондарының белін қайыспен буып алған. Суық сорған түріміз бозарған...

– Жаздайларың жақсы емес екен, балалар. Әйтеуір, ауырып қалмасаңдар болғаны. Мен кісі жіберейін, есік-терезені бүтіндеткенше, үйлеріңе бара тұрыңдар,– деп ол орнынан тұрды.

Жылы жүзді, түр-тұлғасына кісі тоярлық бұл адамның кім екенін біле алмай бір-бірімізге қарап қалыппыз...

– Біздің ревкомның мүшесі, осы отаудың шаңырағын көтеріп, сендерге қамқорлық жасаған Қаныш Имантайұлы, – деді мұғалім».

...Тамылжыған тамыздың аяқ шені. Ағаштардың жапырақтары түсе бастаған. Бірақ күздің жылымық жаңбыры жоқ. Күн ашық. Мектептің ересек балалары мен мұғалімдері, оларға қолғабыс еткен аудан азаматтары аулада жұмыс істеп жүр. Бір тобы ағаш тіліп, екіншілері соны балташыларға тасып, үшіншілері отындық ағашты бөлек үйіп жатса, әйелдер тобы қаз-қатар тұрып қабырғаны сылауда. Павлодардың 2-басқышты училищесін бітірген Пәуен Жүсіпбаев мұғалім партаның қағазға сызған үлгісін балташыларға көрсетіп, нақты түсіндіре алмай, қыбыжықтап жан-жағына қарайды. Сол мезетте әлдеқайдан Қаныш келе қалды. Қолына қысқа ара алып, ағаш кесе бастады. Кішкенедең соң даярлаған кесінділерін балташыларға көрсетіп:

– Міне, парта деген осындай болады. Осы үлгімен әр бөлмеге кем дегенде он-оннан парта жасау керек. Даярлаған тақтай жететін сияқты,– деп еді, балташылар даурыға күліп, жұмысқа кірісті.

Көп болып жұмылған соң қойсын ба, сол күні-ақ мектептің бірталай жұмысы бітіп қалды. Мектеп ауласы жәрмеңке базарындай той-думан. От жағылып, қазан көтерілген. Жұрт Қанышты қоршап алған.

– Бүгін біз үлкен шаруаның басын қайырдық, ағайын, – дейді желпіне сөйлеген жас сөдия. – Өйткені ертеңгі сүйенішіміз балалар үшін еңбек еттік. Бұл мектепке ертең өздеріңіздің ізбасар ұрпақтарың келеді. Жылы үйде, жайлы партада отырып, өнер-білімге сусындайды. Ал, қане, осы игілікке арнап аз-маз ән шырқайық Шаршаған көптің көңілі жадырасын, жақсы ән – жан азығы деген...

Бұл да оның әлеумет жұмысына араласқаннан бергі машығы: қандай жиын өткізбесін, соңын ойын-сауықпен бітіреді; қасына ерген серіктері де сол үшін жүргендей – жас басшысы ә дәсе-ақ ортаға шығып, домбыраларын күйлеп, төңіректі ән-күйге бөлеп, ойын-сауық бастайды.

«Қаныштың қасына бір жаз 23 жігіт еріп жүрдік. Осы күнгі жәнмен айтқанда, сондағы қызметіміз – ойын қою, – деп еске алады Баянауыл тұрғыны Иген БАЯЗИТОВ ақсақал. – Көбіне көрсететініміз – Мұхтар Әуезов жазған «Еңлік-Кебек» пен өзіміздің Жүсіпбектің «Жебір болысы». Қатысқан жігіттер – Әбдікәрім Сәтбаев, Сапарбек Құдайбергенов, Сәрмен Қариев, Өміржан Әділбеков, ал Қабден деген өнерлі жігіт әйелімен... Еңлік болып

соның келіншегі Төкен ойнайды. Есмағанбет, Балабек деген әншілеріміз де болатын. Есмағанбет жұрт алдына шығып:

*«Есмағанбет әншімін Баяндағы,
Танып қал өнерімді, айтам тағы.
Қасымда бір топ жігіт өнер құған,
Тасындай Баянтаудың Арқадағы...» –*

деп ұзақ жырмен бізді таныстырып, ойын бастайды. Қаныш оны еркелетіп, Еске дейтін. Мені Иске деуші еді».

Халық сотының қасындағы топ ойын көрсетумен ғана тынбайды. Әрбірінің мойнында тиісті міндеті бар: бірі – сот хатшысы; екіншісі – финагент; үшіншісі – газет, кітап оқып, өкімет саясатын көпшілікке ұғындыратын қызыл үгітші; төртіншісі – милиционер... Ал кешке қарай бәрі де бетіне сақал-мұрт байлап, киімдерін ауыстырып, бірі – молда, екіншісі – болыс, үшіншісі – бойжеткен қыз, төртіншісі – жалшы болып, тіркестіре тігілген киіз үйдің төрінде ойын-сауық бастайды.

Әлбетте, төңкеріс комитетінің жұмысы мектепке бала тартып, көпшілікке ойын ұйымдастырумен ғана бітпеген.

1921 жылдың басында Баянауыл комитеті жатақ тұрғындары мен айналадағы жалшыларды біріктіріп мойынсерік ұйымдастыруға қаулы алған. Пайдалы шаруа екендігі көзге ұрып тұрғанымен, бәлкім, аңқаулық салдары, қалың кедей әліптің артын бағып, бірден құптай қоймады. Амал қанша, жер-жерге өкілдер шығарып қайталап түсіндіруге тура келді. Соның бірі – станицадағы халық үйіне шақырылған көпшілік жиыны. Баяндамашы – жас үгітші Қаныш Сәтбаев.

– Бүгінгі жиын кешегіден бөлегірек, – деп бастаған-ды ол сөзін. – Өйткені әңгіме осында отырған тақыр кедей, жалшы қауым, сіздердің ертеңгі тірліктерің жайлы... Кімге болсын, жарандар, нан керек! Әсіресе шиеттей балалы-шағалы кедей-кепшік үшін. Кеңес өкіметі сіздерге оны әлдеқайдан әкеп бермейді, қол қусырып қарап отырсақ – аспаннан нан жаумайды. Ала білсеңіздер, мол астық Баянауылдың баурайындағы құйқалы қара жерден өнеді. Оның қазіргі иесі – сіздер. Кеңес өкіметі Зонов, Дроздов тәрізді әлділерден тартып алып, меншіктеріңізге жер берді. Соны енді қалай пайдаланбақсыздар? Дроздовтардың күш-көлігі, құрал-сайманы сіздерде жоқ. Ау, сонда, Баянауыл жұртын асырап келген құнарлы жер әжетке аспай бос жатпақ па, кулактардан оны сол үшін алып па едік? Жоқ, ағайын, бұларың кешірілмес бейғамдық! Қызыл қарын бала қамын ойлаған шаруаның ісі емес... Күллі кедей өзара жұмылып, соған кірісу қажет. Айталық, мына отырған Әбең ақсақалдың қолы өнерлі адам, әмбе ол – неше атасынан бері егін салып келе жатқан кәнігі диқан. Анау Өмекең, Әбекендерде соқа-сайман бар. Ал Садық пен Сағын күш-көлік шығарсын. Осылайша біріксеңіздер, әлденеше мойынсерік шығады. Әңгіме тек ауызбірлікте. Еңбектеріңіз жанып, егін бітік шықты екен – қыруар астық аласыздар. Демек, одан қарын тоқ. Ішерліктен артқан астықты қайтеміз деп қауіп ойламаңыздар. Кооперативке өткізесіздер. Ал кооператив

бүгіннің өзінде сіздерге қарызға тұқым, құрал-сайман бермек. Әрине, кооператив шаруасы мардымсыз жарлы-жақыбаймен әуре болмайды, оған да ертеңі сенімді, күш-көлігі сай мойынсеріктер керек...

Бұлар — науқандық жұмыстар. Бәріне қолғабыс етіп, басықасында болу керек. Заман талабы солай. Ал оқыған азамат, көзі ашық жақсылар қырда саусақпен санағандай.

* * *

Әрине, бозбала атаулыға тән серіліктен де жан-жақты өнерлі, өз қатарынан оза оқыған сөдия жігіт құралақан болмаған. Сондай бір жағдаятты кезінде бізге Нұрлан Қасенов ақсақал майын тамыза шерткен еді.

«Қоңыр күздің аяғы-ау деймін, Шорман ауылына әлдеқалай шаруамен барғанымда бидің немересі Зынданың Оспан деген жалшы жігіті мені оңашалап: «Мырзаның еркетотай қызы сені іздеп отыр, жұртқа байқатпай жолық...» — деп сыбырлады. Маған қызық керек, белең бере терезесі алдынан өтіп едім, бойжеткеннің өзі сыртқа шығып, орамалға түйілген бірдемені жанқалтама сүңгітті де: «Сөдия мырзаның жауабын Оспанға айт, өзің маған енді жолама!» — деді. Бар болғыр жап-жас, оң жақта отырған кезі, ал көркемдігін сұрама, хордың қызындай десем артық емес; екі көзі қарақаттай, белі де талшыбықтай бұралған... Сөзге қойдым: сайтан қыз біздің бозбалаға ынтық болып қалған... Қанкежан қыздың хатын оқыды да: «Ұйықтап қалма, ай туа барамыз», — деді. Жазған құлда шаршау жоқ, Қанкені түн ортасында ертіп бардым. Екі атты қалмақша қаңтарып, өзеннің биік жарының астына қалдырып кеттік. Терезені көрсетіп, бүкеңдеп кейін шегінсем — жас серігім қайта шақырды. Сөйтсем, терезесі есіктей еңселі ағаш үйдің жақтауына қолы жетпей діңкелеп тұр екен. Амал қаниша, еңкейіп тұра қалдым да арқама мінгізіп, ішке қарай ытқытып жібердім, сайтан қыз терезені ашып қойыпты...»

Жастардың құмарлық ісі біте ме, ат қалған жарға сері жігітім таң бозара кел ді...»

— Нұр-аға, мұныңыз енді қисынсыздау әңгіме, — деп, мені осы ауылға ертіп келген ғалымның немере інісі Тәрмізи Имантаев ақсақал үй иесіне дау айтып еді.

Нұрекең кенет қиқылдап күліп:

— Әй, сен, Тәрмізи, қызықсың, сонда сен, Қанкежанды еркектің сорлысы еткің келе ме, өзің сияқты можантопай көресің бе? — деп дүрсе қоя берді. — Бос сөз! Қанкежан біздің өмірдің қызық-шыжығын армансыз көрген, құдай тағала оған адам баласына тән қасиетті мол дарытқан. Ол әуелетіп ән салғанда, тыңдаушы жұрт сілтідей тынады, әншілігі сондай! Ал қараңғы үйді жарық қылғандай аппақ борықтай жүзін, нұрлы келбетін, адамды өзіне баурап тұратын сипатын сірә да айтып тауыса алмайсың. Жүрген жері ойын-сауық, білімі

болса – ұшан-теңіз, әмбе өкімет сеніміне ие болып жүрген төре жігітке, өзін айтшы, кім қызықпайды?! Жоқ, Тәрмізи шырақ, ажары түзік қыз-қырқынның оған құмартпағаны кемде-кем...»

Демек, сол қарсаңда жиырманың межесінен өткен жігіттің аяғын шырмап, отау үй түзеудің де уақыты жеткен. Әлбетте, ғасырлар бойы қалыптасқан ата-баба дәстүрінен ол да тысқары қалмаған. Ол істің жөн-жобасы тегінде Қаныштың жас күнінде, «Ағаш үйдегі мектепке» қатынап жүргенде қаланған...

Имантай би әлдебір даулы мәселемен Қарқаралы атырабындағы қалың қаракесек ішіне жолаушылап барып, сірә, қайтар жолда өзіндей дөңгелек дәулетке ие, балалы-шағалы шағын ауылға құдайы қонақ болады. Ауыл иесінің есімі – Смағұл, артық-ауыс сөзге жоқ момын кісі екен. Биге қонақжай ауылдың бәйбішесі ерекше ұнайды, биязы жымыш отырып, отбасының шаруасын түгендеген ебін де аңдаған. Бейтаныс қонақ аттанарда сыр тартып: «Құсжан бәйбіше, біздің үйде бір асыл кездік бар еді, соған лайық қынды сіздің үйден көрдім. Сабақты ине сәтімен деген, бәйбішемді жіберсем – соның жөні қалай болар екен?» – дейді білем. Ақылы кемел әйел қаржас биінің тұспал сөзін бірден ұғып: «Жіберіңіз, бәйбішеңіз көңілімізден шықса, бәлкім, нәумез қайтармаспыз...» – десе керек.

Сол жазда-ақ Нұрым бәйбіше ақсақалының тапсырмасымен атқа қонып, қарғыбауын артынып та, айдатып та барып, Смағұлдың Шәрипа есімді бүлдіршін қызын Қанышқа айттырып, құйрық-бауыр жесіп, құда болып қайтады. Содан бері он шақты жыл өтті. Екі ауылдың арасы жақындамағанмен, көңіл ортақтығы суыған жоқ. Қаныштың оқуы түгесілмей, ауыр сырқатқа ұшырауы ғана бұл істі біржола тындыру мерзімін біршама кейіндете берген-ді. Енді, міне, ұзақ оқу тәмам болып, қызметке шықты. Ел іргесі бүтінделе бастады. Екі жақтағы ата-ана да баяғы уәделерінен шығып, екі жасты қосуға қам жасаған.

Алайда Қаныштың өзі түрліше сылтау айтып, сол шаруаны кейінге ысырады. Қартайған әке-шешесінің көңілін суытып біржола «жоқ» демейді, әлі де оқығысы келетінін айтады, тынымсыз қызметін де көлденең тартып, біраз жаттығайын дейді. Кенжесінің түсініксіз сырғақтауын жаратпаған әкесі күндердің күнінде қамығып отырып, жетпіс бестің қырқасына шыққан, төрден гөрі көрге жуықтаған кексе шағында төс түйістіріп, аспен бекіткен құдалықты бұза алмайтынын, ана дүниеге де әкелік парызын өтеп аттануды қалайтынын төндіре айтып, ақырында: «Сен өзі қалыңдығыңды ұнатпай жүрсең – сол жаққа бір мәрте барып, Шәрипаны көріп, ұнатпасаң – басың азат демейсің бе? Біреудің оң жақта үкілеп ұстап отырған бейкүнә перзентін жіпсіз байлап қойғанымыз қалай болады?» – деген-ді.

Сол сөз түрткі болып, Қаныш Қарқаралыға аттанды. Қалыңдығын көріп, аз-кем тілдескен білем. Бұрынғы уезд орталығындағы қазақ мектебінде бірнеше жыл оқыған, көрік-жүзі толған айдай көңілге толымды, нәркес көз, қыпша бел, сол күнде он тоғызға аяқ басқан Шәрипаның сұлу келбетіне байыпты мінез-құлқы сай екеніне тәнті болады. Айтып-айтпай не керек, салқын қабақ аңартып жүрген сері жігіттің өзі де кенет елігіп, ауылына келген соң әке-шешесіне: «Айтқандарыңыз болсын!» – десе керек. Әрине, қажы ауылының үлкендері жедеғабыл әзірлік жасап, Қарқаралының күншығыс бөктерін қыстайтын Смағұл ауылына сән-салтанатын ондап, жастар тобын аттандырады.

Осы оқиға жайында сол ауылдың ескі көзі Жұмаш Шәдетов ақсақал бертінде бізге мынадай әңгіме айтқан-ды:

«Шәрипа хор қызындай сұлу екен, аппақ, бойшаң, қос бұрымы тоқпақтай, әдемі шолпылары жүрген кезде сылдыр-сылдыр етіп, ақ жібек көйлегі судырап тұрушы еді, үстіне оқалы барқыт қамзол киеді. Біздің Қанке де жігіттің төресі. Құдай тағала екеуін тең ғып жаратқаны хақ. Пәуескелетіп алып келдік, той-думанның басы бет ашар айтылды. Неше күн жайлауда мәре-сәре болдық. Шырлай ата-енесіне, бәрімізге сүйікті келін болды...

Шырлай атануының да мәнісі бар: жаздың мәре-сәре кезінде шаңырақ көтерген жастардың ақ отауы ауылдың басқа үйлерінен жырақтау тігілетін; қоңсы ауылдардың адамдары, шаруа қамдайтын біздер таң сәріден оянамыз, ауыл тыныштығын қадағалаймыз. Күн шығар алдында бір әнші құс жас отау тұсында шырылдайды да тұрады, бірнеше күн дәл солай әндетіп бақты. Көргенімізді Қанке мен Шәрипаға айтып едік, олар жымыып күлді де: «Ол құсқа тиіспеңдер, бақыт құсы шығар, біздің отаудың шаңырағын әдейі таңдап, бақыт әнін, ақ тілегін жырлап шырылдайтын шығар. Әулием, солай емес пе?» – деп Қаныш келіншегіне қарады да қапсыра құшақтады. Біз де қуанып, қоштай күлісіп: «Бақыт құсы шаңырағыңда ғұмыр бойы талмай шырылдасын!» – дестік. Шәрипа аты ұмытылып, жас келінді үлкен-кіші «Шырлай» дейтін болдық.

(Шәрипа Смағұлқызы осынау лақап атпен, Құдай қосқан қосағының өз сөзімен айтқанда, «шаңырағының құты» атанып, 1987 жылға дейін үбірлі-шүбірлі үлкен әулеттің басы болып, ұзақ өмір сүрген – М.С.).

1920 жылдың жазы Сәтбай қажының үрім-бұтағы үшін ерекше қайырлы, мерейлі болды. Ауыл үлкендері оны Шырлай келіннің құтты қадамына жорыған, тек сол ұзағынан болғай дескен-ді: шілде айының басында бала-шағасы мен зайыбы Қамиланы ертіп, ту Семейден Әбікей Зейінұлы келген; бұл кезде ол губерниялық оқу-ағарту бөлімінің меңгерушісі әрі семинариядағы оқытушылық міндетін де мойнына қайтадан артыпты... Әлдекімдердің түртпектеуімен басына бұлт үйіріліп, ақ әскеріне «жол көрсеткен» былтырғы «қылмысы» пәле болып жабысып, Әбдікәрім Жәмінұлы қыстан бері тұрақты жұмыс ала алмай, зықысы шығып жүрген. Оған да кешірім болып, туған ауылына аман-есен оралды. Баянауылға есеп бере барған Бөкеш те тындырымды әрекетіне мақтау естіп, ат-шапан сыйлық алып олжалы қайтады.

Соның бәрі жұрттың кеу-кеулеген құттықтауына ұласып, ақыры Сәтбай ауылының көшбасшы ағасы Имекең төр жайлауға қонған соң ағайын-жекжатқа хабарлап, бұрынғыдай үлкен дырдуға айналдырмай, Қаныштың отау үй болғанына той жасаған.

Орайы келіп тұрғанда жақсылық та тегінде егіздеп туындайды. Сол жылдың қуанышы ерекше мол және қарымды болған. Ең бастысы, қазақ халқы екі ғасыр бойы зарыға күткен бостандықтың алғашқы нышанын сезінді. Бұл – 1920 жылдың 26 тамызы күні Кеңес өкіметі ерекше дабырлап жария еткен, Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңес республикасы құрылғандығы туралы жарлық. Нәтижесінде, соған дейін он тарам бөлікке түсіп, қаншама

әкімшілікке бағынышты болып, «өгей жұрт» теперішін тартқан қалың ел автономия алумен қоса, жер-су бірлігіне де қолы жетті. Ресейдің Сібірдегі әкімшілігіне қараған Семей, Ақмола, теріскей-батыстағы Орынбор губерниясына бағынған Торғай, түстіктегі Жетісу, Сырдария облыстары Түркістан республикасы атанған әкімшіліктен ажырап, ал күнбатыс өңірдегі қазақ уездерінің бәрі енді Кирревкомға қаратылып, шекара шебі де анықталды. Бұл болса - сонау бағзы заманнан исі қазақтың түсінде көріп, өңінде арман еткен, еркіндік аңсаған талай жайсаңы жанын берген, сол үшін қан төккен іс. Тежеулі еркіндік, құқығы мен ділі шектеулі мемлекеттік құрылым. Бұған да тәубе!

Алайда Мәскеудегі үкімет жариялаған ресми жарлық ежелгі қазақ жерінің біртұтас автономия болып шаңырақ көтеруіне жол ашқан жоқ. Сансыз көп кедергілер әр жерден төбе көрсетті. Солардың кейбірін ұлт пайдасына түбегейлі шешуге, сенесіз бе, жамағат, қиян шет түкпірдегі Баянауыл төңкеріс комитетінің мүшесі Қаныш Сәтбаевтың да белсене қатысып, табанды түрде күресуіне тура келеді.

IV

«Ежелгі қазақ жерін бір автономияға жинау» жұмысын Кирревком бір жылға созған. Әділін айтқанда, сол қарсанда бұл оп-оңай жұмыс емес-ті: екі ғасырдан астам уақыт жүйелі түрде жүргізілген отарлау саясатының салдарынан күнбатыс шептегілер – «Астархан қазақтары», «Орынбор қазақтары», «Саратов (Сарытау) қазақтары» және «Царицын қазақтары» атанып, ал түстіктегілер – «Түркістан қазақтары» (оның құрамындағы қомақты ру тайпалары – «Бұхар мен Қоқан қазақтары» немесе «Тәшкент қазақтары»), ал теріскей мен күншығыстағы қалың ел – «Сібір қазақтары» деген жасанды атауға ие болып, біртұтас ел болудан үміті үзілген дәрменсіз жағдайда өмір сүрді... Шындығында, солардың бәрі бір халық – діні, ділі, тілі бір, жеріде әлмисақтан біртұтас қазақтар еді. Тек тағдыр жазуымен, түрлі тарихи жағдаяттармен бір-бірінен қоныстары ажыраған, бірлігі де қожыраған. Енді, міне, сол халық Кеңес үкіметі жариялаған «Ресей қарамағындағы барлық ұлттар тең құқықты» жобасымен дербес автономия алды. Десек те, ұзақ жылдар бойы емін-еркін билік құрған отарлаушы ел екі ғасыр бойы тежеусіз иемденген қисапсыз жерді оп-оңай қайтара ма? Әрине, сулы-нулы аймақтарды басып қалуға тырысқан...

Алайда, «Сібірдегі Ленин» аталған И.Н.Смирнов – басқаруындағы өлкені аса қуатты экономикалық аймаққа айналдыруды жатса-тұрса көксеген тынымсыз қайраткер. Сол мақсат үшін ол байырғы қазақ жерінен де қомақты сыбаға алуды көксеген: Қостанай, Петропавл, Омбы, Көкшетау уездері тұтас қалпында, ал Павлодар уезінің кейбір болыстары және Өскемен уезінің күншығыс бөлігі (Кенді Алтай аталатын, яки кешегі Қатын-Қарағай, Үлкен Нарын, Марқакөл, Күршім аудандары, Зырянов, Риддер және сол қалалардың төңірегіндегі пайдалы қазыналы, ну орманды таулы өңір) Сібір өлкесінде біржола қалуға тиіс... И.Н.Смирновтың соған айтар уәжі: бұл уездерде орыстар

басым тұрады; ал қазақтың саны отыз, көп дегенде қырық пайыздан аспайды; сол өңір Кирреспубликаға берілсе – екі халық өзара сыйыспай, қантөгіс туады-мыс; ең бастысы, өндіріс ошақтарын, тау-кен жұмыстарын Сибревком жедеғабыл жүргізіп, ортақ Отанымыз – Ресей Федерациясын нығайтуға қомақты үлес қосады-мыс, ал қазақтар мал бағу болмаса, өндірісті ойдағыдай өркендете алмайды...

Сібір өлкесі басшысының ұлыорыстық шовинизммен астасқан бұзық ойын қостаушылар аз емес, ең шатағы ондай сатқындар даулы уездердің өзінен де табылған: 1920 жылғы қаңтар айының бас кезінде Павлодар ревкомы Семей губерниясынан бөлініп, Омбыға тікелей бағыну жайында ресми өтініш жолдаған; әрине, Смирнов бұл ұсынысты дереу қолдап, уездің түгел емес, тек қана теріскей бөлігін Сібір өлкесіне біржола «қосуға» нұсқау береді. Жыл басында өрбіген осы кикілжің жазға ұласады. Ревком басшысы П. Поздняк пен оның сенімді қолғанаты, қырғыз-татар секциясының меңгерушісі Асқар Сыздықов уездің Сибревкомға тұтас қосылуын жақтаса, комитет мүшелері Барлыбаев, Балпаңгеров, тағы бір топ қазақ оқығандары Кирреспубликадан ірге бөлуге үзілді-кесілді қарсы шығады. Нәтижесінде, тыныш отырған үлкен уезд екіге жарылып, айтыс-тартысқа душар болған.

«Сібірлік Ленин» бұзық ниетінен айнымай, тамыздың 4-жаңасында «Сібірді аудандарға бөлу» деп атаған қаулыға қол қояды. Ол бойынша Павлодар уезінің теріскейдегі 10 болысы Омбы уезіне қаратылады. Араны ашылған И.Смирнов үшін бұл да аз. Павлодар уезіне қарасты 12 тұзды көлді – Қарабас, Жақсытұз, Шақшантұз, Үлкен Қалқаман, Кіші Қалқаман, Тайқоңыр, Бестұз, Қарасор, Вишневое, Үлкен және Кіші Табылжын, Коряков, оған қоса Шарлақ пен Ертіс аудандарын Омбы уезіне еншілеп, Павлодар қаласы төңірегіндегі елді мекендері мен, тұз өндіретін көлдерімен, орман шаруашылықтарымен Славгород уезіне меншіктеп береді. Сібірдің жаңа шекарасы енді Павлодар уезіндегі Қандыкөлден басталып, Сарыкөл станицасы арқылы осы күнгі Екібастұзды қамтып, оның түстігінен 15 шақырым жердегі Әлгірей сорына дейінгі зор аймақты орап, Ақсу болысын ортан белінен баса отырып шығысқа қарай қиыстай жүріп, ең аяғында Ертісті кесіп өтіп, Жәміш көлінен Славгородқа тікелей шығуға тиіс...

И.Н.Смирнов түпкі ниетін Ресеймен шекараны белгілеуші комиссия мәжілісінде былайша дәлелдепті: *«Аталған көлдерсіз Сібір халқы өмір сүре алмайды, ал Кирреспублика өмір сүреді – олардың иелігінде қаншама тұзды көл қалып отыр... Бұл көлдерден тұз алу үшін біз 125 шақырым темір жол тарттық. Не үшін? Кирреспубликаға тектен-текке бере салу үшін бе? Сол себепті Павлодар уезін Омбыға қарату керек. Біз одан қыруар астық алмақшымыз, ал қазылмақ тұз Орал мен Сібірдің қажетін артығымен өтейді. Артылғанын Қиыр Шығысқа тасып, валютаға айырбастаймыз...»*

Кирревком комиссиясын Сейітқали Меңдешев басқарыпты. *«Сібірліктер көз алартып отырған аймақта тұз ғана емес, ежелгі қазақ ауылдары бар, бұл жерді олар малға жайылым жасап, егін де салып келеді. Кирреспублика осы өңірде ауыл шаруашылығын өрістетпек. Ал сіздер*

мәселені тұз алуға байлап, қасақана ушықтырып отырсыздар... – дей келіп, Кирревком мүшесі әріптестеріне мынадай сауал қойыпты. – Федеративті республикаға қажет тұзды Кирреспублика өндірсе, Сібір өлкесінің экономикасы қандай зиян шегеді? Сіздерге қанша тұз керек – сонша береміз...»

Сібір делегациясы бұл уәжге илікпейді.

Кирревком делегациясы өңбес даудан беті қайтқан соң ұлттар теңдігін аяқасты еткен сібірліктердің өктем пиғылын әшкерелеп, Мәскеуге шағым жолдайды. Бір емес, бірнеше мәрте. Соның бірінде: *«Бұған дейін қарсылық білдіруге құқығы жойылған, үнемі езгіде болған, көшпелі ауыр тұрмыс кешкен халықтың хал-күйін одан әрі төмендету мақсатымен оның байырғы жерін күшпен тартып алу ісі бәз-баяғыдай жүгенсіз түрде өрістен отыр, бұл болса Халком Кеңесінің Қырғыз өлкесін басқару декретіне мүлдем қарама-қарсы әрекет...»* – делінген.

Ең ғажабы, осындай әрекеттер жер-жерде белең беріп отыр, бұл да бәз-баяғы «бөліп ал да билей бер» саясаты мен ұлыорыстық шовинизмнің сарқыншағы: Каспий теңізінен балық аулауды біржола иемдену үшін бергі жағалауынан балықшы қазақтарды сексен шақырым қашыққа көшіріп тастау туралы Астрахань губерниясы ұсыныс жасаса; Маңғыстау түбегіне түрікмендер көз алартады; Тәшкент шәріне қитұрқы жолдармен қолы жеткен соң-ақ оның төңірегіндегі ежелгі қазақ жерлерін қосып алуға өзбектер де жоғары жаққа бірнеше мәрте тілек жолдаған; ал сібірлік көршіміз бұрынғы талабына қосымша «Кирреспубликамен шекара сызығы Ертіс арнасымен жүрсін» деген ұсыныспен Мәскеуге шығуы да үстемшіл пиғылдың, қазақ ұлтын менсінбеудің салдары...

Сол кезде Кирревком құрамында халқымыздың бүгінгі жарқын болашағын көрегендікпен болжап, қалтқысыз сенген ел-сүйер азаматтар жұмыс істегенін ескерту парыз. Олардың дені сол күннің өзінде жоғары білімді әрі экономика мен шаруашылық мәселелеріне білікті жандар екенін көрсеткен. Нақ солар туған жерінің үстін ғана емес, жеті қат астындағы қазына байлығында бағамдай білген. Ең бастысы, сол жайсаңдар туып-өскен өлкенің тұс-тұстан көп жылдар бойы аяусыз тоналып, жателдіктер иелігіне қашан және қандай жағдайда көшкені жайлы шерлі тарихын өте жақсы білген. Сондықтан да бұл ерлер Смирнов сияқтылардың жүгенсіз талабына тойтарыс беруден тайынбаған.

Жер бөлістен өрбіген наразылық ақыр аяғында КСРО Халком Кеңесінің 1920 жылғы тамыз айының 9-10 күнгі мәжілісінде талқыға түседі. Оның жай-жапсарын біз сол мәжіліске қатысып, сібірліктер мүддесін қорғаған Сібревком төрағасының орынбасары В.Соколовтың естелігінен («Сибирские огни» журналы. 1960 жыл. No 4) айқын көреміз:

«ЛЕНИН: Сіз біздің жобаға қарсысыз? Не себепті сіз осынау кеңпейіл де момын халықты ренжіткіңіз келеді?

СОКОЛОВ: Ренжіту? Жоқ, Владимир Ильич, атамаңыз. Біз қырғыз бен Сібір казактарының ежелгі ұлттық кикілжіңі қайта өршімеуін көздегендіктен ұсындық бұл шараны.

ЛЕНИН: Сондықтан да екеуінің арасына шовинистік пиғылмен от тастауды қалайсыз? Ал мұның ұлт араздығын мейлінше қоздырудың ең ұтымды және сыннан өткен жолы екенін әлбетте ескер мейсіз...»

Естелік иесінің айтуынша, Владимир Ильич қазақ делегациясына жақындап келіп, түр-келбеті бұқара халық өкілі екенін аңғартқандай кексе ақсақалдан: *«Киргиз үстемдігіне казактар қалай қарар еді, сіздің халық ше?»* – депті. Ақсақал мүдірместен және орыс тілін белінен баса шүлдірлеп әрі қарапайым жалпақ тілде: *«Быладемер Іліш, ешкімнің билеп-төстеуі қажет емес. Бәз-баяғыдай қоян-қолтық араласып, тып-тыныш өмір сүреміз...»* – деп жауап береді. Кексе адамның ұтымды жауабы бас комиссардың көңілінен шығып, *«Қырғыз автономиясын құру ісіне бәз-баяғы сібірлік өктемдікпен емес, Иван Грозныйдың жаулап алу пиғылымен де емес, Гималайдай құзар биіктен, ағылшындарға тән паңдықтан таза, шынайы коммунистік һәм кеңестік әділ көзқараспен қарау қажеттігін»* байыппен түсіндіреді». Үкімет басшысының пайымдауынша, даулы мәселеде орыс коммунистері бұған дейін езгіде болған, патша итаршылары мен орыс байлары сүліктей сорған аз ұлттардың қазіргі хал-күйіне мейлінше бауырмалдық түйсікпен қарап, келешек тағдырын интернационалдық принциппен шешу керек. Сол себепті ол Дала өлкесінің теріскейі мен шығысын бөлшектемей, Қырғыз автономиясына тұтас қалпында беруге нұсқау етеді.

Сонымен жер дауы Кирревком пайдасына шешіліп, 26 тамыз күні КСРО Халкомының төрағасы қол қойған декрет жария болады. Десек те, Ертіс бойындағы ежелгі қоныс екі жыл бойы Қазақстанға қайтарылмапты.

Сібір ревкомы 1921 жылдың бас кезінде ұлттық-территориялық шекараны белгілеу комиссиясына Павлодар уезін бөлшектеу туралы былтырғы үстем ниетін қайталап, өздері иемденіп отырған тұзды көлдер мен теріскейдегі он болыс елді, Жәміш көліне дейінгі шығыс белдемді Сібір өлкесінде қалдыратынын мәлімдейді. Қазақстандықтар бұл шешімге наразылық жариялап, мәжілісті тастап кетеді.

Комиссияның қайыра бас қосуы 7 сәуір күні өтіпті. Мәжіліс хаттамасынан екі жақтың да тыңғылықты әзірлікпен келіп, аяусыз айтысқаны айқын сезіледі. Сібір тобының сөзін тең құқықты төраға С.Чуцкаев ұстап, ал Қазақстан мүддесін С.Меңдешев қорғапты. Сібірліктер баяғы сөзінен танбайды, тек бұл жолы қарсыластарын тың ұсыныспен малдандыруды ойлап келсе керек, Баянауыл станицасын жаңа уезге орталық етіп, оның иелігіне төңірегіндегі байырғы қазақ жерінен кең қоныстар «беретінін» жария етеді. Қазақ делегациясы үзілді-кесілді қарсы тұрып, Семей губерниясын 20 сәуірден кешіктірмей, біртұтас қалпында қайтаруды талап етеді. Бұл жолғы мәжілістен сібірліктер шығып кетеді.

Даулы мәселе ВЦИК қарауына беріледі. Алайда Бүкілодақтық атқару комитеті асықпайды. Павлодар уезінің тағдыры 1921 жылы да әрі-сәрі қалпында қалады...

Кирреспублика басшылары ешкімге қарыстай жер бермеуге белді бекем байлап, сол үшін жер иесі – бұқара халықты көмекке шақырыпты. Омбымен

іргелес орналасқан даулы он болыста, қазақ қауымы басым отырған елді мекендерде мыңдаған адам қатысқан жиындар, Сібір ревкомының бір жақты шешіміне наразылық митингілері өтеді. Сол күннен бізге жеткен бір айғақ – Майкөл, Тереңкөл, Мұздыкөл және Қызылағаш болыстарының өкілетті жиыны 22 мамыр күні Мәскеуге, В.И.Лениннің атына жолдаған жеделхат: *«Крайне обидно и прискорбно, что мы, природные сыны степи, должны остаться за флагом так долго ожидаемой всем населением свободной Киргизской республики... Сибревком, не будучи знаком с жизнью трудового киргизского населения, не принесет той ожидаемой киргизским народом пользы, как Кирреспублика...»* – Жеделхатта одан әрі дүние жүзі пролетариатының жанашыр көсемі һәм езілген аз ұлттардың қамқоршысы Ленин жолдасқа өздерінің ерекше сенім білдіретіні баса айтылып, – *«...и наши волости будут причислены к Кирреспублике»* деген көкейкесті үміт жеткізілген. Жеделхатқа төрт болыс тұрғындары атынан Арынғазин, Загиров, Нуркин және Байзақов (сірә, соңғы тұлға – атақты Иса ақын) қол қойыпты...

Семей губерниясында қалыптасқан күрделі ахуал, сірә, Кирреспублика басшыларын қатты алаңдатқан. 20 мамырда губерния орталығына КирЦИК төралқасының мүшесі Смағұл Сәдуақасов келіп, төңкеріс комитетінің төрағасы міндетін өз қолына алатынын мәлімдеген. Келесі күні Семейдегі жауапты қызметкерлерді жинап: *«Екі облысты, тәрізі, екіншісі Солтүстік Қазақстанды (О күнде оған осы күнгі Қостанай, Көкшетау, Ақмола және Қарағанды облыстары қараған) Кирреспубликаға жедел қосу мәселесі кезекте тұрғанын, бірақ әлі күнге дейін шешілмегенін, бітімгер комиссияның біраз адамы Омбыға, қалған мүшелері Мәскеуге жүріп кеткенін, экономика ғана емес, әкімшілік мәселелері жөнінен де қиындықтар барлығын, қысқасы, қыс бойы біздің жер-жердегі өкілдіктер табанды қарсылыққа, қасақана ұйымдастырылған қиянатқа тап болып, ештеңе бітіре алмағанын...»* қынжыла хабарлайды. Жиынның хаттамасында губерния деңгейіндегі басшы қызметкерлер Мұхтар Әуезов, Нығмет Нұрмақовтың және бірнеше қайраткердің ой-пікірі тұжырымдай жазылыпты. Сөйлеушілердің мақұл дескен уәжі мынадай: бұл мәселені келесі қысқа қалдыруға болмайды, халық арасына шығып, үгіт-насихатты күшейту қажет; Семей облысы біртұтас қалпында Кирреспубликаға берілуін Мәскеудегі үкіметтен батыл түрде талап ету керек; бұл үшін қанында қазақ қаны бар, кеудесінде намыс оты лаулаған зиялы қауым жеке басының күйбең тірлігін қоя тұрып, даулы болыстарға дереу аттансын, қазақ жерін жырымдауға қарсы тұруға халықты қайткен күнде көтеру қажет!..

Бұған дейін губерниялық комитеттің төрағасы міндетін уақытша атқарған Мұхтар Әуезов ұзақ мерзімге Қарқаралы уезіне аттанады. Ал ол жақтағы жағдай мәз емес-ті: ақгвардияшылардың елде қалған сілімтіктерінің жасырын насихатымен Сібір өлкесінен ажырағысы келмеген жергілікті казак-орыстар бүліншілік ұйымдастырып, белсенді коммунистер мен соларға ниеттес 80 адам қапылыста опат болған-ды; ұлттық намыс-ожданы сол күннің өзінде айқын сезілетін жас қайраткер Әуезовтің төтенше өкілдіктермен сол өңірге жіберілуі, сірә, осы жағдайға

байланысты туған; оған қоса семейлік оқыған азамат Әзімбай Лекеров Қарқаралы уездік ревкомын басқаруға тағайындалады... Нәтижесінде 5 тамыз күні Қарқаралыдан Семейге: «Осы уездегі еңбекші халықтың он мың адам қатысқан жиыны автономия құрылуын ерекше зор қуанышпен, жасампаз іске құлшынған жігер мен құптайды!...» деген жеделхат жолданыпты.

Павлодар уезінде қалыптасқан ахуал Семей губревкомы басшыларын күні-түні сырқыраған ауру тістей мазалап, ұйқысын қашырған жағдайда еді. Сондықтан да бұл уезге олар ерекше назар бөлген: Омбы билеушілері тағайындаған адамдарды ауыстырып, белсенді әрекетімен танылған Ахметолла Барлыбаевты төңкеріс комитетіне төраға етіп, орынбасарлыққа жас қайраткер Нығмет Нұрмақовты, ал Баянауыл ревкомына Ысқақбай Балпаңгеровті тағайындау себебі де әсілі осы өңірді бөлшектемей тұтас қосу мақсатынан өрбіген; 1921 жылдың жазында еңбекші бұқара арасындағы үгіт-насихат жұмысы айрықша күшейтілген.

Соның бірі – КСРО Халком Кеңесінің Қырғыз АССР-ын құру туралы декретінің жария болғанына бір жыл толуын бүкіл халықтық мереке етіп кеңінен тойлау шарасы. Өйткені бұл тойдың мерекелік сипатынан гөрі саяси мәні маңыздырақ: біріншіден, ол қазақ елінің дербес автономия алғандығын дүйім елге жария етеді; екіншіден, әлі күнге дейін бір шаршы метр жері қайтарылмай, қасақана кешеуілдетіліп отырған Семей губерниясында Қазақ автономиясының бір жылдық тойын дүбірлетіп өткізу – Сибревком басшыларының көзіне байланған ноғаланы сылып, өздері ушықтырған мәселеге саяси мән бере қарауға түрткі болады; үшіншіден, екі жақты жүрген үгіттен әрлі-берлі толқуға түскен қыр қазағы біртұтас елге бірігудің нендей игілік екеніне шүбәсіз иланады-мыс...

Сол себепті Баянауылда өтпек той жарлық жарияланған тамызда емес, маусымның орта шеніне жобаланған. Оны әзірлеуші – Баянауылдың төңкеріс комитеті, ал той комиссиясының төрағасы болып жиырма екі жастағы Қаныш Сәтбаев тағайындалады.

Мерзімді күні Баянауылдың күншығыс бөктеріндегі Көбейшілігі деген көгалды алқапқа жалпы қарамы үш жүздей киіз үй тігіледі. Бұлар Ақбеттау, Ақкелін, Атақозы, Баянауыл, Бестау, Қарамола, Қызылтау, Далба және Шақшан болыстарынан жиналған үйлер, бәрі де ас-жабдығымен, күтуші адамдарымен әзірленіп келген. Мерекеге Павлодар, Қарқаралы, Ақмола, Көкшетау уездерінен де ресми қонақтар қатысқан. Ал өнер адамдарынан арнайы шақырылғандар тіпті көп. Солардан қатарында –атақты қазақ палуаны Қажымұқан Мұңайтпасұлы, өрен ақын Иса Байзақұлы, ән дүлдүлі Майра Уәлиқызы. Құрметті меймандар тобын бастаушы – сол күнде сексеннің шебінен өткен Жаяу Мұса Байжанов пен жергілікті тарихшы, ғалым, әдебиетші, пайғамбар жасына сол жылы жеткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.

Комиссия жасаған жоспар бойынша, бұл мереке – біраз жылдан бері ас, той көрмей аласапыран кезеңді бастан кешкен, жапа шеккен еңбекші елдің еңсесін көтеріп, жаңа өмірдің жеңісін, мәңгілік салтанатын паш етуге тиіс...

Міне, жұрт шыдамсыздана күткен ойын басталды. Бәйге аттарының мәреге аттанған шаңы басыла бергенде, киіз үйлердің тасасынан үстіне балалар

тиелген дәу арбаны жаяу сүйреген Қажымұқан палуан шыға келді. Арбаның жан-жағына жабу ұсталған, етегіне тұс-тұстан «Жасасын Қазақ автономиясы!» деген ұран сөздер жазылған. Үгіт арбасы көпшіліктің ортасына келіп тоқтаған кезде сайысқа палуандар шықты. Одан әрі ат үстінде орындалатын ұлт ойындары қызсын – теңге алу, аударыспақ, найза қағысу... Бір мезетте өнер көрсету кезегі әншілер мен ақындарға тиді. Домбырасын төбесінде ойнатып, мінбе үстінде байыздап тұра алмай жас пері Иса жүр:

*Адам адам болғалы,
Бұл қуаныш болған жоқ.
Жер-дүние орнап тұрғалы,
Мұндай сәуле жанған жоқ...*

Өнер көрсету кезегі одан әрі, о күнде нұр-жүзі таймаған уыздай жас, күлім көз, басына шәлі салып, қолына гармонь ұстаған сұлу келіншек көп алдында майысып тұрып:

*Қызы едім Уәлидің Майра атым,
Тартады бозбаланы магнитім, –*

деп, көмейіне жез қоңырау байлап алғандай сыңғырлаған үнімен даланы күмбірлетіп ән шырқағанда, қол соғып, қамшысын қонышына құшырлана ұрмаған бір жан болсайшы. Әсем әнге елтіген жұрт еліге дуылдайды. Ойынды қызықтаушылардың кәрісі Жаяу Мұса да шыдап тұра алмай, қолына домбыра алып:

*Қара басып ерте туып қалғаным-ай,
Күн күліп, қақ төбеден туғанда ай!
Жауыммен белді шешіп айқасар ем,
Түсіріп төбесінен найзағай-жай!.. –*

деп әндетіп қоя беріпті-міс.

Көбей шілігінде өткен тойға жиналған көптің ұлан-асыр қуанышы Семей губревкомына жолданып, «Степная правда» газетінің 1921 жылғы 19 маусымдағы санында жарияланған жеделхатта: «*Кирреспубликаның мерекесіне арналған, бес мың адам қатысқан Баянауыл ауданының жиыны ғасырлар бойғы езгі қамытын сыпырған қазақ халқының азаттық тойы үстінде шынайы шаттанған көңілмен әрі зор мақтаныш сезіммен сіздерге жалынды сәлем жолдайды. Губерниялық өкіметті біздің жиын өзінің барлық күш-қажырын Кирреспубликаның гүлденуіне арнайды деп кәміл сендіреді. Жиналыс сіздерге де алда тұрған ұлы істе, жас қазақ мемлекетінің іргесін нығайту жолында автономияға басшылықты табандылықпен жүзеге асырады деп сенім білдіреді. Жиналыс атынан Сәтбаев, Жүнісов, Боштаев, Әдімов, Жантеміров*», – деген уытты сөздермен бейнеленген.

Ел мүддесі мен жер бірлігін көздеген жанкүйер жандардың тынымсыз әрекеті жеңіспен аяқталды. 1922 жылдың 26 қаңтарында ВЦИК қабылдаған «Кирреспубликаның шекарасы туралы» қаулысына сәйкес, ресейліктер даулап жүрген теріскей-шығыстағы ұлан-байтақ жерлер Қазақстан қарамағына бір-жола көшті. Рас, жоғалтқанымыз да аз емес: Омбы, Орынбор, Астрахань (Астархан), Саратов қалалары ірге тепкен ежелгі ата қоныстарымыздан, Қорған қаласының төңірегі мен Тобыл бойындағы жайлауға шығатын шұрайлы жерлерден, қазіргі Алтай өлкесіндегі Құлынды даласы сияқты шалқар өрістерімізден айрылды... Десек те, саяси ғана емес, тарихи, жағрафиялық мәні жөнінен де ұтысымыз ұлан-асыр. Бұл, тегінде, күні бүгінге дейін игілігін қазақ елі көрген, лайым әлі де көре бермек тарихи шешім болғаны даусыз! Сол тартыста пиғылы тар, өзімшіл әріптестерін тізе бүктірген Алаш арыстарының ерлігі мен біліктілігіне, кемеңгерлігіне еріксіз сүйсінесің. Ленин сынды айбынды, азулы көсемнің алдында қасқайып тұрып, ел мүддесін мәнді айғақтармен қорғаған Ө.Ә.Ермеков бастаған қайсар жандардың қажыр-қайратына қайран қаласың (амал қанша, сол жандардың бәрі де 37-жылдың нәубетінде «халық жауы» атанып, жер жастанды).

(ҚР ҰҒА Тарих институты шығаратын «Отан тарихы» журналының 1999 жылғы №1 санында новосібірлік зерттеушілер М.П. Малышева мен В.С.Познанскийдің «Қ.И. Сәтбаев туралы бір деректі қайыра оқу» деп атаған көлемді мақаласы жарық көрді. *«Бұл жарияланымның мақсаты – Сібір ревкомы мен Қырғыз (Қазақ) АССР-нің ұлттық-территориялық шекарасын 1919-1922 жылдарда межелеу тарихын зерттеу кезінде өзіне мәлім болған көптеген айғақтарға сүйеніп, Медеу Сәрсекеевтің көрнекті ғалым туралы 1980 жылы Мәскеуде жарық көрген тағылымды кітабында тұңғыш жариялап, жұртшылық назарына ұсынған соны деректің жазушы сипатынан гөрі мән-мағынасы ауқымдырақ екенін ашу... Жазушы өз кітабында тәптіштей жазған қызықты дерек, шынын айтқанда, бізге осы тақырыпты одан әрі тереңдете зерттеуге мұрындық болғанын ескертуге тиіспіз. Ақырында біз өзіміз іздеп тапқан мұрағаттық және баспа бетінде жарияланған өзге құжаттарды саралап, шекара жөніндегі тартысқа қазақ қаламгері даралап көрсеткен Қ.И.Сәтбаевпен қоса бірталай ұлы қайраткерлері белсене қатысқанын анықтадық...»* – деген кіріспемен басталған мақала Баянауылдан жолданған жеделхат мәтінін осы жолдар иесі ұсынған түрінде қайталап, жедел хабар соңындағы сөздердің мәнін одан әрі тереңірек ашуға арналған.

Ресейлік ғалымдар Қазақ елі тарихының осы күнге дейін қауым назарынан тысқары болған жабық беттерін түре ашып, Қазақстанның шекара шебі үшін болған айтыс-тартысты, оған қатысушылар әрекетін нақты құжаттар арқылы көрсетіп, ғылыми тұрғыдан жүйелей саралаған. Әсілі, «Сәтбаев» ғұмырнамасының соңғы басылымдарында қосылған деректердің кейбірін біз новосібірлік екі ғалымның осы мақаласынан және Семей МУ-інің баспасы 1999 жылы шығарған М.П.Малышеваның «Сібір мен Қазақстанның ұлттық-территориялық шекарасын белгілеу (1919-1922 жж.)» атты монографиясынан алғанымызды ескертеміз).

* * *

Тынымсыз әрекет үстінде күндер мен түндер шапқан аттай зымырап өтіп жатыр. Бір жылдан аз-ақ асқан қысқа мерзімде қаншама игіліктер жүзеге асты. Жас азамат іс үстінде танылды, әлеумет жұмысына ысылып, едәуір тәжірибе

алды, көп алдында қымсынбай сөйлеуге тіл ұстартты. Бәрінен де пайдалысы, үнемі оқу соңында жүріп өзі елемеген, бәлкім, балалықпен ескермеген – қалың бұқараның, еңбекші елдің тұрмыс-халімен жете танысты, мұң-мұқтажын түсінді... Сахара жұрты өз ауылындағыдай еркін тұрады, еңбек етсе – қарны тоқ, көйлегі көк, көңілі көкте деп ойлайды екен. Даланы жайлаған теңсіздік пен кедейліктің шынайы сиқын ол судья болып ел аралағанда көрді. Жуандардың, әлділердің озбырлығы мен неше түрлі айуандығын білді. Қиянаттың да алуан түрлері болады екен. Ел өміріндегі жаңалықты кімдердің шынайы жақтап, кімдердің ішінен оқ атып сұқтана қарайтыны да оған енді өзге қырынан танылды.

Денсаулығы бұл кезде едәуір оналып қалған. Қыр ауасы шипа болды, көңілі де сергек. Біржола сауыққан сияқты. Әсіресе бұған ол 1921 жылдың көктемінде губхалсоттың шақыруымен Семейге барған сапарында мүлдем иланды. Бұрнағы жылы өзінің тағдырын бір Алланың жазуына сайған дәрігер Разумов кеудесін ұзақ тыңдап, ақырында таңданған жайын жасыра алмай:

– Ғажап! Ғажап! Сірә, көрер жарығың, жас жігіт, әлі де көп екен! - дегенді. Сол сөзімен-ақ науқастың көкейіндегі барлық күдік, сенімсіздікті түріп тастағанын бейкүнә емші сезген жоқ-ты. – Өкпең дерттен арылыпты. Бір жола демеймін, бірақ бұрынғы кінәрат жоқ. Шіркін, Баянауыл жері.. Өкпе дертіне шалдыққандар емделетін жан саясы-ау нағыз!.

Семейден ол әрі қуанып, әрі ойланып қайтады. Қуанышы – кеудесіндегі ауыр дерттен құтылғандығы, көңілін алаңдатып, өрісін ұзатпай жүрген аурудың әрі қараған жайы. Ойланғаны – алдағы өмір қамы. Бүгінгі барлығына, бір күнгі мансап-атаққа мәз болып жүре беру ме?.. Әлде тыныс-талабы бұрынғы замандарға ұқсамайтын жаңа өмірдің ағысына лайық қарекет іздеп, болашаққа қам жасағаны жөн бе?..

Губерниялық сот алқасы өзін текке шақырмапты: «Орыс тіліне аса жетіктігіңіз, тапсырылған 10-учаскенің жұмысын ерекше ықтиятпен және адал атқарғандығыңыз бізді сүйсінтеді, – деген-ді сот алқасының төрағасы сөзін жұмбақтай сөйлеп. – Осының бәрі сізге, Сәтбаев жолдас, ауылдық жерде емес, губерния орталығында, айталық, сот алқасының мүшесі болып қызмет атқаруға міндет артады...»

Жиырма екі жастағы халық сотының көз алдына кенет Баянауылдағы кеңсесінде қаралмай жатқан арыздар кес-кестеп, әлден-ақ қағазбастылыққа көмілген шарасыз жағдайын қамыға есіне алды. Мансабы жоғарылап Губхалсотқа ауысар болса, солардың көлемі еселеп өседі. Ал өзі соның бәрінің ақ-қарасын айырып, үштен екісі өтірік жала болып шығатын арызқойлардың қасақана ұйымдастырған дау-шарына төрелік айтуға жас ғұмырын сарп етуге тиіс. Жоқ, сегіз жыл ұдайы оқу соңына түскенде, сірә, қасқыр жеп кеткен көтерем тайыншасын бақталас көршісінен даулаған пасықтардың арам пиғылын қанағаттандыру үшін жүрмеген шығар? Сондықтан да ол сот төрағасы ұсынысына «ойланайын» деген желеумен қашыртқы жауап айтып, әрең құтылды.

СӨДИЯ МЕН ПРОФЕССОР

I

Том технология институтының профессоры (кейіннен КСРО ҒА-ның толық мүшесі) Михаил Антонович Усовтың Семей губерниясына 1921 жылғы сапары, күнделігінде өзі жазғандай, «кездейсоқ саяхат» емес-ті. Бұдан екі жыл бұрын ол өкпе дертіне ұшыраған. Емдеуші дәрігерлер оған қыр еліне шығып, қазақтардың дәру қымызын тоя ішуге ақыл берген. Соңғы екі жылдың аласапыраны қыр сахарасына шығуға жағдайын келтірмеді, туған өлкесі Бараба даласына барып, әл-қуат жиды. Ал өткен қыс Том тұрғындары үшін ауыр болды: жөндем ас табу әр күннің күрделі мәселесіне айналды; суық пәтерде тұру да күннен-күнге қиындады. Ақыры, шама-шарқы жеткендер аштық кеулей бастаған қаладан тезірек кетудің амалын қарастыруға мәжбүр болды. Сол босқындардың бірі – М.А.Усов. Ежелгі машығы күнделігінің 15 мамыр күнгі жазбасында ол өзінің зейінді шәкірті Ә.Ә.Ермековтің шақыруымен қазақтың қыр сахарасына аттанғанын айтады. Жолшыбай бірқанша бейнет көріп, жүк вагонына отырып, бес тәулік жүріп («жанымды тон мен пима алып қалды» деген сөз де, сірә, сол себепті жазылған), ақыры Семей шәріне тап болады. Ертіс жағасындағы жүдеу қалада бөгелмейді. Әлімхан Әбеуұлының аяғы ауыр келіншегі Рақлиямен үшеуі Шыңғыстау баурайындағы Абай ақынның кіші баласы (*«Ауыл иесі орысша жақсы сөйлейді, зиялы жан, өз ортасында беделі күшті...»*) Тұрағұл Құнанбаевтың ауылына ат басын тірейді. Ежелгі тұрмыс күйі әзірше бұзылмаған қонақжай ауылда геология профессоры бір жарым ай болып, бой дертін едәуір дегдіткен. Бәлкім, одан да ұзағырақ жатар ма еді, кім білсін, бірақ ауыл иесі сол жылы қалаға ұрымтал жерден қыстау сатып алып, соны қысқа қамдау үшін жайлауға шығудан бас тартқан. Усов болса шыбын-шіркей қаптаған ескі қыстауда қалғысы келмейді әрі Семейге келмек үй-ішін қарсы алуды ойлап, Тұрағұл ауылымен 7 шілде күні қош айтысқан...

10 шілде (жексенбі): *«...Алаш қаласына Шыңғыстаудан жайма-шуақ ашық күні келдік. Үй-ішім жап-жақсы пәтерге орналасыпты, қаланың даламен шектескен шеті, енішілеріне тек бір бөлменің жартысы тиген. Ираға (М.А. Усовтың қызы – М. С.) мамырдың аяғында шешек шығыпты, сірә, жеңіл түрі, жүдемеген. Үй ішімде азық-түлігі жұтаң қаладан тезірек кетуге қарсы емес. Ертіс жағасындағы станицалардың біріне бас сауғалауды жөн көрдік. Томға жуық маңда оралуға болмайды, азық-түліктен мүлдем жұтаған деседі...»*

11 шілде (дүйсенбі): *«Өзеннен өтерде қайық жалдап, қалаға шықтым. Қайықшыға 500 сом төледім. Өзеннің қаланы қақ жаратын тұсындағы аралға қалың ағаш өскен, саясы мол тамаша бақ. Әуелі Ә.З. Сәтбаевқа барғаным жөн болды, пәтерінен шығып келеді екен, қақпа алдында кездестік. Денсаулығымды біржола түзеу үшін қыр сахарасында жүре тұруым қажеттігін айтып, мархабатты Ә.З. мені үгіттей бастады. Маған ол үй-ішімді алып, өзімен бірге Павлодар уезіне, Баянауланың теріскей-батыс бөктеріндегі туған ауылына бірге баруды ұсынды. Өзі отбасымен сол жаққа*

бүрсігүні жүрмек ...бір жарым айға демалыс алыпты. Павлодарға дейін кемемен бармақ, одан әрі земство жолымен Баянауылға түседі, одан арғы сапар, айтуынша, қиын емес, ал ауылында біз үшін барлық жағдай бар, тек жеті күнге созылатын жол мекнатына төзсек болғаны...

Ә.З. Сәтбаевпен бірге қырға кетуге Томдағы землемерлер курсы және Сібірді зерттеу қоғамы арқылы ежелгі танысым В.Н.-ның (Виктор Николаевичтің – М.С.) інісі Алексей Николевич Белослюдовтың да әзірленіп жүргенін естідім. Семейге келген кезде ол маған География қоғамының мұражайын көрсеткен, өзі сонда бөлім басқарады. Ал А.Н.Белослюдовқа денсаулығын мықтап нығайту қажет, халі бізден гөрі ауырырақ... Ол да Баянауылдың көркем табиғаты, жомарт елі бізге жайлы болатынын төндіре мақтап, көңілімді алабұртып бақты.

Жолшыбай тәтеміз И.И. Плещееваға соғып шай іштім. Ол кісінде казак-орыс станицаларында жағдайдың қазір мәз емесін, тыныш заманның өзінде сол шіркіндердің жөпшенді кісіге қайырым жасамайтынын есіме салып, көңілімді қонақжай қазақ даласына баруға бұрып бақты... Сонымен үй-ішіммен ақылдаса келе мынадай тұжырымға тоқтадық: 1) қалада сүзек басталған, демек күйіп тұрған Алашта қалу мейлінше қауіпті; 2) геологиялық базаның үйіндегі жағдайымыз мәз емес – бір күні көшеге шығарып тастауы мүмкін; 3) ақшада құн жоқ, жалаң айырбаспен күн көру – сенімсіз тірлік... Сондықтан, не көрсек те тәуекел деп, қырға баралық дестік. Ал жол тауқыметі қиын сияқты. Амал қанша, құдайдың маңдайымызға жазғанын көреміз».

Шілденің 13-і күні кешке таман Семейден кемемен аттанған жолаушылар Павлодарға бір жарым тәулікте келіпті. Алайда уезд орталығында ойламаған кедергіге кезігіп, едәуір бөгелген. Бұрынғы земство жолының жағдайы төзгісіз халде: жегін аттары әбден арыған және өте аз; сол себепті бекеттер арасындағы ат айдаушылар ең алдымен үкімет өкілдерін жеткізеді, ал өздеріндей қыдырмашыларға зарыға күтуге тура келеді... Сол себепті екіге бөлініп, әрқайсысы Баянауылға дейін өз бетімен жетуге уағдаласады. Бір тәуірі, профессор Усовтың жер зерттеуші деген ресми куәлігінің септігі тиіп, Сәтбаев пен Белослюдовтан оның үй-іші бір тәулік бұрын аттанған...

Қайдауыл бекеті, 19 шілде (сейсенбі): «...Бекетші жолға аттануды сағат 13-ке дейін созды. Бізге қойылған самауырдың суы да сонша уақыт қайнады. Шөлдегеніміз сонша, тіліміз таңдайға жабысып қалды. Ми қайнатқан ыстық сағат сайын күшейе түсті, ауаның құрғақтығы қу жанды шыдатар емес. Бекеттің іргесінде тұратын орыс әйелінен Катя (Екатерина Филимо-новна – Усовтың жұбайы – М.С.) сүт сатып алып, қазақ бәйбішесіне ине сыйлап, бір тарелка бауырсақ иемденгені жақсы болды, сонымен оразамызды аштық. Жолға алып шыққан нанымыз көгеріп кетті, ендігі қорегіміз – кепкен нан мен ыстықтан ери бастаған сұйық май... Ақыр аяғында қырық құрсау ескі арбамен жолға шықтық. Қозғалған сәтте-ақ ортаға жегілген асау ат әлденеден үркіп шаба жөнелді. Бір үймеге жеткенде жалт бұрылып, арбаны төңкеріп тастады. Бізді де біраз жерге сүйретті. Дес бергенде

мертіккеннен аманбыз. Қол-аяғымыз тырналып, кей жеріміздің терісі сыдырылғанын бастан құлақ садаға дедік. Бесқұдық бекетінде кездескен кешегі жол серігіміз жарақатымызға йод жағып таңып берген соң іле аттандық...»

Сол күні күнделіктен: «...Жамантұз бекетіне үш шақырым қалғанда арбаның артқы доңғалағы қирап, айдалада шоңқиып отырып қалдық. Мезгіл кешқұрымға тақаған уақыт, күнбатыс шептен алашабыр бұлт пайда болса да, әуе айналып жерге түскендей қапырық ыстық басылар емес. Шөл тағы да қыса бастады. Мұндай шарасыз жағдаятқа бұрын-соңды тап болмаған едім, жаным күйреп, қатты қамықтым...»

Усовтың үй-іші кеш бата әупірімдеп Жамантұзға жетеді.

«...Бұл бекетте бізді аса зарықтырмай, атты бөгеусіз жекті. Тіркеу кітабына қол қойғанымда өзімді осы сапарға еліктірген серіктерімнің маған қалдырған хатын тауып алдым: сөйтсем, Ә.З. мен А.Н. Жамантұздан кеше кешкілікте, бізден сәл бұрын аттаныпты, ал Қалқаман бекетінде тіпті ұзағырақ отырыпты... Олар да жегуге ат таба алмай, Ермакта (қазіргі Ақсу айлағы – М.С.) көп уақыт тосып, ақыры 18.06. күні шығыпты...

21 шілде (бейсенбі): «...Баянаула сілемін таң азғара көрдік. Анығында Қайдауыл бекетінен аттанған кезде-ақ мұнартқан тау сілемін аңғарғанбыз. Енді міне, Қарасордан шыққалы көк-жасыл тау реңі айқыңдала түсіп, соның баурайына тезірек жетуге ынтық болдық... Қарасордан ат ауыстырған Сәтбаев пен Белослюдов қайда тоқтайтынымызды ескерткен хат қалдырыпты. Жәмшік киргизға бізді кешіктірмей жеткіз деп тапсырыпты.

Тау бөктеріне ымырт үйіріле бастаған кезде жеттік. Екі атта болдырды, жаяу жүруімізге тура келді... Ә.З.-ның хаты бойынша Баянаулда халық соты болып істейтін немере інісі Қаныш Сәтбаевтың пәтеріне жетіп, ауыр сапардың қиын бөлігін артқа қалдырғанымызға тәубе дедік...»

* * *

Етегіне қалың қарағай өскен биік жартастың желкесінен көлге қараған профессор Усов ойланып қалды. Кеше бір сөзінде жас судья: «Жасыбай көлі халықтың көз жасынан жаралған деп біздің ел аңыз етеді. Жай Жасыбай емес, жасқа бай Жасыбай», – деп еді. Шынында да солай ма?.. Сұлулығына көз тоймайды. Қай тұсынан қарасаң да – таңғажайып сурет. Жағадағы жартастар мөлдір көл түбінде дірілдеп; ну қарағай қара ормандай сап түзеп; төңкерілген көк аспан тереңнен қайта мөлдіреп; соның бәрін қаз-қалпында қайыра бейнелеп, көз тұндырған айна көл. Бейне бір сырлы аяқтың түбінде тұнып қалған мөлдір тамшы дерсің.

– Бұл көл үшін қазақ пен қалмақ жұрты талай мәрте кес-кілескен. Көлдің әуелгі аты Шойын екен. Қалмақ елі оны Шойын деген батырына еншілеп беріп, «аты да, заты да сенікі» деп күн-түн күзеттіреді-міс. Күндердің күнінде одан қазақтар тартып алады. Кек сақтаған Шойын жасырын келіп, ұйықтап

жатқан Жасыбай мен оның айнымас серігі Киік мергенді садақпен атып өлтіреді, – деп сыр шерткен-ді кіші Сәтбаев.

Кеше кеште жаңа танысымен Жасыбай асуына барған. Батыр жерленді деген жертасты да көрді. Шоқтығына бір топ қайың өскен биік асу. Соның үстінде ұйықтап кеткен алып кісіге ұқсаған үйме тас. Әлденеше ғасырлар бойы су шайып, жел ұңғып, осындай пішінге келтірген. Өзін мейірбан пейілмен қарсы алған бауырмал елдің қиялмен өрген аңызын ғылыми нанымсыз деп салған жерден жоққа шығаруға дәті бармады. Көл жағасына қайтып келе жатқанда ғана, жас кезінде, 1906 жылы, ұстазы, атақты жиһангер В.А.Обручевпен Жоңғарияға жасаған саяхаты жайында көл-көсір әңгіме шертті.

– Бір күні біз иесіз далада таңғажайып қалаға тап болдық. Қала болғанда қандай?! Жарыса салынған көшелерде есеп жоқ. Қаз-қатар сап түзеген үйлері де керемет. Бойы сорайған мұнаралар да мол. Аумағы ат шаптырым кең алаңдарда серейіп тұрған ескерткіштер қаншама десеңші! Қоржиган аюда, жоны күдірейген жолбарыс та бар, қашып бара жатқан дала аңдары бейнеленген кескіндер ше?! Ат басы, дулыға киген адам басы, қарауылда тұрған арқардың құлжасы, түйелі керуен... Бірінен-бірі асып, сап түзеген алуан мүсіндер. Жер хайуанаттарының түр-түрінен мұрағат жиған зоологиялық мұражай дерсің құдды. Бәрінен де ғажабы сол – қаланың өлі күйі еді Оның тас көшелерінен бірде-бір тірі пенде иә жәндік кездестірмеуіміз бізді әр алуан ойға бөлегенді. Әлдеқандай бір апаттан соның бәрі қас қағымда мерт болып, тас бейнеге айналып қатып қалғандай... Шындығында, бұл қаланы миллион жылғы үздіксіз процесте жел мен су түзеген, адамзат әрекетінсіз-ақ шебер табиғат өзінше мүсіндеген. Сол себепті Эол деп жел құдайының есімімен атапты...

Профессордың әңгімесін Қаныш үнсіз тыңдаған.

– Михаил Антонович, біздің Баянауыл төңірегінде ондай тас қалалар жоқ, бірақ, өзіңіз айтқандай, әр түрлі хайуанаттар бейнесіндегі тас мүсіндер өте көп. Кейбірін көрсетуге болады, – деді сәлден соң.

– Әлбетте, бүгін емес, Қаныш шырақ...

– Мақұл, қалауыңыз білсін.

Профессор жас серігінің албыраған нұрлы жүзін есіне алды. «Бір көргеннен-ақ өзіне баурап алатын мейірбан адамдар болады. Мына судья да сондай жаны жомарт жас, – деп ойлаған-ды Усов. – Сөзіне бекем, тиянақты жігіт сияқты. Жап-жас қалпымен қазылық жұмысқа қалайша келіскен? Түсініксіз гәп. Мұндай жас судьялар жазу-сызуы, заң-қарары баяғыда қалыптасқан орыс, Еуропа жұртында да жоқ. Сірә, бұл да сыры өзіне беймағлұм дала халқының жұмбақ мінезінің бірі...»

Қапелімде алыс қиянға аттанып, соның азабын апта бойы үй-ішімен тартқанда, қаншама қапа болды. Шындығында жол бейнеті артығымен өтелді. Кешелі-бүгінде Баянауланың іші-сыртын аралап, Сабындыкөл мен Жасыбайдың саф ауасына мейірі қанып, көптен бері көрмеген, кешпеген рахат сезімге бөленуде. Соның бәрінен де қазақ даласынан қаншама жаңа достар тапқанын айтсаңшы! Семейге келгенде ат басын тіреген жері – мұғалімдер семинариясының шағын бөлмесі еді. Сонда жатып мейірбан жүзді екі азаматпен кездейсоқ танысты. (*«Губерниялық оқу бөлімін басқаратын Әбікей Зейінұлы*

Сәтбаев пен губхалсоттың мүшесі Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев – өте-мөте инабатты зиялылар...» деген сипаттама профессордың күнделігіне сол кезде түскен). Ақырында міне, Әбікей Зейінұлының ынтасымен қиыр түкпірдегі Баянаулаға тап болды.

Орыс қауымының оқымысты өкілдерімен ертеден қарым-қатынасы бар Сәтбай ауылы Том шәрінен қу жанына сауға тілеп шыққан, денсаулығы дімкәс ғалымға қолдан келгенше жағдай туғызуға тырысқан: *«...Оңаша тігілген киіз үйдемін, баспанам жұмыртқадай аппақ, тап-таза, кішкене болған соң ба, іші сондай жылы... Таңертең майға былғап бауырсақпен шай ішеміз, одан кейін сыртқа шығып, күнге қыздырынамын, сол кезде қымыз ішуге шақырады. Күн сайын 8 кесе немесе 10 құлақ ішемін, одан кейін – ұйқы... Күн аралатып аңға шығамыз, көбіне арқар мен қоянға. Күн аралатып қонаққа барамыз. Ауыл иесін, бізді де құрметтеушілер көп-ақ, туыстары да мол. Тек бір ғәпке ғана көндіге алмай жүрмін: ұйқыға жатарда етке сылқия тою...»* (26 мамыр және 12 маусымдағы күнделік жазбалардан).

Ғажапты қараңыз: Шыңғыстау бөктерінде көзі көрген риясыз ілтипатқа қазақ даласының екінші түкпірінде қайыра кезікті. Ой-парасаты, инабат - қылығы, мейірбан пейілі Тұрағұл Ибрагимұлын айнытпай қайталағандай аса ізетті ағайынды Сәтбаевтармен табысты. Иә, осынау аса қайырымды, қонаққа барын беріп, жайлы қызмет ету үшін туғандай кеңпейіл жандар болмаса, биыл өзі қайтер еді? Шындығында, сонау мамыр айының ортасынан беріде күллі қазақ қауымының аса қонақжай және дегдар екі ауылы өзін ежелгі тамыр-танысындай таза пейілмен қарсы алып, құрмет көрсетіп жатыр. Ал өзі? Осы кеңғабыл даланы ғасырлар бойы мекен еткен адамдарды біле ме? Адамдар дейді, шексіз кең де мынадай көрікті көл, ақар-шақар таулары бар дала сырын ұғуға тырысып қаншалықты ой бөлді?.. Студент шағында, ғасырдың бас кезінде білікті ұстазы В.А. Обручевтің қасына еріп, Жоңғар жотасына саяхатқа аттанарда қазақ даласын, соның Ертіс жағасынан Тарбағатайға дейінгі кең саласын, одан да арғы түкпіріне бойлап, неше мәрте кесіп өтті. Әрине, сапар үстінде көрген-білгенін күнделік дәптеріне түртіп отырған. Бақса, сол кезде көрдім, білдім, ұқтым дегені әншейін екен. Неше тәулік жүргенде таусылмайтын бұлдырсыз иен жазықта, тігерге тұғыры жоқ сұрықсыз өңірде нақ мынадай тұнған ну орман, мөлдір көл, жер жәннатын кезіктірем деп ойлап па еді? Өзі көзімен көрмесе, соған сенер ме? Ал егер осы өңірдің жаратылыс құпиясына геологиялық тұрғыдан үңілер болса?..

Ымырт үйіріліп, тау ішін қара көлеңке көмкере бастады. Геология профессоры көл айдынына сүйсіне көз тастап, аттары қалған еңіске өзі аяқ суытып отырған оқшау жартастан туралай тартты.

Сібірдің ақсүйек қауымы Баянаула атырабына жаз шыға, тіпті сонау Новониколаев, Том, Омбыдан үй ішімен саяхаттап келіп, Жасыбай жағасында бірер апта тынығуды әдетке айналдырғанына талай жыл болыпты. Тау етегін ежелден қоныс еткен жергілікті тұрғындар да саяхатшыларға киіз үй тігіп беріп, ас дайындап, шәрбат қымыз сатып қызмет көрсетуді дағды еткен-ді. Өйткені бұл екі жақты тиімді кәсіп. Алайда 1914 жылдың жазынан бері Сібірден келушілер сиреді, ұрымтал тұрған Павлодардың өзінен оқта-текте ат

басын бұрады. Кешегі аумалы-төкпелі жылдарда көл жағасы мүлдем құлазып, көшкен елдің жұртындай болып босап қалған-ды. Тек биыл, Сібірдің зиялы қауымы бәз-баяғы әдетін қайыра жаңғыртуды жөн көрсе керек, там-тұмдап келе бастаған. Усовтар отбасы – солардың алды еді...

Қаныш сөзінде тұрды. Бір күні сайланып келіп, Белослюдов пен Усовты серуенге шақырды. Саяхаттың бағыт-бағдарын ғана емес, керек-жарағын да ойластыра келіпті: жетегінде ерттеулі қос ат; қоржын басын азыққа сықап, ішетін сусынға дейін ұмытпаған... Сол жолы үшеуі Торайғыр көлінің жағасына қонып, ертеңінде Мойылдыбұлақ, Айнабұлақты кезеді. Сарыадырдағы мыс кенішіне апарып, ертеректе Степан Попов, Артемий Деровтар қақтырған белгі-қазықтарды көрсетіп, ең аяғында Александровка (Қандықарасу) зауытының жұртына апарып, бір кезде мыс ағызған шарпу пешінің орнын шұқылап, сол жерде шашылып жатқан көк тастардың бірқаншасын тауып берген. Рас, оқымысты қонақ соның бәріне қызықпады. Қандай бір әдемі тастарды әрлі-берлі аударып көреді де, кейбірінің ғана бір мұртын сындырып, тинәмдай бөлігін қағазға орап, қайдан, қашан алынғанын жазып, қоржынына сүңгітеді... Ал «Кемпірбас», «Түйеөркеш» атанған тас мүсіндерді көргенде Михаил Антонович, серіктері күткендей, ешқандай қызығу аңғартқан жоқ, бір айналып өтті де, ерін

ұшымен ғана «түсінікті» дегендей болды. Бір ғажабы, кен тасы алынған қазаншұңқырлар табанына түскенде ғалым қонақ сабырынан айырылып, құтты бір алтын көмбесін көргендей қутыңдап кетер еді.

Қаныш үшін бұл да жұмбақ, әсіресе тас білгірі атанған профессордың тау жынысы мен жер қыртысына шұқшия үңілген сәттегі бет құбылысы. Сөдия жігіттің өзі де бала күнінде түрлі-түсті тастар жинауға құмар болған. Солардың тек қарабұжыр жер тастарынан өзгешелігіне қызығатын-ды. Иә, сонсоң шымқай ақ тастарды бір-біріне соғып, қараңғы үйде от ұшқындарын жаңбырша шашу үшін. Ал қазір ол ермектен тыйылды. Қазы атанып, ел дауына төрелік айтып жүрген естияр жігітке бұл жараспайтын қылық. Алайда саркідір тартқан Михаил Антоновичтің мына қылығы, түрлі-түсті тастарға балаша қызығуы, ұзақ уақыт құмарта көруі – Қанышты таңғалдырғаны соншалық, бала күнгі құмар ісіне қайтып оралғандай болып, білімпаз қонағының қам-қарекетіне қызыға бастады. «Апырай, үп-үлкен кісі, салиқа ғалым басымен бұл тастардан не іздейді? Не үшін соншама құмартады? Тылсым жаратылыстың қандай құпиясын білмек?..» – деп ойға түседі...

Алғашқы сапарда-ақ Михаил Антонович жолсеріктерін таңғалдырған ғажап әңгіме шертті. Баянаула құмға айналып шөге бастаған кәрі тау; осы жерде ерте замандарда шалқыған теңіз болған; дәуірлер көшінің алғашқы кезеңінде әлгі теңіз кері қайтқан; бәлкім әлдеқандай бір жанартаулық құбылыс, әлде жер сілкіну әсерінен жақпар тасты қыртыстың кенет жоғарыға көтерілуі де ықтимал; әлденеше мың ғасыр теңіз танабында жатқан тастарды су шайып, соңынан жел ұңғып, миллиондаған жылғы эрозиядан соң алуан бейнелі кескінге түскен; Жасыбай төңірегіндегі тас мүсіндердің құпиясы да осында...

Осының бәрін ғалым қонақ ертегідей қызықты етіп әңгімелеген кезде жас сөдияның көзі жайнай түсіп, Усовқа ынтызарлана қарайды. Тағы да

айта түсіңіз дегендей ілтипат білдіреді. Бір әңгіме үстінде ол жер құрылысының жаралу тегі жайында аз-маз мағлұматы барын, Семейде білім алғанда, мұғалімдер курсына жаратылыстану пәнінен дәріс оқығанда қосымша танысқан кітаптардан табиғаттың бірталай құпия сырына көкірегі ашылғанын ескерткен-ді. Сөйтсе де жер жаратылысы мен оның даму тарихы туралы қарапайым тілмен ұғынықты етіп әрі соншалықты қызықты әңгімелеуге болады деп ешқашан ойламағанын мойындап:

– Көңілімдегі көп күмәнді сейілтіп тастадыңыз. Көп рақмет сізге, Михаил Антонович! – деген-ді тебірене сөйлеп. – Білімді деп мына сізді айту керек! Біздікі не, телегей теңіз жағасынан құдық қазғандай қазғандай әншейін нәрсе, сауатымызды ашып, екі-үш ауыз сөзбен арыз жаза білгенге мәз болған жалған мадақ...

II

Алғашқы күннен-ақ әңгімелері жарасып тіл табысқан оқымысты қонақ пен судья жігіт бірер аптаға дейін қайыра кезіге алмады. Павлодардан сот төралқасы келіп қалды да, асығыс қарайтын жұмыстар болып, Қызылтау, Желтау төңірегіндегі ауылдарға баруға мәжбүр болды. Ал Белослюдов Усовтың үй-ішімен Әбікей Зейінұлына ілесіп, төр жайлауға ұзап кеткен Сәтбай ауылына аттанған-ды.

Ауылды олар Батпақкөлдің күншығыс беткейінде отырғанда, Амантау деген жерде қуып жеткен. М.А. Усовтың күнделігіндегі жазбаларға қарағанда, қажы әулеті Нияз тауларына биыл жете алмапты: жүк тиейтін арбалары жетіспеген; жарамдыларын төңкеріс комитетінің дайындаушы агенттері тәркілеп әкеткен; ал қолда қалғандары ұзақ жолға жарамсыз болған; сол себепті Сәтбайға қарасты екі ауыл үлкен үйлерін, ауыр жүктерін қыстауда қалдырып, жайлауға жеңіл-желпі шыққан. Сөйтсе де, сырықтай ұзын, жүдеу өнді орыс қонаққа олар дербес үй тігіп, барынша құрмет көрсетеді. Рас, қырдың халі биыл қоңыртөбел. Станицаның казак-орыстары былтырғы астығын сатуға шығарған жоқ. Мойынсеріктердің азын-аулақ өнімі өздерінен аспады. Оның зардабын қазақ ауылдары көрді, ұн еттен де қымбат болып, жайлауға шамалы қормен аттанған. Мал басы да неше жылға созылған аумалы-төкпелі заманда күрт кеміп кеткен-ді. Бірақ бір келген сыйлы қонаққа қажы ауылы ет пен қымыз тауып бере алады...

Бір тәуірі, қонақтың өзі ауыл иелерінің қысылшаң жайын сезген тәрізді, сол күйді өздері қиындата түскеніне қысылғандай кішіпейіл қылық танытты. Сәлемдескенде үлкенге де, кішіге де ізетпен бас иіп, әйелдерге жол беріп елпілдеп тұрады. Күн сайынғы айнымас әдеті: ұйқыдан тұра сала, әдетте бұл – күн көтерілген ертеңгілік мезгіл, қозыкөш жерге қыдырып келеді – атқа мінбейді; тек қана жаяу жүреді; қайтып келген соң белуардан шешініп көлге түседі; іле-шала қаймақ қатқан қазақы шайға отырады; түске дейін ол кісіні мазалауға болмайды, айтуынша, бұл мезгіл өзі үшін «ең өнімді жұмыс сағаты!..» Киіз үйдің іргесі тұрулі, түңлік көлеңке жақтан ашылған. Оқымысты мейман кешелі-бүгінде төңіректен терген неше алуан тас сынықтарын алдына тізіп

қойып, бар ынтасы соларға ғана ауып, сипаттап жазуға беріледі. Жаздың табақтай күні жылжып келіп тас төбеге шыққанда, үй іргесінен қам көңіл жұбайының: «Михаил Антонович, қасиетті қымызды тосқызуға болмайды, жүр енді!» – деген жайдары үні естіледі. Ен жайлаудың дәру қымызын олар асықпай отырып, әңгімеге емін-еркін беріліп, мұндай кезде «ертекші Алексей» – Алексей Николаевич те шабыттана сөйлеп, шер тарқатып қалады (бірақ оның халі сол жазда онша емес – кеуде дерті меңдеп, бойын аса жазғызбаған), әбден сіңіре ішеді. Түстен кейін бұл қауымды ауылда ұстай алмайсың. Тазы ертіп, құс салып, айналадағы өзен-көлдерді жағалап, қызыл іңірге дейін саят құрып қызыққа батады. Ауылдан еретіндер – Әбікей Зейінұлы, Мағаз бен Бөкеш. Бөкештің Қарашаңырағы сол жазда аса бабында болған. Жұдырықтай қаршыға маңайдағы сулардан құс қоймай, бұйырғанын ілуден жаңылмаған. Даланың сұр қояны да сол жазда қойша өрген ерекше жыл еді, бір жолы Үлкен Амантау бауырынан жеті қоян алып, олжалы қайтқаны профессорды ерекше сүйсінткенін 26 шілдедегі күнделігінен оқи мыз...

Салт атпен серуенге жолбасшы болып көбіне Қаныштың ағалары Әбсәләм мен Бөкеш шығады, екеуі де кәнігі саятшылар. Әрине, қанжығалары үйрек-қаздан құр қайтпайды. Ғалым қонақтың қоржыны жол-жөнекей өзі терген жыныстарына толы болады. Кейде осы машықты Михаил Антоновичтің өзі бұзады: ауыл жастары алтыбақан құрып, ойын-сауық ұйымдастырғанда, Алексей Николаевич пен Михаил Антонович ұйқыны ұмытып, жуан ортасында жүреді; Белослюдов қазақшаға судай, қазақ әндеріне де қара жаяу емес; ал Томнан келген қонақ әннің сөзін түсінбесе де әуеніне қосылып, көңіл сергітуді ерекше ұнатады; кейбір сәтте Екатерина Филимоновна екеуі бейтарап тыңдаушы болып қарап тұрмай, ән ырғағына ілесіп билей жөнеледі. Ира Усова болса күні ұзын ат үстінен түспейді, әрине, оған жуас ат ерттеледі...

Профессордың дімкәс кеудесіне жайлау ауасы дәру болды, дала төсіндегі мамыражай тыныштық, шипалы қымызды ертелі-кеш ішуі де жұғымды болып, қалайда ол кеудесін ауық-ауық шанышатын кінәратын осы жаққа келгелі ұмытып, арық денесі қоң жия бастады. Кітап-қағаз ақтаруды азайтып, көгалды жерге малдас құрып отырып, ауыл үлкендерімен сұхбат құрып, көл жағалап қыдыру ды бұрынғыдан да жиілеткен.

30 шілде (сенбі): «...Күн кешегіден де ыстық. Қаныштың үлкен ағасының отау үйінде қонақ болдық. Ерекше инабатпен жақсы күтті...»

2 тамыз (сейсенбі): «Өзенді өрлеп, порфириттер мен фильзиттерден (тау жыныстары – М.С.) құралған жотаның бөктерінен бүлдірген теруге бардық. Әйелдер мен балалар тарантаспен барды, ал еркектер салт атпен. Бүлдіргенді аз тердік, биыл жөнді шықпапты, бірақ едәуір жерге бой жазып қайттық... Түнде күн күркіреп, сіркіреп жаңбыр жауды».

Бейсенбі, 4 тамыз күнгі жазу тым қысқа: «Кешке таман Баянауыл ауданының милиция бастығы келіп, құжаттарымыз бен жол қағаздарымызды тексерді. Ә.З.-ны әлдебір шатақ іс үшін ауданға шақыра келгенін естіп, қатты қамықтық...». Келесі күн бұлтты болып, күні бойы жаңбыр жауыпты. Сәтбай

ауылы сол күні Ақши өзенінің жағасына жұрт ауыстырған. «...Арбаның дертесін көтеріп, оған шаңырақты сүйеп, жан-жағына жүк теңдерін қаумалап үйіп, соның бәрін сыртынан қабаттап киіз жауып, уақытша баспана тұрғызып берді. Үй-ішімізбен түгел сыйдық, қысылмай жатып, рахаттана ұйықтап шықтық...» – депті күнделік жүргізуші.

6 тамыз (сенбі): «Саумалкөл аталған батпақты көл жағасына келіп жайғастық. Ауыл іргесіндегі жота жоғарғы карбон дәуірінде жаралған әктастан түзілген, кей тұсы құмға айналып мүжіле бастапты... Түске таман, Баянауылға аттанбақ Ә.З.-дан басқамыз, осы көлдің арғы шетінде отырған Зында Шормановтың ауылына қонаққа бардық. Оны Ертістің сол жағасындағы қазақтардың ең байы деседі, иелігінде 1500 жылқы, 1000 қойы бар екен, бірақ сараң болса керек, үй жиһазы жұтаң, бізге сойғаны – кәрі саулық. Ал бауырсағы мол болды, шай ішкенде дастарханға одан өзге ештеңе қойған жоқ...»

Бір сүреңді күндер мен түндер керуендей баяу жылжып өтіп жатыр. Қонаққа күн сайын барады, өздері де жиі шақырады. Сәтбай қажының екі ауылында қаншама шаңырақ бар, бала-шаға болмаса, солардың бірде-бірі бос отырмайды, бәрінің міндетті шаруасы жетіп артылады – қолындағы азын-аулақ мал қамы, соны бағу, жиі-жиі мазалайтын бөріден қору. Өйтпесе тіршілік қорегін қайдан табады?

Жат жұрттық қонаққа ауыл иелері әбден үйренді, ауыл адамындай көріп, күйбең тірліктің оны-мұнысын жасырмайтын болды...

9 тамыз (сейсенбі): «Күн ашылды. Қаныш келді, жолшыбай Зында Чурмановтың ауылына түнепті, жылы күртешесін ұрлатып алыпты. Кешкі асты соның отауында іштік...»

Кіші Сәтбаевтың келуімен қонақтардың дағдылы тірлігі күрт өзгерді. Содан бір күн бұрын Әбікей Зейінұлы Баянауылдан аман-есен оралған, ОГПУ-дың қырағы тергеушілері түкке тұрмайтын күдік үшін бекер әурелеген. Айтуынша, жайлаудағы жұртқа азық-түлік салығын төлемендер деп теріс-қағыс үгіт айтқан-мыс...

12 тамыз күнгі күнделікте: «Күн күркіреп, найзағай ойнады. Қаныш бізге концерт көрсетті, соңынан бәріміз қосылып, кәдімгідей хор жасап, кешкі ас піскенше ән шырқадық», – деген ақпар айтылған.

Бес күннен кейін өнерпаз жастар өнерін қонақтар тағы да тамашалайды, тек бұл жолы бір бөлімді сықақ ойынды қызықтапты. Оның аяғы Еуропаша әзірленген кешкі асқа ұласыпты.

13 тамыз (сенбі): «Бір қауым кісі боп, әйелдерді де ертіп, Чурмановтардың үлкені, әкесі полковник шенін алған Сәдуақас Мұсаұлының ауылына қонаққа бардық... Өр көкірек Зындаға қарағанда, бұл ақсақал кішіпейіл, тұрмысы тәп-тәуір, дастарханы да молырақ. Еуропалық рәсімді сақтауға тырысады, үстел басында асты ең алдымен әйелдерге бергізді...»

15 тамыз (дүйсенбі): «Үш тәулікке созылатын мұсылмандар мейрамы Құрбан айттың бүгін алғашқы күні. Әрбір шаңырақ құрмалдық жасап, еркек қой сойды. Соңынан ана дүниеге барғанда осы құрмалдық малына «мініп», жолшыбайғы қылкөпірден аман-есен өтіп, жаны жұмаққа жетеді-міс. Әр үйге бас сұғып, қымыз ішіп, айт рәсімін жасадық. Ауқатты қазақтар тәуір бешипент, бөріктерін киіп, сәнденіп шықты. Біз де солай істеп, ауыл дәстүріне ізет білдірдік...»

17 тамыз (сәрсенбі): «Ауа райы бұлыңғыр. Қаныш келіп, бір бөлімнен тұратын ойын көрсетті. Оған қатысқандар – өз ауылының адамдары, екі жігіт сөдия тобынан ойнады. Кешкі асты өз отауында, еуропаша әзірленген тағаммен бергізді. А.Н.Белослюдов Чурмановтарға қонаққа барғаннан бері күйі болмай жатып қалды. Қымыз ішуді тоқтатты, ыстық ас ішуіне болмайды, өйткені қан түкіріп жатыр...»

18 тамыз (бейсенбі): «Күн бұлыңғыр. Біздің ауылға Сәдуақас Шорманов пен күйеу баласы, Том университетін... бітірген дәрігер Сейітов (Асылбек Жұманұлы – М.С.) қонаққа келді...»

Әдетте Қаныш өз ауылында екі-үш тәулік болып, содан кейін ат басын көпке дейін бұрмайтын еді. Биыл одан айныды: үш-төрт күнді жұмыс қарауға жұмсайды да, іле-шала қайтып оралатын болды; қыр елі, өз ауылы да ескі тарихты көзбен көргендей етіп төндіре айтатын есті қарттардан арылмаған; олармен әңгімелесу – жас қайраткер үшін тас қайнардан мұздай су ішіп, мейірің қанғандай әсерге бөленесің; ал Михаил Антоновичпен сұхбат құру – мүлдем жаңа дүние сырын ашып, бел астында қалған кешегі заман емес, одан да алыс, миллион жылдар бұрынғы тас дәуірлерге жетелеп, қиял құсын қомдағандай заңғар шығандарға көтереді. Иә, сол жазда ол көптен бері шынайы ақылгөй жанға жолыққанын жан-тәнімен сезіп, соны да тағдыр сыйы деп, әрдайым тәнті көңілмен ынтыға тыңдауға асығып тұратын болды. Ең ғажабы, ақылман профессордың тыңдаушысын еріксіз еліктірер әңгімесінде шек болмайды. Білімі ұшан-теңіз, соның бәрін қайдан білген деп еріксіз сүйсінесің!..

Сібір түкпіріндегі шағын қала Бараба гимназиясын тәмамдаған соң Том институтында оқып, В.А. Обручев негізін қалаған геология кафедрасында тәлім алып, ғылым жолына түскен. Жасы отызға ілінбей ғылым магистрі атанған, 1913 жылдан геология профессоры. Бүкіл ресейлік Геология комитетінің Сібір бөлімшесін басқарады. Ал мен?.. Дала халқының сауатын ашар мұғалім болуға әзірленіп жүріп, атқамінер көп қазақтың бірі атанып, міне, ел дауына төрелік айтар халық сотымын. Жаңа заманның адуын жаршысы, езілген көптің қорғаушысы, күштілерден опық жеген шерменделерді әділ үкіммен жарылқаушы болғаным – жұрт разы, өзім де мәзбін. Шындығында, сол бір күндік оңғақ тірлік...

Бір жолы Усов екеуі серуенге оңаша аттанды. Сарымсақты тауының етегіне жеткен соң-ақ Михаил Антонович аттан түсіп, тізгінді жас серігіне берді де, түйетайлы өрге жаяу көтерілді. Профессордың әрдайым қайталайтын әдеті Қанышқа мәлім: жазғытұрым су тасқыны шайған жарқабақ иә бітімі

оқшау жартас сызатын көрді ме – әлденеше сағаттар бойы сол жерді шұқшия зерттеумен болады. Жаңа ойыншыққа еліккен бала дерсің құдды: кейбір жердің топырағын көреді; қайсыбірінде балғасын әрлі-берлі сілтеп, сынып түскен тас кесектерін тереді... Айналасындағы алуан тіршілікті ұмытып, етекте тосып тұрған серігін де елемей, бар ынтасы қарсы алдындағы жер жұлығында болып ұзақ отырады. Ғажап, бұл да ғажап! Тастар әлемі, осынау алқам-салқам жөнең тау парасатты, салиқалы ой иесін соншама қызықтырады дегенге көзімен көрмесе сірә да сенбес...

Өтімді күн мейлінше қақтап шыдамсызданғанымен Қаныш ғалым қонағының ермек ісіне бөгет жасамады, шыбыннан тыпыршыған аттардың ауыздығын алып, алыстан бақылады. Өзі әбден шөлдеді, түс ауа Михаил Антонович төменге түсті. Әлденеге кінәлі кісідей жымыып келеді. Жылымшы қымызды сылқылдата жұтқанда титтей де ашырқанған жоқ.

– Қалай, Михаил Антонович, Сарымсақтыдан ештеңе таптыңыз ба?

– Көрініп жатқан ештеңесі жоқ, кім білсін, шындап ақтарса...

– Кім оны ақтаратын, кім? – деп күрсінді Қаныш қымыз құйған торсықты қанжығасына қайыра байлаған соң. – Жүрелік, Михаил Антонович, аттар да шөлдеді.

Екеуі енді ат басын ауылға бұрды. Қамау сайдан қозыкөш жер ұзаған соң-ақ алдан самал жел есті. Сол да сергітті білем, әңгімеге жетеледі. Алды-артында көсілген кең далаға шаттана қараған Михаил Антонович:

– Киргиз даласы, киргиз даласы деп, шексіздігіне тамсана қайталайтын көптің бірі мен едім. Осындай ма едің, енді білдім! – деді толғана сөйлеп. – Бұл өзі осы заманғы ғылыми әдебиетте геологиялық термин болып қалыптасқан ұғым. Шындығында, кеңдігіне көз жетпес, бір қиыры бір қиырына ұқсамайтын орасан зор алқап. Жоқ, ұқсайды жалпы келбеті. Бірақ әр төбесі, әрбір пұшпағы түрліше жаралған, әр қиыры өзіндік сипатымен танылады. Құпиясы ерекше мол дала. Ғажап!.. Сіздің даланы жусан мен бетегеден өзге түгі жоқ, сусыз, нусыз сары жон деп жүретінмін. Бақсам, мүлдем басқаша. Анау нулы, сулы көрікті Баянаула, ақар-шақар Тарбағатай, кәусар бұлағы мол Шыңғыстау. Немесе өздерің жайлайтын мына Шідерті бойын алайық. Рас, сіздің даладан көргендерім әзірше осылар ғана, ал қазба байлығын тіпті де білмеймін...

– Біздің даланы жаюлы дастарханға теңеуге болады, Михаил Антонович, – деді Қаныш. – Дастархан болғанда, үсті неше алуан тағамға толы: бір жерінде құрт-ірімшік, бір жерінде аткөпір үйілген бауырсақ, бір тұсы қант пен жентке, өрік-мейіз, неше түрлі тәтті жемістерге толған, ал енді бірінде шашылған бидай ғана, бір тұсында о да жоқ – тып-типыл тұттай жалаңаш сусыма құм.

– Қалай дедіңіз? Түсінбедім, шырақ.

– Түсінбейтін түгі жоқ, Михаил Антонович. Тәтті жемістер үйілгені әлгінде өзіңіз айтқан оазистер – Баянауыл, Қарқаралы, Көкшетау. Ал анау тек қана дәмді тағамдар қойылған тұсы – таулы-тасты, өзенді-бұлақты Нияз, Шідерті, біздің Алабас, Ақкелін сияқты құйқалы жерлер. Такыр дегенім – шөл дала, қылтанағы жоқ қу медиендер.

– Ө, түсіндім. Бейнелі теңеу! Алайда мен, геолог ретінде, Қаныш шырақ, сіздің даланы басқаша сипаттар едім, теңеуім де сол себепті өзгеше болмақ, – деді кенет Усов тізгінін тартып. Астындағы ай маңдай торы кілт тоқтады. Қаныш та атын тежеп профессорға аңыра қарады. – Геология маманы үшін киргиз даласы – іздесе таптырмайтын, ешқашан да жалықтырмайтын классикалық мектеп. Қаншама ашық, беті аршылған геологиялық үлгілер! Таулары да тозған, әбден мүжілген. Сірә, қазына байлығы да аз болмас деймін! Оқымаған, су қараңғы Апақ Байжанов, Қосым Пішенбаев сияқты кезбелер суыр індерін түрткілеп-ақ Қарағанды, Екібастұз сияқты алып көмір ошақтарын тауыпты. Ал білімпаз геологтар шындап іздесе? Қандай-қандай қазыналы көмбелерге жолығар еді?! Ғылым үшін, ел мүддесіне қызмет етер ғажайып жаңалықтар ашар еді! Қаныш, қымбаттым, сіздің орныңызда болсам, геолог болып кетер едім. Құдай ақы, сізді ауыстыратын бір сөдия табылар. Сіздің орныңыз – геология! Туған далаңыздың кен байлығын іздейтін геолог болу!.. Сізге оқу керек! Ибрагим Құнанбаевтың бұл жайында не дегенін білесіз бе? Маған оны, әнеукүні Шыңғыстауда болғанда Әлімхан Әбеуұлы жүрегіме құйып берген...

– «Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ержеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім...» – деп тақпақтаған Қаныш кексе серігіне жымия қарап, Абай өлеңінің мәнін орысша жеткізді.

– Иә-иә, дәл айтасыз. Тап сол өлең! Тегі, Ибрагим Құнанбаев – үлкен ақын! Мен танитын білімді қазақтардың бәрі де солай дейді. Ақын ғана емес, сірә, ерекше кемеңгер адам. Өйткені, ғапу етіңіз, сіздерден кем оқыса да, көп жайтты артығырақ ойлаған, ұрпақтарын да білімдарлыққа тәрбиелеген. Мысалы, бел баласы Тұрағұл Ибрагимұлы нақ сондай адам, өз бетімен оқып-тоқығаны көп, Шығыс қана емес, орыс әдебиетін жап-жақсы біледі... Тегінде, мен білетін қазақ зиялылары шетінен өте талантты жандар, тек тереңдеп оқымаған. Айталық, сіздің немере ағаңыз Әбікей Зейінұлымен сұхбат құру – мен үшін үлкен тағылым! Жуықта ол кісі маған қазақ жастары жаппай құлшынып, оқу жолына түсе бастады дегенді мақтана айтты. Мен де ол кісіге: «Бұл тамаша құбылыс!» – дедім. – Он-он бес жылдан соң, демек, жеміс күтуге болады. Гимназия, семинарияда оқитын жас түлектерге олар ұстаздық етеді. Сөйтсе де, шырақ, сіздің халықтың перзенттері техникалық білім алуға да ұмтылса игі. Мына даланы жаңа өмірге тезірек бейімдеу үшін бұл да керек кәсіп. Сіздің әулетті мен біршама білдім дей аламын. Жастары шетінен дарынды. Әсіресе сіздің туған ағаңыз Бөкеш... Неге оқымаған, түсін беймін, болыс төрағасы, ғапу етіңіз, бұл енді қазіргі жағдайда соншама мәнді қызмет емес. Немесе сіз өзіңіз, әрине, сіздің ұлттың мінез-құлқын жете білем деп айта алмаймын. Сөйтсе де, Қаныш, кейбір білімді жастар шенеунік болуға ерекше құмар...

Михаил Антоновичтің әңгіме дуына берілгені сонша, тоқтап тұрғанын ұмытып, жас серігіне әредік күлімсірей қарап ақтарыла сөйлесін. Қаныш та бір өзі үшін аса қымбат сәтті ешқандай бөгде сөз, көлденең әрекетке қимағандай еміне түсіп беріле тындағанды. Тек әлден соң:

– Сіз, сіз, шыныңызды айтыңызшы, маған да оқы дейсіз бе? Өттең, кеш қалдым ғой, Михаил Антонович! – деді даусы дірілдеп. – Әмбе, жалғыз емеспін...

– Оқығың келсе, қымбаттым, ешқашанда кеш емес!

– Менің жасымда сіз институт бітіріпсіз. Ал мен балалы шәкірт атанып...

– Шәкірт, шәкірт!..– Профессор кенет атын тебінді. Сірә, әлденеге шамданып қалғандай. Екеуі енді үзеңгі қағыса қатар жүрді. – Біле білсең, мен қазір де шәкіртпін. Иә, иә, өмір бойы шәкіртпін. Оқуға құныққан адамның ізденісі ешқашан тоқталмайды. Құдай тағала үйренбеуден, білдім, толдым, болдым деуден сақтасын. Онда тоқтағаның емес, оңбағаның!

– Оқығым келеді, – деді сөдия жігіт біраздан соң. – Әрине, туғандарым, үй-ішім қарсы. Оның үстіне кеуде сырқатым да аяғыма оралғы болып адымымды ұзатпады.

– Шынымен оқығың келсе, Имантай ақсақалмен мен-ақ сөйлесейін, әкең – заманды терең түсінетін ақылды адам, – деді Усов қуанып. – Томға келесің. Сібірдің ауасы екеуміздің дертімізге теріс болмас деймін. Тек онда қымыз жоқ, тамақ та тапшы.

– Әкеймен өзім сөйлесейін. Сіз уездік ревкомға, қайтар жолда губерния басшыларына құлаққағыс етіңіз. Қызметімнен босатсын. Қайбір еріккендіктен сот болып жүр дейсіз, ел ішінде сауатты кісілер аз. Кім біледі, ешқайда жібермейміз деп кедергі жасауы мүмкін.

– Жібереді, жібермей көрсін! – деп қатуланған Усов қамшысын көтерді. – Ұлан-ғайыр даланың жерасты қазынасын халық игілігіне тезірек жарататын инженерлер сөдиядан гөрі керегірек екенін Кеңес өкіметі сөзсіз көтереді. Қам жеме бұған, босайсың! Бұл шаруаны, шырақ, маған қалдыр!..

– Жер өндіріп алсақ қайтеді, Михаил Антонович?

– Мейлің, тек ұзаққа жарамаспын. Бараба шаруасының ұрпағы болғаныммен, кабинетте шалбар тоздырған қағаз кеміргіш екенімді ұмытпаңыз, қымбаттым. Қаныш тортөбел атқа қамшы басты. Ауыларалық шолақ жарыстарда бәйге алып жүрген шыға шаппа жүйрік жылқы еді. Шу дегеннен серігінен оқ бойы озып, алға шығып кетті. Қонақтың астындағы аймаңдай торы ат ұзыны есік пен төрдей, көлденеңі де бірталай, бір көрерге көрікті жылқы болатын. Жүрісі жайлы, қылтың-сылтыңы жоқ жуас мал болған соң мейманға әдейі мінгізген, әкесінің төл аты. Ә дегенде Қанышқа елігіп біраз жер шапқанымен, тортөбелдің жуық маңда жеткізбейтінін ұқты да, Усов тізгінін тартып, қояншоқаққа ауысты. Қаныш та атының басын тежеді.

Профессор серігі қуып жеткенде, ол тортөбелдің ылпылдаған жол жорғасымен баяу тербетіліп, ән шырқап келе жатыр еді. Михаил Антонович жас жігіттің құйқылжыған көңіл күйін бірден ұқты: сірә, әлденеге қатты тебіреніп, сол қуаныш бебеу қағып, сырлы әуенге айналып, өз-өзінен ән болып көкірегінен төгіліп келе жатқан тәрізді...

*«Бөленген жердің жүзі жасыл жібек,
Күлімдеп күнге қарап қылған тілек.
Қалған жоқ елжіремей тастан басқа,
Жан сәулем, тас болды ма сіздің жүрек?
Жан сәулем,
Бұл дәурен,*

Ызылдаған шегіртке үні, тас төбеден безілдеген торғайдың шырылы, баяу толқыған бетегелі маң дала... Бәр-бәрі табиғатқа жаны елжіреген жігіттің әуелете салған асқақ әнін тыңдауға пейіл беріп, жас серігінің ән баураған шат күйін бұзғысы келмеді. Жақындай түсіп ынтыға тыңдағанымен, үзеңгі қағысып қатарласпады, құрық бойы жерден құлағын түріп, сүйсіне тыңдады.

Аз-кем таныстықта ол Қаныш бойынан бірталай жақсы қасиеттер аңғарған. Көп оқитынына, әр нәрсеге құмарланып, білсем, көрсем деп тұратын ынтызарлығына риза болған. Әсіресе аңғарымпаз, сезімтал қабілетіне тәнті. Бір көргенін ұмытпайды, көңіліне әрнені түйе жүретін есті жігіт. Мұның бәрі геолог үшін өте қажет, етене қасиеттер. Ұлағатты тәрбие көріп, тиянақты білім алса – білікті маман болуы сөзсіз. Тіпті қарапайым кен барлаушы атанған күннің өзінде мына далаға аса қажет кәсіп, ең ділгер мамандық иесі болып шықпақ...

– Ғапу етіңіз, қиялға түсіп кеттім, – деді Қаныш әнін үзіп.

– Жо-жоқ, қайта ерекше тәнті болдым. Тамаша ән, әуезі қандай әсерлі, керемет ләззат алдым! Сөзін ұқпасам да, жан тебіrentкен ділін ұқтым!.. Сіздің жұрт тегінде әнші, сері халық. Әсіресе сіздің ауыл, күллі Баянаула атырабы!..

Қаныш көпе-көрінеу тілмарсып ештеңе демеді. Әлде ән әуені толқытқан әсерден арыла алмай келе ме? Усов та соны аңғарғандай өзімен-өзі боп тіл қатпады.

– Михаил Антонович, шыныңызды айтыңызшы, өтінемін, менен кен іздеуші шығады деп ойлайсыз ба? – деп кексе серігінің бетіне тіктей қарады.

– Түсінбедім, қымбаттым.

– Ата-бабамыз өмірі шұғылданбаған кәсіп. Қазақ баласы ешқашан да айналыспаған, білмеген, тумасында кезікпеген өнер болған соң, ғапу етіңіз, көңілде күмән көп...

– Бәрекелді! – деп рақаттана күлді профессор. - Біле білсең, қымбаттым, ешкім де анасынан геолог болып тумайды. Сол өнердің бүге-шігесіне қанып үйренген соң, білім алып, білікті мамандардың өнегесін танып, әлденеше жыл жердің асты-үстін ақтарып тексерген адам ғана геолог атанады. «With mind and hammer», яғни «Ақылмен және балғамен» дейді геологтар туралы ағылшын жұртының нақылы. Ұғынықты да қысқа айтылған, байқайсыз ба?

– Сонымен, бақытыңды сынап көр дейсіз бе?

– Өмірге жолды, шырақ, өз ақылыңмен таңдау керек. Мамандық – күн сайын ауыстыратын кіршең көйлек емес. Сол себепті қабырғаңмен кеңес, ойлан әлі де!

Жолаушылар бозша белдің үстіне шыққанда, арғы ойдан ауыл түтіні де көрінді.

Арада екі-үш күн өткен соң станицадағы сот кеңсесіне қайтып оралған Қаныш Сәтбаев Семей губерниялық халық сотының төралқасына төмендегідей арыз жолдаған: *«Оқуға баруға бел байладым, сол себепті, биылғы сабақ басталғанға дейін, яғни 1921 жылдың бірінші қыркүйегінен кешіктірмей, сот міндетінен босатуды губсовнарсудтың коллегиясынан өтін емін. Өтінішімнің нәтижесін хабарлауды сұраймын. Халық соты Қ.Сәтбаев. 12 тамыз, 1921 жыл».*

Жайлаудағы елдің тіршілігі бәз-баяғы қалпында өтіп жатыр. М.А.Усов болса сол тірлікті қаз қалпында жол дәптеріне түсіруден жаңылмаған...

25 тамыз (бейсенбі): *«Ауылда жапа-тармағай той. Қожжа келіп, ер балаларды жаппай сүндетке отырғызды. Имантай ақсақал осы оқиғаға арнап бір құлын, екі қой сойғызды... Байғазұл Әбікейұлы Сәтбаев біршама ойбайлап, ақырында тырп етпей жатуға мәжбүр болды».*

26 тамыз (жұма): *«Кешке таман қоянға шығып, ештеңе ала алмадық. Біздің Ира шабандоз болып алды...»*

30 тамыз (сейсенбі): *«КирЦИК мүшесі Жанайдаров Орынбордан келе жатып жайлауға соқты. Айтуынша, Ресейді аштық жайлаған, ал Орынборда оған қоса сүзек індеті басталған...»*

3 қыркүйек (сенбі): *«Ауа райы аз-маз түзелді. Жел басылғанмен, тұман тарқар емес. А.Н.Белослюдов қалаға қайтпақ. Қырға шыққаны байғұсқа жақпады... Осы жерден Қарқаралыға түсіп, одан әрі Майлықара жолымен Семейге жетпек...»*

4 қыркүйек (жексенбі): *«...Қасқыр күшейіп қозы-лаққа қана емес, құлын мен бұзауларға да ауыз сала бастағандықтан, Сәтбайдың екі ауылы жаңа жұртқа қатарласа қонды».*

6 қыркүйек (сейсенбі): *«Күн ашылды, жел батыс бағыттан. Қаныш Том технология институтына баруға біржола бекінгенін хабарлап, жуық арада аттануға ауылының қам жасауын ескертіп, Баянауылдан хат жолдапты... Ауылдағылар екі жасар тайынша сойып, сүр әзірледі: жас етті тұздап, күні бойы далаға жайып қойды, кеште қосқа кіргізіп, шаңыраққа іліп, астынан от жағып, түтінмен ыстады».*

8 қыркүйек (бейсенбі): *«...Кешке таман мен, Әбікей және Бөкеш үшеуіміз Сарымсақты тауының бөктеріне барып, бес тазы, бір ителгімен жүріп үш қоян алдық».*

13 қыркүйек (сейсенбі): *«Қаныш та бізбен бірге Томға аттанбақ болған. Сот кеңсесіндегі жұмысын тапсыру үшін тамыздың аяғында Баянауылға кеткен, одан қыркүйектің 7-10 аралығында келмек-ті. Алайда әлі күнге дейін оралған жоқ. Әбікей Зейінұлы үй-ішін алып, Семейге кеше кетті. Ауа райы бұзылмай, күн жылыда біз де аттануға бел байладық...»*

Имантай ақсақалдың аттарымен сағат 11-дің шамасында жолға шықтық...»

Павлодар арқылы жүрудің тауқыметін басынан кешкен Усовтар отбасы қайтарда Майлықара-Семей жолын таңдаған. Сол себепті Қарқаралыға келіп, көлік тосып, ақыры бірнеше тәулік жол бейнетін тартып, 22 қыркүйекте

ғана Алаш қаласындағы геология базасына жетеді. Сібірмен темір жол қатынасы көктемгі қалпында екен, жолаушылар пойызы жүрмейді. Амал қанша, бір апта бойы Новосібірге баратын вагонды тосып, Семейде текке жатады. Ақыр аяғында губерния өкіметі оқушы жастар үшін жүк вагонын әзірлетіп, оны бірінші қазанда жүргізген. Усовтың отбасы да осы топқа қосылыпты. Өздерін Семейде қуып жеткен Қаныш та сол вагонға ілігіпті. Келесі күнгі кеште жолаушылар Барнауыл стансасына жетіпті, ал 5 қазан, сәрсенбі күні, профессор М.А.Усовтың күнделігіндегі: *«Қар жауып, жер бетін ақ көрпеге қымтаған күні сағат үш шамасында аман-есен Том қаласына жеттік...»* – дегеніне қарағанда, Сібір төріндегі білімдар қалаға аман-есен жеткен.

СІБІР ШАМШЫРАҒЫНДА

I

Технология институты Почтамт пен Бульвар көшелерінің өзара түйіскен тұсына орналасқан. Почтамт көшесі қаламен қойындасып жатқан тақиядай дөңгелек төбенің етегінен ұшар басына дейін созылады. Университет те, институт та сол төбенің қала жақ іргесінде, бір-біріне иық тіресе іргелес тұрғызылған ғимараттар. Екеуі де Том губерниясы ғана емес, ұлан-байтақ Сібір өлкесі мен Қазақстандағы бетке ұстар жоғары оқу орындары. Сол үшін де зиялы қауым Том өзенінің жағасында ірге тепкен бұл қаланы ХІХ ғасырда-ақ «Сібірдегі шамшырақ» атаған. Кейде тіпті ескі грек жұртының атақты ғылым ордасына теңеп, «Сібірдің Афинасы» деп те құрметтеген.

Шынында да, Том шәрі, айтса айтқандай, сол күнде өнері озық, өнеркәсібі біршама өркендеген, басқа да тірлік-тынысы Сібір қалаларының көбінен ілгері мекен-ді. Осындағы университет он тоғызыншы ғасырдың 80-жылы ашылған, ал технология институтының өмірге келуі – 1900 жыл.

Университеттің оқу корпустары ескі классикалық үлгіде қаланған, аудиториялары, кабинеттері биік те кең. Әсіресе бас ғимараты, кітапхана үйі, анатомия мұражайы, микробиология зертханасы, медицина факультетінің емханасы алыстан көз тартып андыздап тұрады. Соларды қоршаған жасыл бақ қандай?! Ең ғажабы, оны ешкім отырғызбаған, осы құрылыстар жүрген кезде оталмай, табиғи қалпында сақталған тайганың жұрнағы.

Технология институтының оқу жайлары да әдемілігі жөнінен университет ғимараттарынан кем емес. Алғаш көргенде-ақ Қаныш өзін білім ордасы емес, айбары зор губернатор кеңсесіне, тіпті ескі заман гректерінің философтары мәжіліс құратын «құдайлар» храмына тап болғандай сезінді. Құжаттарын кен факультетіне тапсырған. Михаил Антонович ескертіп қойған, факультет махалласында қазақ жігітін жылы шыраймен қарсы алды. ГубОНО-ның арнаулы жолдамасы мен мұғалімдер семинариясының аттестатын көрген соң-ақ тек қана математика пәнінен емтихан ұстауға міндеттеді.

Математикадан бұдан екі жыл бұрынғы тиянақты әзірлігін ұмыта қойған жоқ-ты. Бұрын-соңды білгенін қайыра пысықтады.

Содан бір күні профессор В.И. Шумиловтың алдына келген. Көңілінде қобалжу бар. Өйткені бұл кісінің одағай қылықтары жайында алуан қауесеттер естіген... Шынында солай болды. Үстінде қазақы күпі киіп, елтірі тымағын қолтығына қысқан, кең қоныш саптама етігімен айнадай жылтыр паркетті тосырқағандай жасқана басып (емтихан ұстаушының оқшау киімінің өзі-ақ «Мынау жабайы далалыққа мұнда не бар?» дегізгендей күпір ой туғызған), алдына имене кірген ашаң өнді, жүдеу жігітке математика профессоры одырая бір қарап, дереу алгебралық теңдеу құрай бастады, екі белгісізді қарапайым есеп. Қаныш қиналған жоқ, оп-оңай қағып тастады. Профессор «Әй, мынау, түйеден түскендей түземдік киргиз қайтеді, ей?» дегендей таңданыспен сынақ тапсырушының күнге күйген қоңырқай жүзіне тағы бір мәрте одырая қарап, алғашқыдан едәуір күрделі бірнеше есеп жазып, алдына қойды. Күпілі далалық бұларды да шығарды. Тек соңғы теңдеудің қитұрқы бүкпесі бар екен, оны шешуге едәуір уақыт ойлануға тура келді. Бір мезетте оның да кілттипанын тапты.

– Мына есептің бастапқы шарты қате, Василий Иванович, – деген-ді ол Шумиловқа батылсыздау үнмен. – Теңдеу емес, теңсіздік шығады, міне, қараңыз. Сірә, мына жерде қосу емес, алу белгісі тұруға тиіс...

– Оны қайдан білдің?

– Теңелу шарттарын тексеру арқылы...

– Бәрекелді, далалық! Өзің тіпті киргиз даласында қой бақпай, үнемі есеп шығарып жүргенге ұқсайсың. Бірталай жан осы теңдеуден шатылып еді, ал сен сүрінбей өттің. Жарайсың, жайсаң киргиз, жайыңды білдім. Оқисың біздің храмда, оқисың!

Әлгінде ғана құрыстанып отырған профессор Шумилов кәдімгідей жадырап, аяқастынан масаттанып қалды.

Сонымен, Қаныш – технология институтының кен факультетінің студенті. Көптен бергі арманы жүзеге асып, білімнің биік ордасына қолы жеткен бақытты жан!..

Ендігі әңгіме тіршілік ахуалы турасында: институт пен университетте екеуара жалғыз жатақхана бар; одан орын сұрау – үмітсіздің шарасы, өйткені жатақхана кереуеті жоғарғы курстың студенттеріне ғана беріледі... Шынтуайтын айтқанда, соларға да жетпейді. Өзге шәкірттер өзара қоғамдасып пәтер жалдап, жеке меншік үйлерде тұрады. Ал пәтер жалдауға қаражаты жоқтары институттың вестибюльдерінде, аудиториялардағы сызу тақталары мен ұзын үстелдер үстінде түнейді. Институт басшылары бұл гәпті жақсы біледі, шәкірттердің шарасыз күйіне, сірә, көмектескені шығар, көпе-көрінеу елемегенсиді. Сөйткен «баспаналары» жылы болса жөн-ау. Оқу корпустарына от жағылмайды. Дәрісті студенттер тон, күпілерін шешпей қожырайып отырып тыңдайды (әкесінің ақылына құлақ асып, қырда киетін күпі, тері кәзекей, тон, саптама, тымағын ала келгеніне Қаныш мұндай қуанбас). Дәуіттегі сия жарым сағатта қатып қалады. Сол себепті әр студент бір уыс ұштаулы қарындаш әкеліп, сонымен-ақ сүйкектетіп жазады. Шумилов сияқты

профессорлардың дәрістерін жазып үлгеруге де еп қажет: оң қолы тақтаға ұшы-қиырсыз теңдеу, формулаларды тізіп жатқанда, сол қолындағы шүберек үстіңгі жолдағы жазуларды сұртумен болады. Үлгермедім деп айтып көр – мақау атанасың, болмаса аудиториядан тайып тұруыңды талап етеді. Қырсық мінезіне Василий Ивановичтің қыруар білімі тең, шынайы ғұлама адам!

Шәкірттердің күн сайын тамақ тауып ішуі де оңай емес. Төрт жүз грамм қара нан алу үшін институт ләпкесінің алдында әлденеше сағат кезекте тұру керек. 1921 жылы студенттер асханасы жұмыс істемеген. *«Қиыншылықтар күн сайын аяқтан шалғанмен бізді жеңе алмады. Белбеуімізді қаттырақ буынып алып шыдап бақтық, – деп есіне алады сол жылдарда Томда оқыған Қазақ КСР ҒА толық мүшесі, профессор И.И. Бок. - Ашпыз деп ешкім де оқуды тастап кеткен жоқ. Өйткені жұтқын тілеуінен гөрі білімге құштарлығымыз артығырақ еді».*

Қаныш та сондай жарау құрсақ, көңілі сергек жастардың бірі. Басқа студенттерге қарағанда, оның тұрмыс күйі әлдеқайда көнтерімді. Алғашқыда ат басын тіреп түскенімен сыпайылық ойлап пәтер іздей бастағанда, Усовтың үй іші, әсіресе Екатерина Филимоновна үзілді-кесілді қарсы болып:

– Қаныш, сыйға – сый, сыраға – бал деген... Пәтер іздеп әуре болма, бір бөлмеміз оқу бітіргенше сенікі, – деген.

Азамат соғысының ауыртпалығы күйзелткен ескі қалада пұлыңа тамақ тауып ішу оңай емес. Оның үстіне оқытушылардың ай сайынғы жалақысы уақытша тоқтаған мезгіл, көпшілігі жергілікті өкімет орындары тағайындаған көмек қорымен күнелтеді. Ал Михаил Антоновичтің профессорлық үлесіне өз үй ішімен қоса қартайған анасы мен тетелес қарындасы да қарап отыр. Соған енді Қаныштың қосылуы – амалсыздық шарасы. Бір тәуірі, үйі кең, институт ауласындағы профессорлар корпусында, бір бөлмесін дербес еншісіне беріп қойды.

«Жабдықтау жоспарының қатаң нормасына сәйкес Том студенттеріне биыл 700 паяк бөлінді... – депті губерниялық «Красное знамя» газеті 1922 жылғы 7 ақпандағы санында. – Сібірдің азық-түлік комиссары Калманович жолдастың мархабатты жәрдемі арқасында жоғары оқу орнында жұмыс істейтін қызметкерлер мен жұмысшылар үшін қосымша 420 паяк, ал стипендиат-студенттерге 300 карточка берілді. Әмбе қаладағы студенттердің 60 пайызына мемлекеттік стипендия төленбек...»

Технология институтының кен факультетінде 1921-1922 оқу жылында 589 студент білім алыпты. Бұған студент саны үш есе көп университет жастарын қосыңыз. Ал Тимирязев политехникумы, педтехникум және медицина училищесінде қаншама шәкірт оқиды?! Әрине, өкімет сол жылы арнайы тағайындаған 700 паяк «Сібір Афинасына» білім іздеп келген, үнемі аш құрсақ жүретін неше мың студенттің оннан біріне ғана жүрек жалғарлық көмек. Мемлекет стипендиясының сиқы анау. Газет зор қамқорлық дегендей ишарамен дабыралай жазып отырған арнайы паяк болса, үшінші курсқа іліккен, оның да өте жақсы оқитын ат төбеліндей аз тобына тағайындалған...

Кен факультеті төрт түрлі мамандар әзірлеген: геология, кен қазу, металлургия және маркшейдер инженерлері. Бес жылда факультет түлектері техникалық білім негіздерін түгелдей оқып, таңдаған мамандығын меңгеретін пәндермен түбегейлі шұғылданады. Инженерлердің қат кезі, технология институтын тәмамдаушыларға «кен инженері» деген әмбебап диплом берілген.

Кен факультеті 1901 жылы ашылған. Тұңғыш деканы һәм ұйымдастырушысы – Владимир Афанасьевич Обручев. Сол кезде ғұлама ғалымның Сібір өлкесін түбегейлі зерттеуімен, Орта Азияға жасаған ғылыми саяхаттарымен есімі дүние жүзіне мәшһүр болған шағы. Кен департаментінде көп жылдар бойы жер асты байлығын іздеумен шұғылданған кәнігі геолог жаңа факультеттің оқу бағдарламасына сол күндегі политехникалық институттардың дәстүр, тәжірибесіне ұқсамаған үлгімен мүлдем жаңаша жобалайды: теориялық курстарды мейлінше азайтады; оның есесіне практикалық сабақтарды көбейтеді және олар кеніштердің өзінде өтуге тиіс; кейбір пәндердің оқылатын мерзімі де ауысады, мәселен, Санкт-Петербургтің тау-кен институтында төртінші курста оқылатын «Жалпы геологияны» Обручев бірінші семестрде жүргізеді. Сол заманның білгір мамандары Янышевский, Лаврский, Тове сияқты атақты инженерлердің кен департаментіндегі келелі қызметтерін тастап, Сібірде еңбек етуге, ұстаздық жұмысқа ауысуы – факультет деканының ынтасы.

Обручев факультетпен қоса геология кафедрасының тәлімгерлік жұмысына да өзгеріс енгізеді: геологияны жалпылама діттеуді тоқтатып, «Жалпы және далалық геология», «Петрография», «Қазба байлықтар» деген сияқты бірнеше курсқа бөліп, әрқайсысын кең көлемде, жеке-жеке оқытады; петрография, геология кабинеттерін ашады; геология ілімі бойынша жазылған ғылыми әдебиеттерден кафедралық кітапхана жинайды; Қаныш келген кезде онда үш мыңнан астам кәсіби кітап қоры болған...

Ұйымдастыру шаралары нәтижелі болды. Аз жылда-ақ Сібірдің қиыр түкпірінде аса күшті, ғылыми дайындығы жан-жақты жаңа ұя – Сібір геологтарының мектебі дүниеге келді. Күткендей-ақ сол мектеп түлектері Сібірдің небір қиыр шет, шалғай түкпірлерінен қисапсыз көп қазба байлық көздерін тапты, геология ілімін де аса ірі жаңалықтармен байытады...

Өз ойын әрдайым ашық білдіретін қайсар профессордың еркін саясатының үнемі жүзеге асуы – сол күннің қатаң цензура жағдайында төзгісіз жайт. 1912 жылғы студенттер ереуілінің ерекше өршіген қарсаңында шәкірттерін қорғап, жандармерияға ашық түрде наразылық білдірген В.А.Обручевті оқу министрі Л.А.Кассо ұстаздық жұмыстан аластауға бұйрық берген.

Бір жылдан соң оның орнына сол қарсанда ғылым магистрі атағын алған М.А.Усов тағайындалады. Әлбетте, Михаил Антонович сүйікті ұстазы көп жыл тірнектеп сомдап, қыруар еңбекпен етене еткен мектеп дәстүрін одан әрі дамытып, жаңа белеске көтереді. Практика сабақтарын бұрынғыдан да көбейтіп, тау-кен өндірістерімен байланысты тіпті күшейтеді. Нәтижесінде әр студенттің кенішке иә зауытқа барып, бірнеше ай еңбек етіп, қайтып келген соң кафедрада есеп беруі – болашақ инженер үшін дәстүрлі міндет. Демек, Қаныш оқыған кезде Сібір геологтары мектебінің озық өнегесі кемелденген деңгейге жеткен. – Геология – тарихи ілім. Тұжырымдап айтқанда, ол жер қыртысының құрылысы мен заттық құрамын,

қозғалысын, даму тарихын, қазба байлықтардың жаралу, орналасу заңдылықтарын, солардың қуат-көлемін зерттейтін жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы. Жерді планета санайтын астрономдар да бақылайды. Физикалық дене ретінде физиктер де зерттейді Ал геологияның міндеті – бұлардан гөрі өзгеше... – деп бастар еді профессор Усов алғашқы дәрісін. Аудитория мұздай суық. Кеудесіне қозы терісінен тігілген жылы көзекей, оның сыртынан қалың күпі киіп, сеңсең елтіріден тігілген жағасын көтеріп отырса да Қаныштың бойы жылымайды. Сөйтсе де, тақта алдында тұрған профессордың аузына аңыра қарап, бір сөзін зая жібермеуге тырысып, бүрісе тыңдап отыр. Кей сәт естігенін дәптеріне тез-тез жазады... Біраздан соң жаураған қолы икемге келмей қалады, студент жігіт бірақ қайыспайды. Екі қолын бір-біріне тез-тез ысқылап, кейде жеңіне тығып жылытып алады да, қайтадан жаза бастайды.

– Жоғарыда біз геологияны жер туралы жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы дедік. Енді оның қандай тарамдардан тұратынына келелік. Бірінші, «Далалық геология»...

Тақтадағы түрлі түсті карта мен схемаларға қадала қарап отырып, Қаныш алуан-алуан ойға беріледі. Туған жерінің кескін-келбетін төсіндегі нуы мен суына, шөп түгіне орай айырып, таулы-тасты, жазық не ойпат деп қана танитын бұрынғы қарабайыр ұғымға қазір қылау түскен, оған енді өзгеше көзбен, өзгеше түйсікпен қарайды: асқар тау, шексіз жазық, толқыған көлдер өзінен жаралмапты; шөл де, көл де табиғаттың жай ғана болмысы емес, неше ықылым замандар жұмысы екен; жеті қат тереңде қаншама жұмбақ сырлар жатса, көз алдындағы ойлы-қырлы жер бедерінде де соншама құпиялар бар; қарауыл төбешік пен қыран ұя салған биік шың арасы қаншама алшақ тұрса – қатар жатқан екі түсті тастың бір-бірінен айырмасы одан да қашық...

Қ.И.СӘТБАЕВ пен И.И.БОКТЫҢ «М.А.Усов тың қызметі және геологиядағы озық еңбектері» мақаласында мынадай сөздер бар:

«М.А. Усов керемет шешен адам еді, қандай аудиторияны болсын іп-лезде өзіне баурап алатын. Оның дәрістері, әдетте, екі иә төрт сағатқа созылатын, арасында аздаған уақытқа үзілістер болады. Сөзін жазып алу қиын емес-ті, ал тыңдау, турасын айту қажет, ұмытылмас ләззатқа бөлену! Профессордың аузынан шыққан әрбір сөз шәкірттерін таң-тамаша сезімге бөлейтін: таңғажайып тілмарлығы; қандай да бір күрделі жаратылыс құбылыстарын қарапайым да ұғынықты тілмен қызықты түсіндіруі; сөзіндегі логикалық тұтастық; ғылыми тұжырымдары мен болжамдарының мығым дәлелденіп, жинақы бейнелеуі; ең аяғы дәріскердің өзгеше ізеттілігі мен терең мәдениеті де тыңдаушыларын елітіп, айтып тұрған әңгімесіне еріксіз сендірер еді. Оның дәрістерінде ешқандай лирикалық шегіністер, жалған сөйлеу, айтып тұрған мәселелерінен бөгде жайттарға ауытқулар болмайтын... М.А.Усовтың уақытқа деген сезігі де бізді әрдайым таң қалдырушы еді. Сөзінің уақыт мөлшеріне дәлме-дәл жүйеленгендігі соншалық – әрбір тарау, яки бөлімді бітірген кезінде үзіліске шақырған қоңырау үні естілетін. Бірде-бір сөзді артық айтпау, бірде-бір минутты зая жібермеу –

дәріскерлік мәнері. Оның әрбір күні, бүкіл өмірі қатаң кестеге бағынып, уақытты тиімді пайдалануға есептелген...»

Технология институтының студенттері қызыға тыңдайтын тілмәр лектор Усов қана емес. Металлургия пәнін сол кездің өзінде есімі Одаққа әйгілі білімпаз В.Я.Мостович оқыса, физика кафедрасын дарынды жас ғалым В.К.Кузнецов басқаратын (кейіннен академик, Еңбек Ері атанып, әлемдік физика ілімін дамытуда зор жаңалықтар ашқан ғұлама). Ал университеттің физиология кафедрасына атақты А.А.Кулябко жетекшілік ететін. Ол өлген адамның жүрегін клиникада тұңғыш рет қайтадан соқтырған ірі дәрігер-ді. Ботаниканы мұнда Оңтүстік Алтайға жасаған саяхаттарымен атағы шыққан профессор В.В.Сапожников оқиды. *«Ол кезде дәріс тыңдау – бүгінгідей міндетті емес, студенттердің өз еркіндегі шаруа, – деп еске алады Томдағы жастық шағын Таисия Кошкина. – Біз университетке, олардың студенттері технология институтына келіп, атақты профессорлардың дәрісін тыңдаймыз... Мұндай алмасулар студентті рухани байытып, жан-жақты білім беретін...»*

Демек, бір ғана жер қыртысын тану ілімі ғана емес, ғылымның әр саласынан терең де жан-жақты білім алуға мүмкіндік мол болатын. Тек білуге ынтаң болсын! Ал Қаныш сияқты әрнеге ынтызар жас үшін бұл таңғажайып мүмкіндік...

«Қаныш Сәтбаев қарапайым, мінезі бір тоға шәкірт еді, оның білімге зор ынтасын бірден байқадым, – деп куәлік етеді геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор В.А.Хахлов. - Арнаулы әдебиеттерді оқуға ол әбден құнығып алды, көбіне кешкі уақыттарда шұғылданатын. Бірде мен оған кафедрадағы кітапхананы қарап шығуға кеңес бердім. Одан соң Вальтердің «Шөл даланың түзілу заңдары» деген кітабын оқуды тапсырдым. Кітапты қайтарған кезде ол маған көптеген сұрақтар қойды. Өйткені Қазақстанның өзіме мәлім бөктерінде жер бедерлерінің қалайша пайда болғанын енді ғана түсінген сияқтымын» дегені есімде қалыпты...»

Осылайша шәкірт шақтың естен кетпес қызық та қиын күндері зулап өтіп жатыр. Алғашқы емтихан сессиясы да аяқталды. Қаныш оған қысылған жоқ, күн-түн отырып, көз талғанша шұғылдануға тура келді. Енді аздап тынығуға да болады. Қанышты көңілін күпті етіп, жүрегін діттей беретін – кеудедегі дерті. Бетіндегі қызыл шырай күзде-ақ жоғалған. Қазір жағы сидиып, ұрт еті сылынып қалғандай күрт түсіп кетті. Жүзі де қуарып, сүйектенген шөптей өң-сөлсіз реңге көшкен. Суық аудиторияның зардабы, тамақ та қырдағыдай емес, әлде кітапханада көп отырғанның салдары? Ал қыс ортасы ауғалы жөтел қосылып, қорғаншақ көңілін тұқыртып барады.

Ақыры төсек тартып жатып қалды. М.А.Усовтың өтінішімен науқасты қараған университет профессоры, терапевт М.Г. Курлов шәкірттен сырқатының жай-жапсарын жасырған жоқ.

– Дертіңе шипа бірден-бір амал – тыныштық, таза ауа, күшті тамақ, дәру қымыз... Мұнда өткізген әрбір күннің үлкен қатер екенін ескертемін, жас жігіт.

Бұлардың бірде-бірі Томда жоқ, ауылда. Ауыл болса аяқ жетпес қашықта. Қайтуға көңілі дауаламайды. Қайтпасқа бірақ шарасы да жоқ. Мұндай білім ордасы, өнегелі орта, зиялы қауым, Усовтай ғұлама ұстаз, ғазиз жандар өзіне қайта

кезіге ме? Әлде дерті жеңіп, сырылдаған өкпесі мүлдем сөне ме?.. Жо-жоқ! Қайтып оралғың келсе, мұрат еткен білім қайнарынан мейірің қанғанша сусындау үшін де тезірек кету қажет!

Сол күнде ту шалғайдағы ауылға жету де оңай емес-ті: бірден-бір сенімді қатынас – темір жол. Алайда Семей мен Том арасында ешқандай жолаушылар пойызы жүрмейді. Ділгер жолаушылар кәдімгі жүк вагондарына аяқ артады. Жолшыбай екі жерде пойыз ауыстыру керек – бірі Тайга, екіншісі Новониколаев стансаларында.

Қаныштың бірге оқитын жолдасы Омар Толыбаев шарқ ұрып жүгіріп жүріп, Семейге тура баратын вагон табады: жүк тиелген кәдімгі пульман; соның бір бұрышынан науқасқа орын тиді; тіпті ойлағаннан артық шықты деуге болады – ортаға «буржуйка» пеш орнатылды; бір жетіге жетерлік отын да тиелді... Бірақ жүрер сәтте Михаил Антонович: «Науқасты жалғыз жіберуге болмайды, қасына студенттердің бірі ерсін, жол шығынын мен көтеремін!..» – деп наразылық білдіреді. Сүйікті профессордың, факультет деканының сөзін жерге тастауға бола ма? Қаныштың курстас достарының бәрі де қол ұшын беруге тілек білдіріп, аяқ-астынан талас туып қалды. Ақыры, ешкімнің көңілін қалдырмау үшін жеребе тастауға тура келді. Ол Володя Домбровскийге түседі. Наурыздың бас кезінде екі студент сапарға шығады. Бір аптадай жол жүріп, көп бейнет шегіп, жүдеп-жадап, ақыр аяғында Семейге жетеді.

II

Жазғытұрымғы көк соқтаға ұрынбай ауылына жетіп алғаны пайдаға шықты, келе-ақ сыралғы дертпен күрес басталды: ерте құлындаған бірлі-жарым биелердің сүті де, дәмді ас та науқастың аузында; көшу мен қоныс қамы, мал баққан ауылдың тірлік қарекеті де Қаныштың жолына байланған. Ақыры, екі-үш айдан соң науқас жігіттің бетіне қызыл жүгіріп, жүзі нұрлана бастады.

Қорғаншақ болып қалған ба, әлде тезірек сауығуды мұрат көрді ме – бұл жолы ол ауылынан ешқайда шықпай, бұрнағы жылдардай әлеумет жұмысына да араласпай, өз отауында жан күйттеп тыныш жатады. Тек жай жатқан жоқ-ты, Томнан ала келген ғылыми кітаптарды құныға оқумен шұғылданады. Құштар көңілі бірақ соған тояттамайды, алыста қалған жаңа достарын, күн сайын табиғат құпиясын ашқан білім ордасын аңсайды. Небәрі алты-ақ ай жанасыпты, мардымсыз мерзім. Соның өзінде көрген-білгені қаншама! Зер сала қараса – біраз ілімнің басын шалған, ең бастысы, геология негіздерін танып, өз бетінше ғылыми әдебиеттер оқуға жарарлық тағылым алған.

«Бір күні Қанке мені станицаға жұмсады. Екі-үш салт атпен, арба да ала бардық, – деп куәлік етеді ғалымның туысы Тәрмізи Имантаев. – Ертрек келіппіз, бір аптадай күттік. Қайтып кетуге ерік жоқ. Өйткені Қанкең «Усовсыз қайтпа!» деп шегелеп жіберген. Содан бір күні күткен қонақтарымыз да келді: Михаил Антонович әйелімен және екі профессор орыс үй-ішімен, жиыны алты адам, Семейден бастап келген өзіміздің Кәрім ағай...»

«Усов деген кісі арықтың тарамыс қатпасы, ұзын бойлының да шаршауды білмейтін біржосын тынымсызы, – деп әңгімелейді Нұрлан Қасенов сол күндерді есіне алып. – Екінші келгенінде денсаулығы күйлі болып, бір күн тыныш жатқан жоқ. Қасындағы екеу де дүние оқуын тауысқан дәй кісілер, аты-жөндерін ұмыттым. Әйелдері үйде жатады, күні бойғы ермектері – ұйқы мен кітап, өзен жағалап гүл теру. Ал күйеулерінде дамыл болмайды: тау-тас кезеді; күрек-қайлаларын көтеріп жүріп жер қазатын көмекшілері – біздің ауылдың жігіттері. Қанкежанды да қастарынан бір елі тастамайды... Әй, сол жазда біз шықпаған бұл өңірде тау қалды ма екен? Нияздың биік шоқылары, Әулетас, сонау Қалмаққырған, Үкілі, Жыланды... Осылардың бәрінің басында Усов қалдырған белгі қазықтар бар...»

Қадірлі қонақтардың демалыс уақыты бітіп, үйлеріне қайтатын болды. Қаныш та жылы жаққа ұшуға әзірленген құстардай мазалансын: ыстық жар құшағы; тілі шыға бастаған тұңғыш перзенті – сүйкімді Ханиса; тыныштығын бағып, құлдық ұрып отырған туған ауылы, қимас үлкендер; бәрінен де жатса-тұрса үнілеп, бір жалғыздан кенжесінің саулығын тілеген қарт әкесінен оқуға аттануға рұқсат сұрау...

– Бір жылға кеңшілік береміз, студент шырақ. Ауылыңда қалып, денсаулығыңды күйтте, – деп Томнан келген ұстаздары өз шешімдерін сот үкіміндей кесіп айтты. – Имантай ақсақалға сөйтеміз деп уәде беріп қойдық, қадірменді қартты сыйлау керек. Бұл бір. Екінші, Томның тұрмыс жағдайы әлі түзелген жоқ. «Сақтансаң – сақтаймын!» дегенді ұмытпа, тегінде, Қаныш шырақ. Ал өз курсыңнан кейіндеп қалмау жайын бізге қалдыр. Институт ректоры, профессор Н.В.Гутовскиймен бұл жайында өзіміз келісеміз...

Сөйтпеске амалы болмаған. Тиісті оқулықтар мен құралдарды ұстаздары дайындап береді. Оларды ауылына жеткізіп алу - студенттің өз міндеті. Тыңғылықты дайындалса екінші курстың теориялық бағдарламасын осында жатып-ақ меңгеруге болады. Практикалық сабақтарды, әрине, келесі жылы, институтқа оралғанда өтеді.

Әңгіме осымен тәмам болып, Усов серіктерімен суық Томға қайтты. Құстар жылы жаққа... Қанаты қайырылған қырандай еріксіз ділгер болған шәкірт шарасыз тағдырына бойсұнып ауылында қалды. Қолынан бірақ кітап түспейді, ұйықтаса да соның бір-екеуі жастығының астында жатады. Бұрынғыдай серуенге елігіп саят құруға, ауыл қыдыруға да ынталы емес. Көшпелі ауылдың мезі тірлігіне, мал күтіп, шаруа жайлауға икемі бұрын да шамалы болатын. Ал қазір?..

Сол күндерде ол өзінің ғана емес, туған ауылының, ел-жұртының тірлігіне де көз жүгіртіп, қиялға да ерік беретін. Қазан төңкерісі жаппай теңдік жария еткенімен, қазақ сияқты замана көшінде кенжелеп қалған халықтар тұрмысына нендей өзгеріс әкелді? Қазақ ауылының тірлігі бәз-баяғы қалпында – жаз жайлауға көшеді, қысты әр жерге тарыдай шашылған ескі қыстауда өткізеді: қыр елінің бүкіл тіршілігі осы – алдындағы азын-аулақ малдың, ертеңгі қоныстың қамы, дала түгінің шығымы, өріс жайы... Не деген ауыр тірлік, сорлы өмір?!.. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым. Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» деп Абай хакім

айтпақшы, қашанға дейін тірлік, мұратты төрт түлік мал қамына байлап күн кешеміз? Қашанға дейін қазақ халқы көшпелі тіршілікпен күнелтеді? Отырықшы болған елдер, эне, қандай қиырға шығып кетті, өздері қайда қалды? Жоқ, ертелі-кеш көшуден тыйылмай біздің халыққа өнер де, өсу де жоқ. Бұл жайды, обалы не, газеттер жазып-ақ жатыр. Оқыған азаматтар соған үн қосып, кейбірі үлгі көрсетіп, өз ауылдарын отырықшы тұрмысқа көшіріп жатқандары да бар деседі. Абай балалары қалаға жақын жерден қыстау алған. Мұхтар Әуезов пен Даниял Ысқақұлы (Абайдың немере інісі) бір топ түтінді Шыңғыс сыртына, Бақанас бойындағы шұрайлы жерге көшіріп апарған. Қалашық салып, өзеннен су шығаратын арық жырғызыпты, сірә, егін салуды машық етпек. Бұл – отырықшы жұрт болудың алғышарты...

Қаныш та өз ауылының үлкендеріне сыпыра көшуден тыйылуды, шаруаға қолайлы сулы, нулы қоныс тауып, жөндем қыстау салып, мектеп ашып, отырықшы ел болуға үгіттеп бағады. Қарт әкесі де, болыстық мансаптан құтылып, кәперетіп басқаруға көшкен ағасы Бөкеш те ұтымды ақылға қарсы болмайды. Ақыры, күзге таман қажыға қарасты екі ауыл жетпіс жылдай уақыт өздеріне құтты қоныс еткен Айрықты тастап, төр жайлаудағы жері құйқалы, суы мол, егін салуға қолайлы Шабақай өзенінің кең қолтық жағасына көшіп келіп түпкілікті қоныстанады.

* * *

Кеңес өкіметі де аласапыран уақыттың ауыр зардабын жол-жөнекей жойып, күйзелген шаруашылығын, тоқырауда тұрған өнеркәсібін тірілтіп, қарауындағы қалың елдің рухани тірлігіне де көңіл аударған сәт. Сірә, В.И.Ленин жариялаған «Жаңа экономикалық саясат» сол өзгеріске қозғаушы күш болып, Ресей халқы алдағы тірлігіне үмітпен қарағандай үміт оты тұтанған.

Қазақ елі де сол өзгерістен шеткері қалған жоқ. Халық жаппай сауаттануға көшті. Бірнеше қалаларда мұғалімдер техникумы ашылды, «КИНО» («Киргизский институт народного образования») аталған институт дүниеге келді, екі ауылдың бірінде бастауыш мектептер мен «Саужой» курстары жұмыс істейді. Ғасырлық ұйқыдан оянып, зымырап бара жатқан уақыт көшінен қалыс қалмай, заман үрдісіне ілесуге ұмтылған дерсің қалың елдің білім алуға, етек-басын жинап, игі үрдіске жаппай құлшынған талап-ниетін. Бұл болса – Қаныштай білімпаз жастардың оқу соңында жүргенде ертелі-кеш ойлаған арман ісі. Енді соны ауылда жатса да көңілге түйіп, көзімен көріп қуанып отырғанда, қалайша тып-тыныш бақылауға болады? Жоқ, жата алмады, денсаулығы оңалған соң-ақ, бүкілхалықтық өрлеу туғызған өрелі іске хал-қадерінше қолғабыс етуге бел байлады. Осы жайында бізге мәлім дерек: бір жарым жылдай уақыт өз аулында жан күйттеп жатқанда ол институттағы оқуына дайындықпен қоса А.П.Киселевтің жұртқа мәлім оқулығы негізінде қазақша «Алгебра» жазуға кіріскен; нақтырақ айтқанда, бұрын бастаған жұмысын әрі қарай дамытып, қыруар еңбек жасаған; Кирреспубликаның Халық ағарту комиссариатымен келісу үшін Орынборға екі мәрте барып қайтқан...

«Оқушылардың алдына тартылып отырған кітап 1919 жылдан былай басталып, онан бері әр түрлі толастар арқылы созылып келіп, 1924 жылдың күзінде аяқталып отыр. Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығының үстіне керекті терминдер табылып отыруы да ауыр жұмыс болды. Қай пән болсын, әсіресе есеп пәндерінде әр бір ұғымның жобасы мен атын әрі ықшам, әрі дәл түрінде тауып отыру – аса керекті және ауыр нәрсе... Кітап ішіне кірген пән сөздерінің бәрі де Орынбордағы Білім кеңесінің талқысына салынып, сыннан өтіп отыр. Сөйтсе де, мұндағы алынған терминдердің бәрі де тиісті ұғымдарға үйлес келеді деп кесіп айтуға болмайды. Өйткені тұңғыш нәрсенің іші мен тысы мүлтіксіз, мінсіз және пішінді болып отырмайтындығы мәлім... Қазақ елінің ана тіліндегі мектептерге келсек – ...оқылатын пәндердің тәртібі мен көлемі шәкірттерді толық қанағаттандырады деп айтуға болмайды. Оған түрлі себептер бар, – дейді Қ.И.СӘТБАЕВ «Алғашқы қазақша алгебра» оқулығының «Сөз басында». – Оқытушылар күшінің тапшылығы, оқу құралдарының кемшілігі, оқытушы адамдарға негіз боларлық ана тілінде жазылған маңызды ғылыми кітаптардың жоқтығы... Жоғарыдағы кемшіліктердің бәрін бір күнде, не бір жылда оңай жоғалтып жіберуге болмайды. Бұл үшін әлі де болса кемінде он не жиырма жылдық уақыт мезгілі және тынымсыз еңбек керек болмақшы».

Шынында да, математика пәні сол кездегі санаулы қазақ мектептерінде жүрдім-бардым оқытылады. Әр мұғалім өз түйсігінше, көбіне орысша оқулықты өзінше аударып түсіндіретін. Есеп терминдері қалыптаспаған, әркім өзінше қисындастыратын. Нақ осы жайт, ауылдық жерлерде тұңғыш ұйымдасқан қазақ мектептерінің басындағы қиын хал, бәрінен де төл оқулықсыз бұл шаруаның тағдыры шешілмейтіндігін түсіну, біздіңше, «Алғашқы қазақша алгебраның» дүниеге келуіне түрткі болған.

Ғалымның дербес мұрағатында оқулық қолжазбасының екі нұсқасы сақтаулы (Екіншісі – латын әрпімен жасалған көшірме, ұзынша кесілген түрлі-түсті қалың қағазға жазылған, көлемі – 1642 парақ, ал араб әрпімен жазылған алғашқы нұсқа – 700 бет шамасы). Екеуі де, біздің пайымдауымызша, Қ.И.Сәтбаевтың жиырма бес жасында сұңғыла білімпаздығымен толғанып, қолынан шыққан қазақша тұңғыш «Алгебра» оқулығы, сол құралдың «Сөз басында» айтылғандай, «шәкірт тұрмысының түрлі қиыншылықтарымен дамылсыз алысып жүрген күрес үстінде...» туған, соған қарамастан жөндем үлгіде жазылған ең алғашқы ғылыми еңбегі.

Ғалымның жеке мұрағатында Академиялық орталықтың білім кеңесінің *«Алғашқы қазақша алгебраны» үш мың дана етіп басып шығару ісін мақұлдаған қаулысы (620-істің 141-беті) сақталған: «Азамат Сәтбаевтың қолжазбасы екінші басқыш мектепке арналған алгебра оқулығы боп табылады. Ол қарапайым, түсінуге оңай тілмен жазылған. Есептері мен мысалдарының көбі қазақ тұрмысынан алынған. Материалдарының орналасуы екінші басқыш еңбек мектебі бағдарламасының талабына толық сай...»*

Алайда кітапты жарыққа шығару беймәлім себептермен кешеуілдей берген. Қолжазба тапсырылған жылы-ақ Тәшкенттегі «Қазмембаспасына» жіберілген, 1926 жылдың 3 тамызында Халағарком «Сәтбаевтың алгебра оқулығын 3 мың дана етіп басып шығару» туралы арнайы бұйрық шығарған. Бірақ соның кітап боп жарияланғанын көрген, иә қолына ұстаған жанды біз білмейміз. Академик Қ.И. Сәтбаевтың дербес мұрағатында сақталған бұл туынды жайындағы ең соңғы дерек: *«Латынша көшірушіге! Қызыл һәм қара*

сиямен істелген бұл жазбалардың ішіндегі өзгерістер-ді (өшіру, түзету сияқтылар) мен өзім қарап, дұрыс деп таныдым (менің өз қолыммен жазылған). Сондықтан оларды сол өзгерген күйінде көшіру керек. Қ.И.Сәтбайұлы, 6.ІІІ.1928...» деген ескертпесі*

(* Қазақша тұңғыш «Алгебра» оқулығы Қ.И. Сәтбаев қорының президенті К.Салықовтың табанды қажыр-қайратының нәтижесінде ҚР Білім және ғылым министрлігінің қаржысымен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасынан (жауапты редакторы математик-академик М.Өтелбаев) 2009 жылы жарық көрді, көлемі – 27,6 баспа табақ, таралымы – 500 дана. Редакция алқасының оқулыққа жазған алғысөзінде «Қазақша тұңғыш алгебраның» қазіргі замандағы колледждерге оқулыққа жарайтындығы айтылған...)

ІІІ

Қар жөңкіле көшіп, сәуірдің жылымық күндері туғанда (1923 ж.) Қаныш Имантайұлы Шабақай өзенінің жағасындағы жаңа қыстаудан қиырдағы Том шәріне аттанады. Қазына жолындағы бекеттер мен жәмшіктердің сыры мәлім болғандықтан, сенімді серіктер ертіп, қосалқы ат алып, төте жолмен Семейге туралай бет түзейді...

Келген бетте-ақ шәкірт екі курстың қарыздар болған емтихандарын тапсырады. Сол оқиғаға куәгер замандастарының естелігінде күрделі ілімнің қым-қуыт жыңғылынан ол сүрінбей өткен. Демек, ауылында болған бір жарым жылда тыңғылықты дайындалған. Ең ғажабы, өкпе ауруының аса қатерлі ашық түрін үшінші мәрте жеңіп шыққан жігітті ұзақ қарап, ауыр кінәраттан құлантаза арылғанын байқаған профессор М.Г.Курлов пен білікті дәрігер С.А. Адамов өздері ерекше тәнті болған жағдайды медицина тарихында сирек кездесетін құбылыс деп бағалап, бас шайқасады (шынында да, содан былай Қаныш Имантайұлы бұл дертпен бір жола қоштасқан).

Қаныш қайта оралған қарсаңда қаланың тұрмыс күйі едәуір түзеліп қалған-ды. Базарда іздеген затыңның бәрі бар. Тек қаражатың болсын. Институт пен университет аудиториялары да жылына бастапты: қажет отынды жаз күндері студенттердің өздері дайындаған; қыс бойы кезектесіп от жағатын да солар. Қыздар болса асханада кезекшілік етеді. Нәтижесінде асханадан күніне бір мезгіл ыстық тамақ ішуге болады.

Қаныш бұл жолы Усовтардың дербес бөлмесінен бас тартып, Белинский көшесіндегі 5-үйден пәтер жалдап алады.

Екінші курстың соңында геология бөлімінің студенті кәсіби тәжірибеден өтуге тиіс. Қаныш болса бірінші курстың да бағдарламасын түгендеген жоқ. Демек, екі курс үшін әлдеқандай бір барлау партиясында ұзағырақ жұмыс істеу қажет. Осы жайында ақылдаса келгенде профессор Усов Қанышқа геолог Русаковтың есімін атады.

– Михаил Петрович – сіздің даланы түбегейлі зерттеп жүрген білімпаз геолог. Туған жеріңнің қиырында жұмыс істеуге әзірленіп жүрген жас маманға тегінде бұл кісіден көп нәрсені үйренуге болады. Сөйтіңіз, Қаныш. Русаковтың партиясына тезірек жетіңіз. Ол қазір Қарағанды-Ақбұйрат

маңында, Нұра, әлде Сарысу жағасынан табасыз. Жолшыбай ауылыңа соғасың. Байғұс әкеңнің де ұйқысы қашып, қамығып жүрген шығар-ау?

1949 жылы жария еткен естелігінде М.П.РУСАКОВ жиырма алты жыл бұрынғы кездесу жайында мейлінше тәптіштеп сыр шерткен:

«1923 жылдың шілде айының жайдары күндерінің бірінде Бесшоқыда отырған біздің партияға боз атты екі жолаушы келіп, геолог Русаковты сұрайды. Сол екеуінің бірі Қаныш Имантайұлы еді... Баянауылдан бізге дейін кем дегенде төрт жүз шақырым, серігі екеуі сонша қияннан күн-түн жүріп, жолшыбайғы ауылдардан кен іздеушілерді сұрап, ақырында қиыр даланың күнбатыс түкпірінде зерттеу жүргізіп жатқан барлау партиясын іздеп табуы – таңғаларлық табандылық.

...Геологиялық ізденіске арналған әрі мыс және басқа кен орындарын барлау жұмысы күні-түні тоқтаусыз жүрді. Томда геология ғылымының теориясына шұқшия үңілген жас Қаныш енді тау жыныстары мен кен өзектерінің жер қойнында өзара орналасу жұлгесін, чудь (?) халықтарының ескі қазбалары мен ашық жатқан кен көздерін ертелі-кеш зерттейтін болды. Біз тоқтаған жер геологиялық сипаты жөнінен өте-мөте қызғылықты өңір еді: Үлкен Қызылтас су торабының негізгі арналары – Шерубай-Нұра, Жамға және Сарысу өзендерінің аңғары...

Геологиялық саяхаттар кезінде Қаныштың жер, су, тау аттарына ерекше көңіл бөліп, мән бере қарайтынын мен бірден аңғардым: мына тау неліктен бұлай аталған, осы атау жер бедерімен үйлесе ме немесе қандай тарихи оқиғалар соған себеп болған?...

Сөйтсем, қазақ халқы тауды, жотаны иә әлдеқандай өзекті қалай болса солай атай салмай, сол жердің жағрапиялық ерекшелігін дәл және әдемі бейнелеп, өзге де теңеумен даралап, тіпті есте қалғандай етіп өрнектеп береді екен. Мұның себеп-сырына мен бертінде түсіндім...

М.А.Усов жас Сәтбаевтың табиғаттану іліміне, әсіресе жер туралы, оның даму тарихын, құрылымын білуге құмарлығын бәрімізден бұрын аңғарды... Кінәмді мойындаймын: сонау қиырдағы Баянауыл даласынан Том шәріне білім іздеп келген қарапайым қазақ жігітіне оның соншама уақыт пен назар бөліп, баласындай бауырына тартып, ертелі-кеш жалықпай шұғылданып жүргеніне мен сол кезде таңданатын едім».

Қыркүйекте технология институтының оқу залдары дабырлаған жастарға толады. Бәрі де көңілді: жазғы демалыстан оралған; өндіріс орындарында мамандықтары бойынша жұмыс істеп, өнер шыңдаған; қалталары да құр емес – кем дегенде қыстың ортасына дейін алаңсыз оқуларына жетерлік қаражат тауып қайтқан... Өйтпесең, жағдайың мүшкіл: институттың шағын стипендиясы оралымға келмейді; сол себепті шәкірттердің көбі жазда ғана емес, қыста да көмір түсіріп, ағаш кесіп, әр түрлі көтерме жұмыстар алып күнкөріс жасайды. Қаныш болса ауыр еңбекке жарамайды. Сондықтан да оның бар үміті – елден келетін көмекте. Көбіне сұрайтыны – сүр ет, қарындаған сары май, ақша... «Бір жылы Керекуден азық жібердік. Сүйегі сылынған жылы-жұмсақ сүр ет еді, деп куәлік етеді ғалымның

туысы Өбутайыр Зейінов. – Бейнетімізді қайтейік, сәлемдемеміз жолшыбай қолды болып, орнына ағаш жаңқасы барыпты. Қанкенің соған: «Бізде тамыздық мол, тамақ аз» деп жауап жазғаны есімде». Демек, ту қиырдағы Томға мезгіл-мезгіл азық жеткізіп тұру да оңайға түспеген... Кейіннен бірақ ауыл көмегінен бас тартуға мүмкіндік туады.

Оның жай-жапсарын біз Семей мұрағатынан таптық: шеткері қалаларда оқитын қазақ жастарына арнаулы қаржы бөлу туралы губаткомының стипендия комиссиясының 1925 жылғы хаттамасында Мәскеу, Ленинград, Қазан, Омбы және Том қалаларында білім алушы отызға тарта жастар аталған. Қаныш Сәтбаевтың есімі бесінші ретте аталған. Жылына ол губерния комитетінен 420 сом мөлшерінде көмек алып тұрған. Оның үстіне неше жылғы еңбегі «Алгебра оқулығы» баспаға беріліп, қаламақысының несиесі қолына тиіп, шала-пұла «байып» қалған...

Сол жылы ол әкесінен Қаныш Имантайұлы қолқалап Ғалымтай Ғазизұлын, шаңырақ дәстүрі бойынша өзіне ізбасар іні саналатын тоғыз жасар жасөспірімді Томға ерте келген. Демек, Белинский көшесіндегі пәтерде олар үшеу болып тұрған: ағалы-інілі қос Сәтбаев және Омар Толыбаев...

«Бір айға жетер-жетпесте орысша шүлдірлей бастадым... Мен үшін ең қиыны – үйреншікті ауылдан, өзімді ерекше еркелететін атам мен әжемнен, Үлкен ауылдағы Кіші аталарымнан, өзіме меншіктеген тай-құлындарым мен аңшы иттерімнен ажырағаным болды. Алайда біраздан соң қала тірлігіне көндігіп кеттім... – деп Том шәрінде жас күнінде көрген-білгенін тәп тіштей жазыпты ҒАЛЫМТАЙ ҒАЗИЗҰЛЫ естелігінде. – ... Бір жылдан соң біздің ауылдың оқу іздеген жастары Томға топтап келе бастады: Тәрмізи, Ғазали, Әбдірахман, ұмытпасам, соңғы екеуі сауда техникумында оқиды. Пәтеріміз тарлық еткен соң Омар Толыбаев жатақханаға шықты, ал біз, кілең Сәтбаевтар бір «мойынсерік» болып ұжымдасып тұрдық. Ағатайым тәртіпті қатты ұстады: бостағай қыдырысқа ешқайсымызды жіберген жоқ, пәтеріміздің тазалығын, басқадай жұмыстарды кезектесіп атқарамыз; тек маған ғана жеңілдік жасап, «Ғалымтайчиктің жөні бөлек, ол атасының баласы, оны жұмсауға болмайды!..» деп мені үнемі қорғап, шексіз еркелететін еді...»

Қыр сахарасында өгіздей шабан сияқтанатын уақыт қалада жүйрік сәйгүлікке мінгендей жылдам зымырайды. Ұзақ күнніңқалай өткенін білмей қаласың. Қаныш болса сол тірлікке баяғыда көндіккен. Сөйтсе де әредік бой сергітіп, көңіл көтеру қажет. Төңкеріске дейін осы қалада бірталай қазақ жастары оқыпты. Қазір сиреген, бірен-саран ғана. Солардың басын қосып, қолы бос кештерде, жексенбі күндері сауық жасап, демалыс ұйымдастырса несі бар?.. Елден алыста жүргенде бұл да туған жердің тұнық ауасындай, дәмді асындай пайдалы сергу болмақ...

Ә.Х.МАРҒҰЛАН естелігінен:

«Оқудан бос уақытын студент Қаныш бір ғана іске – ой-санасын байытуға жұмсайды. Бос уақытын Том университетінің бай кітапханасында өткізіп, қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиеті туралы жазылған деректерді үңіле оқиды. Олар жайында бірнеше мақала жазып, кейбір әдебиет үлгілерін баспаға дайындайды. Қаныштың бастауы бойынша университет жанынан Күншығыс мәдениетін зерттейтін ғылыми үйірме ашылып, оған Томда оқитын студенттер қатынасады. Үйірмеде сақа (якут), бурят, хакас, тұңғыс елдерінің халық әдебиеті, этнографиясы, тарихы туралы дәрістер тыңдалған. Қаныштың өзі де қазақ әдебиеті, этнографиясы туралы баяндама жасайды. Онымен қатар үйірме атынан сауық кешін өткізіп, онда әр халықтың ән-күйлерінен, жыр-өлеңдерінен ойын ұйымдастырады. Бұл сауық кештерінде Қанекең қазақ халқының ән-күйлерін жақсы көрсете алған».

Семейде шығатын губерниялық «Қазақ тілі» газеті 1926 жылғы 28 сәуірдегі санында Қаныш Сәтбаевтың «Том қаласындағы ұлттар кеші» деген хабарын жариялапты:

«...Қазақ өлеңдерінен «Екі жирен», «Бір күн көшіп дүние» (айтушы Ғалымтай Сәтбаев), «Қараторғай», «Еркем» (айтушы Омар Толыбайұлы) шырқалды. Декламацияға Мағжанның «Тез барам» (айтушы Ғазали Сәтбаев) өлеңі оқылды... Сауықта айтылған әндердің бәрін нотаға түсіріп, дыбыс үндестігін (гармония) Александров дейтін шебер профессор жасап берді. Әншілердің бәрі де әндерін рояльға қосылып айтты (буряттардан басқасы). Өлең сөздері орындалар алдында жиналған жұртқа орыс тілінде ұғындырылып отырды. Декламацияларға да осы жол қолданылды. Кешті тамашалауға жұрт көп жиналды...»

Технология институтының студенті Қаныш Сәтбаевтың университет кітапханасындағы карточкасында қазақ даласы туралы орыс зерттеушілерінің бұрынды-соңғылы жазған ғылыми еңбектері молдап тізіле бастады: П. Паллас, В. Радлов, П. Мелиоранский, И. Веселовский, Г. Потанин және басқалардың әр жылдары жазған жазбалары, саяхат күнделіктері, түрлі зерттеулері. Сірә, сол ізденістің әсері болар, Қаныш Имантайұлы ғұмырбаянды жазбаларында: *«Сирек қолжазбалар бөлімінен Едіге туралы ескі аңыздың Шоқан Уәлиханов жазып алған 3 түрлі нұсқасын көріп, қызыға таныстым. Солардың бірін, әрине, Шоқан нұсқасын, 1927 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан жеке кітапша етіп жарияладым...»* – делінген.

Студент жігіттің құмар ісі әр түрлі, соның бірі – жан-дүниенді рухани байытатын меншік кітапхана жинау. Анығында, бұл әдет оған өз әкесі Имантайдың Шығыс ақындарының асыл мұраларын ұқыптап сандықта ұстаудан бастау алған. Сол әдет енді, «Сынықтан басқаның бәрі де жұғады деген тағылымға сай, Қанышқа да ауысқан. Тек оның көбірек қаузайтыны – ғылыми әдебиеттер, әсіресе геология саласындағы кітаптар – К.И. Богданович, И.Н.Мушкетов, В.А. Обручев, Г.Г. Семенов-Тянь-Шанский еңбектері, Д.И. Менделеев сынды орыс ғылымының мақтаныштарымен қоса, сол жұрттың «Алтын ғасыр» әдебиетін сомдаушылары – Белинский, Писарев, Добролюбов, шетел классиктерінен – Вольтер, Анатоль Франс,

Шекспир, Диккенс, Гейне, Шиллер шығармалары. Философиялық ой теңізіне сүңгітетін ғұламалардың да бірталай шығармаларын Қаныш Имантайұлы студент кезінен құмарта жинаған.

IV

Қаныш Имантайұлының студенттік шағы Сібірді геологиялық зерттеудің жаңа қарқынмен жан-жақты өрістеген кезеңіне дәп келген. Кеңес өкіметі жария еткен индустрияландыру жоспарын жүзеге асыру үшін сенімді шикізат көздерін табу қажет. Небір қиыр шет түкпірлерге жыл сайын көктемде Томнан жабдықталатын барлау партияларына осындай міндет жүктеледі. Соның кейбіріне оқытушы геологтар басшылық етеді. Ал профессор М.А. Усов – әлденеше экспедициялар мен зерттеу топтарының ғылыми жетекшісі. Михаил Антонович геологиялық саяхатқа жалғыз шықпайды, оның қасында сарапшы мамандармен қоса кен барлау бөлімінің студенттері де еріп жүреді. Өйткені ол болашақ геологтардың дау туғызған мәселелерді талқылауда тыңдаушы болуын, зерттеу материалдарын тексеруге қолғабыс етуін пайдалы деп есептейді.

Профессор Усовтың тағы бір тамаша өнегесі – дала жұмысынан олжалы қайтқан студентті Геолкомның Сібір бөлімшесінің жексенбілік мәжілісіне шақырып, есебін тыңдау. Бұл да болашақ кен іздеушіні тапсырылған жұмысқа жауапты қарап, барлау кезінде көрген-білгенін өзінше тұжырымдауға баулыған. Сібгеолком мәжілісінде Қаныш Сәтбаев екі мәрте есеп берген. Оның бірі – М.А. Усовтың басшылығымен Анжер-Суджен кенінде өткен өндірістік тәжірибе нәтижесін талқылау...

1924 жылы ол туған даласына екінші тәжірибелік жұмыспен келеді. Бұл жолы доцент Н.Н. Горностаевтың қарауында жұмыс істейді. Ертістің күнбатыс төңірегінде, Семейтау деген жерде бір топ студент геологиялық түсіріммен шұғылданады. Ал келесі жылы ұстазы М.А. Усовқа еріп, Екібастұз көмір кенінің қорын қайыра тексеруге қатысады.

Институт студенттері қыста да дамыл көрмейді. Әр кафедрада сан алуан үйірмелер жұмыс істейді. Дәріс үстінде естімегенінді осында аласың. Мысалы, бір жолы барлаушылар үйірмесіне технология институтының түлегі Николай Николаевич Урванцев келіп, Енисей төңірегінде жүргізген зерттеулері, мыс, никель кенінің алып ошағы – Нориль көмбесін қалай тапқаны жайында әңгімелеп берді. Қиыр терістікте іздеуші геолог екі жыл тынымсыз жұмыс істепті; Таймыр түбегінде, Дудинка, Нориль, Игарка, Хантайка деген жерлерде болған; әрине, мұндай кездесулер тыңдаушыларды қиялға бөлеп, жан баспаған қиырларды кезіп, тың жаңалықтар ашуға еліктірген...

Үйірмеге қатысудың тағы бір пайдасы – студенттің ізденіске шыққанда әжетіне жарар дағдыларға үйренуінде. Николай Николаевич Горностаев оқитын петрография курсы бастапқыда өте күрделі, түсініксіз атаулар жиынтығынан тұратын, ұғуға қиын ілім сияктанатын. Ал дәріскер теорияны

оқуды бітіріп, нақтылы мұрағаттарды көруге шақырғанда немесе сол жылдары дүниежүзілік геология іліміне етене бола бастаған «Академик Е.С.Федоровтың үстелінде» жұмыс істеуге үйретуі пайдалы тағылыммен аяқталады. Сайып келгенде, ол да өз пәнін қызықты етіп түсіндіре білетін кәнігі маман болып шықты. Сірә, сол кісінің әсерімен бірталай шәкірттер петрограф мамандығын игеруге құштар болған. Айталық, Қаныштың курсындағы қыздар түп-түгел петрограф-минеролог мамандығын қалады. Солардың бірі – аспан түстес көкшіл көзі үнемі күлімдеп тұратын, институт сұлуларының «періштесі» – Тася Кошкина.

Үйірме мәжілісінде баяндама-есепті студенттердің өздері жасаған. Қайсыбірі бұған жыл бойы, кем дегенде екі-үш ай дайындалады. Бұл да берері көп тағылым. Тындаушылар – курс студенттері, ал тұжырымдаушы – оқытушылардың бірі.

Сонымен тоқтаусыз зымырап бес жыл да өте шықты. Оқу залдарында көз майын тауысқан, қатерлі дертпен белдескен қиын да қызықты жылдар. Соның бәрі де артта қалды. Таусылмас сияктанған ілім құпиялары, ұшы-қиырсыз емтихандар, құлаш-құлаш сызу табақтары мен карта-кестелер. Алда енді бір-ақ асу бар. Ол – диплом жұмысы...

– Қаныш қымбаттым, диплом жұмысына Қазақстаннан тысқары жердегі кендердің бірін таңдауға мәжбүрсің. Өйткені сенің елінде тап бүгінде жан-жақты зерттелген, техникалық құжаттармен жабдықталған бірде-бір кен орны жоқ. Ал онсыз тапсырманы қалай орындайсың? Қысқасы, қайда баруды, геологияның қай саласында мамандануды мықтап ойлан, – деп Михаил Антонович күзде-ақ ескерту жасаған.

Қаныш аз-кем ойланып, Минусин округіне баруға бекінгенін айтты.

– Мыс кендерін барлауға мамандансам деген ұйғарымға тоқтадым, Михаил Антонович. Тегінде, біздің даланың бағын ашар мол қазына – осы металл...

– Көрдің бе, Михаил Петровичтің не істегенін?! Орталық Қазақстаннан оның мыс іздегеніне талай жыл болды, демек, өзі құштар болған зерттеуге сені де еліктіріп қойған. Жарайсың, Русаков!..

– Минусин округіндегі Маин кеніне барсам деймін...

– Маин кені – іргелі мыс ошағы. Тек оны асықпай қарау керек! Күні ертең өзіңе пайдасы тиеді, көргенінді жадына түйіп, кен түзілуінің бүгешігесіне мұқият үңіл!..

Бес айдан соң Қаныш «Сібір шамшырағына» қайтып оралды. Көп ұзамай кафедраның қарауына «Маин кенінен мыс барлау және оны геологиялық зерттеу» тақырыбында жазылған диплом жұмысын тапсырды.

1926 жылдың 14 мамыры күні Қаныш Сәтбаев мемлекеттік комиссия алдында диплом жұмысын ойдағыдай қорғап шықты. Ол енді кен инженері, жоғары дәрежелі білімдар азамат! Бұл сөздің астарында қаншама сыр, мән-мағына жатыр!.. Семей губерниялық «Қазақ тілі» газетінің өз оқушыларына сүйсіне хабарлауына қарағанда, бұл оқиға – дала өмірінде сирек болатын қуаныш: *«Біздің қазақта оқушы аздығының үстіне инженер жоқтың қасы еді... Қазақстанның өнеркәсіп тарихында Қаныш жолдас өндіріске басылық ету қызметіне кірісіп отырған тұңғыш маманымыз... Сәтбайұлы Қаныш*

азаматтың қаз тұрып келе жатқан Қазақстан өндірісін көркейту жолында аянбай қызмет етуіне сеніміміз күшті, әмсе сол істе жолы болғай!» Хабардың ортасына толқынданған шашы кейін қайырылған, кең маңдайлы, келбетті жастың суреті беріліпті. Үстінде қоңырқай костюм, ақ жағалы көйлек. Галстук тағып түскен...

Жас қазақ азаматының кен инженері дипломына ие болып, туған даласына олжалы оралуы – таңғаларлық оқиға! Сірә, сол себептен де бұл қуаныш кең-байтақ өлкенің бір-бірінен алшақ жатқан түкпірлерінде айтарлықтай сүйсіну туғызған. Соның бірі – Алаш қозғалысының көшбасшылары қатарында болған, 1925 жылдан бері Қазақстанның жаңа астанасы Қызылордада тұратын Міржақып Дулатов. Қаныш інісін ол Семейде оқыған кезінен білген. Бұған дәлел – студент жігіт «Алгебра» оқулығының қолжазбасын тексертуге 1923 жылы Орынборға барғанда, Халық ағарту комиссариатына қарасты Академиялық орталықта ғылыми қызметкер (өзі де «Есеп құралын» жазған) Міржақып ағасының Неплюев көшесіндегі үйіне тоқтап, неше күн қона жатып, барған шаруасын сол кісінің жәрдемімен тиянақтаған (бұл жайында бізге Гүлнар апай Міржақыпқызы 1997 жылы өзүйінде болған сұхбатта ағынан жарыла әңгіме шерткен-ді). Әсілі, тума ұстаз Міржақып Дулатов кіші Сәтбаевтың ашық-жарқын мінезін, жастай білім қуған талабын, келешегінен үміт күтер дарын иесі екенін танып, «Менің Қанышым» деп атаған. Міне, енді 1926 жылдың қоңыр күзінде көкесінің сүйікті Қанышы инженер дипломына ие болып, тағы да өздерінің пәтеріне келіп отыр. Гүлнар Міржақыпқызының естелік кітабындағы әңгіме естияр әпкесі Ботагөздің атынан баяндалады: *«Бір күні... ерте оянып дәлізге шықсам, ұзын бойлы жасаң кісі қабырғаға сүйеніп қалғып отыр. Әуелде шошып кетсем де, чемоданын көрген соң*

бізге келгенін сезіп: «Ағатай, неге бүйтіп отырсыз? Үйге кіріңіз», дедім. Ол: «Поездан түсіп, тым ерте келгеніме ұялып, Жақаң мен Гая жеңгейді ұйқысынан оятуды ыңғайсыз көрдім...» – деп күмілжіді. Үйге кіргізіп, өзім ас үйге барып самаурын қойдым. Үйге кірсем, Жақаң тәтем әлгі жігітті құшағына алып, бетінен сүйіп жатыр. Жеңешем де қуанып, институт бітіргенімен құттықтады... Артынша Міржақып ағасы «Еңбекші қазақ» газетіне көлемді мақала жариялап, Қаныш Сәтбаевтың тұңғыш қазақ инженері екенін, Том технология институтын бітіргенін, келешекте еліміздің үмітін ақтайтынын тәптіштей айтып, бүкіл елге таныстырды...» (Г.М.Дулатова, «Шындық шырағы», 50-б)

* * *

Кенді Алтайдың төріндегі Зырянов кенішінде туып-өскен Алексей Кошкиннің артында қалған жалғыз ұлы мен үш қыздың ортаншысы, *«үнемі ақшыл киімдер киіп, періштедей сыланып жүретін, аспан түстес көкішіл көзі күлімдеп, адамды өзіне баурап тұратын»* (Қаныш Имантайұлының өз сөзі) Таисия Кошкинамен ол Семейде танысқан. Сірә, бұл Қаныш Имантайұлының мұғалімдер курсына сабақ беріп жүрген шағы. Таисия болса

сол қарсаңда мұғалімдер семинариясында лаборант болып еңбек еткен. Тағдыр жазуы, әлде сол күндердегі жастардың білімін көтеруге құштарлығы түрткі болып, екеуі де Томда қайыра кездесіп, Технология институтының кен факультетінде геолог мамандығын меңгеруді бірге бастайды. Жә, сол кездесуді дарқан өмірдің кездейсоқ оқиғасы делік. Ал институттың төртінші курсын тәмамдап, Баянауланың күнбатыс бөктеріндегі туған ауылына, онда өзін сағына күтіп отырған кәрі ата-анасына, келіншегі Шәрипа мен Ханиса (азан аты Хайринисауи, ерекше қайырымды деген араб сөзі) есімді бүлдіршін қызына бара жатқан шәкірт жігіттің мына хатын қалай түсінеміз?..

«Қымбатты Тася!* Семейде сіз болмаған соң мүлдем көңілсіз жүрмін. Мәнсіз де сүреңсіз күндер тіпті өтер емес. Сан алуан ой кешіп, жападан-жалғыз жабыққан (* Осы жерде және ілгеріде оқырман назарына ұсынылған Таисия Алексеевна Кошкинаға (Ол кісі 1944 жылға дейін өз фамилиясын сақтаған) Қаныш Имантайұлының хаттар мен қосағының көлемді естелігін маған Мейіз Қанышқызы Сәтбаева сыйеткенді. Қаныш ғұмырнамасын қиял-қоспасыз өрнектеуде өлшеусіз мол мағлұмат берген бұл құжаттарды мен ғалым перзентінің рұқсатымен келтіріп отырмын – М. Сәрсекее.) жаным Сізді ойлаған сәтте ғана бір уақ жай табады. Тәңір бізді жолықтырып, өзіме Сіздей жансерік тапқанымға кәміл сенімдімін. Сол себептен де қуанышқа толы һәм шексіз ризалық сезіммен алдағы өмірге зор үмітпен қарағым келеді. Сүйіспеншілігіміз шұғыл басталып, бекем негізге көшкеніне мен таңданбаймын, соның өзі-ақ біздің жаратылыс нышандарымыздың жақындығына айқын дәлел емес пе? Иә, шынайы махаббаттың түп қазығы бірін-бірі қалтқысыз сыйлап, жақсы көрумен бекітініне мен бұрын да сенуші едім, ал қазір соған мүлдем иландым. Әсілі, бұл – екі адамның білімі тең болып, мінезі үйлесіп, қылықтары жарасып әрі мұрат еткен мақсат-мүдделерінің бірдейлігінен өрістейтін қымбат сезім. Махаббат та, менің кәміл түйсігім ше, екі тұлғаның табиғаты рухани толық үндесіп, өзара тіл табысқанда ғана мәңгі салтанат құрмақ. Мен осы өмірім де, шынымды айтайын, бірқанша әйел затын кездестірдім, бірде-бірі бірақ көңілімнен шыққан жоқ: кейбірі әсіре білгіштігімен мезі етсе, екіншілері мінез-құлықтарының сәкеттігімен, ал үшіншілері адамгершілік сипатының төмендігімен тез жерітті.

Бұдан көп бұрын, алғаш танысқанда-ақ мен сіздің қарапайым нышаныңызға аса биязы қылығыңыздың жарасып тұрғанына таңғалып едім. Ал таңдану, жұрт айтқандай, шынайы танудың бастамасы болса игі. Сонымен, таңдана жүріп, Сізді жақынырақ білуге құмарттым. Жақын білген кезде өзімді таңғалдырып жүрген жанның барлық мінез-құлқы жасанды емес, етене қасиеті екенін аңғардым... Сөйтіп, Сізді әбден танып-білуден соң мен жоғарыда жария еткен шешімге келдім, оның дұрыстығына ешқандай шүбәм жоқ. Сізге мен бір ғана шарт қоямын, есіңізде болар, оны орындау қиын емес...

Сонымен, Тася, жеребе тасталды, біз ала жіптен аттаған адамдармыз. Сол тек бақытқа бастағай! Сүйемін.

Өзіңіздің Қаныш. 29.VI.1925 жыл».

Жоғары оқу орнын тәмамдаған мамандар о кезде қайда жұмыс істейтінін өзі таңдауға ерікті. Қаныш Имантайұлы, әрине, туған өлкесінде кен іздеуге құлшынған. Таисия Кошкинаға «...бір ғана шарт қоямын» деген ескертуі де сол – өміріне мұрат еткен кәсіптен айнамай, қазақ даласында кен барлау. Жастық желеңнен құралақан емес Тася да бұл шартты қуана қабылдаған.

Айтып-айтпай не керек, неше жыл мансұқ болған асыл арманға қол жетті. Алда – асқаралы асуы көп үлкен өмір. Соны қол ұстасып бірге кешуге, қандайда қиыншылық, кедергі кездесе де бірге жеңуге олар өзін дайын сезінген. Сол үшін де бақыттымыз, сол үшін де жан пида деп аянбай еңбек етуге әзірміз дескен-ді...